

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

ABBÂSÎ DÂ'VETİ SÜRECİ VE ABBÂSÎ DEVLETİ'NİN İLK
ASRINDA MEVÂLÎ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN

HAZIRLAYAN
Mohammad Asef YOOLDOOZ

Konya-2012

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin

Adı Soyadı	Mohammad Asef YOOLDOOZ
Numarası	094246011002
Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları/İslam Tarihi
Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐
Tezin Adı	Abbâsî Dâ'veti Süreci ve Abbâsî Devleti'nin İlk Asrında Mevâli

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin imzası

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin

Adı Soyadı	Mohammad Asef YOOLDOOZ
Numarası	094246011002
Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları/İslam Tarihi
Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐
Tez Danışmanı	Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN

Tezin Adı

ABBÂSÎ DÂ'VETİ SÜRECİ VE ABBÂSÎ DEVLETİ'NİN İLK ASRINDA MEVÂLÎ

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan “Abbâsî Dâ'veti Süreci ve Abbâsî Devleti'nin İlk Asrında Mevâlî” başlıklı bu çalışma 10/08/2012 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Unvanı Adı Soyadı

Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN (Danışman)

İMZA

Prof. Dr. M. Ali KAPAR

Prof. Dr. Bilal SAKLAN

Mezuniyet ve İlişik Kesme Formu

Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fak. A 1-Blok 42090 Meram Yeni Yol /Meram/KONYA

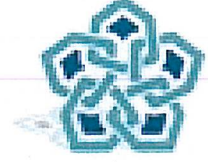
Tel: 0 332 324 7660 Faks: 0 332 324 5510 www.konya.edu.tr

e-mail: sosbil@konya.edu.tr

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Adı Soyadı	Mohammad Asef YOOLDOOZ
Numarası	094246011002
Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları / İslam Tarihi
Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐
Tez Danışmanı	Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN
Tezin Adı	Abbâsî Dâ'veti Süreci ve Abbâsî Devleti'nin İlk Asrında Mevâlî

ÖZET

İslam Tarihi boyunca mevâlî kavramı gerek cahiliye devrinde gerek daha sonraki devirlerde Araplar arasında farklı anlamlarda kullanılmıştır. Kelime Hûlefâ-i Râşidîn döneminden sonra özellikle Emevîler döneminde, Arap olmayan tüm müslümanlar için kullanılmaya başlandı. Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn döneminde Araplarla mevâlî arasında her hangi bir ayırım yapılmamıştır. Mevâlî olarak isimlendirilen gayr-i Arap unsurlar Emevîler döneminde adaletli davranan yöneticiler tarafından hoş muamele görmüşlerse de genel olarak birçok yöneticiler mevâlîye karşı bir takım olumsuz davranışlarda bulunmuşlardır.

Çalışmamızda yaklaşık bir asır hâkimiyetini sürdüren Emevî hanedanının (41-132/661-750) yıkılmasına ve Abbâsîler'in iktidara gelemesine büyük ölçüde katkı sağlayan mevâlînin Abbâsîlerin ilk asrı sonuna kadar (132-232/750-847) siyasî, askerî, sosyal, ilmî, kültürel ve ekonomik durumu, Emevî devletinin yıkılmasına sebep olan ihtilal hareketinin Kûfe'de Ebû Seleme ve Horasân'da Ebû Müslim'in bu hareketin başına geçip büyük başarılar elde ederek neticede devletin kurulmasıyla birlikte büyük nüfuz sahibi olan mevâlî incelenmiştir. Dolayısıyla Abbâsîler'in ilk asrında mevâlînin gücü ve konumu artmıştır. Bu açıdan mevâlînin Abbâsî devletinin kuruluşu ve ilk asrındaki durumunun araştırılması ve incelenmesi önem arz etmektedir.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin

Adı Soyadı	Mohammad Asef YOOLDOOZ
Numarası	094246011002
Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları/İslam Tarihi
Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐
Tez Danışmanı	Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN
Tezin İngilizce Adı	The Process of Abbasid Call and the Mawali in the First Century of the Abbasi State

SUMMARY

Throughout the history of Islam, the term ‘mawali’ has been used both during the time of ignorance (jahiliyya) and during the later times in different meanings. This word has been used after the Rightly-guided Caliphs, especially during the Amawis for all non-Arab muslims. During the Prophets time and the time of the rightly-guided caliphs there was no distinction between arab and non-arab muslims. During the amawi state, while mawali’s were treated well by some just administrators, generally the administrators had a bad attitude towards the mawali.

In this dissertation we have researched the one century long (41-132/661-750) period of the Amawi state, until its decay and the coming into power of the Abbasids with the help of Mawali. We investigated the political, social, scientific, cultural and economic situation of the period and the revolution movement that led to the collapse of the Amawi state. Also especially this revolution movement led by Abu Salama in Qufa and by Abu Muslim in Khorasan and their access to power as Mawali’s when the movement proved to be successful. Thus, the power and position of the Mawali during the first age of Abbasids rised. In this respect, it is important to research the position of the Mawali during the establishment and first century of the Abbasid state.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	İ
ÖNSÖZ.....	İİİ
KISALTMALAR.....	Vİ
GİRİŞ.....	1
1. ARAŞTIRMANIN METODU.....	1
2. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM

ABBÂSÎ DAVETİ ÖNCESİ MEVÂLÎ

1. MEVÂLÎ KELİMESİNİN ANLAMI.....	5
2. CAHİLİYE DÖNEMİNDE MEVÂLÎ.....	6
2.1. Hilf Velâsı.....	7
2.2. İtâka velâsı.....	8
2.3. Rahim Velâsı.....	9
3. HZ. PEYGAMBER VE HULEFÂ-İ RÂŞİDİN DÖNEMİNDE MEVÂLÎ.....	9
3.1. Sosyal, Kültürel ve İlmî Hayatta Mevâlî.....	11
3.2. İdari ve Siyasî Hayatta Mevâlî.....	16
4. EMEVİLER DÖNEMİNDE MEVÂLÎ.....	20
4.1. Emevîler'in Mevâlîye Bakışı.....	22
4.2. Sosyal, Kültürel ve İlmî Hayatta Mevâlî.....	24

İKİNCİ BÖLÜM

ABBÂSÎ DÂ'VETİ VE MEVÂLÎ

1. Abbâsî Dâ'vetinin Oluşumunda Mevâlinin Durumu.....	33
1.1. Gizli Dâ'vet Döneminde Mevâlî.....	35
1.2. Açık Dâ'vet Döneminde Mevâlî.....	42
2. Abbâsî Dâ'vetine İranlıların Desteği.....	49
3. Abbâsî Devletine Türklerin Desteği.....	54

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ABBÂSÎ DEVLETİNİN İLK ASRINDA MEVÂLİNİN SİYASÎ VE ASKERÎ
DURUMU

1. Devletin Kuruluşunda Mevâlinin Rolü	61
2. Abbâsîler'in İlk Asrında Mevâli	65
2.1. Ebu'l- Abbâs es-Seffâh dönemi (132-136/750-754)	65
2.2. Ebû Ca`fer el-Mansûr Dönemi (136-158/754-775)	70
2.3. Muhammed el-Mehdî Dönemi (158-169/775-785)	75
2.4. Mûsâ el-Hâdî Dönemi (169-170/785-786)	77
2.5. Hârûn er-Reşid Dönemi (170-193/786-809)	78
2.6. el-Emîn Dönemi (193-198/809-813)	82
2.7. el-Me`mûn Dönemi (198-218/813-833)	83
2.8. el-Mû`tasım Billâh Dönemi (218-227/833-842)	87
2.9. el-Vâsık-Billâh Dönemi (227-232/842-847)	92

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ABBÂSİLER'İN İLK ASRINDA MEVÂLİNİN SOSYAL, İLMÎ, KÜLTÜREL VE
EKONOMİK DURUMU

1. MEVÂLİNİN SOSYAL DURUMU	95
2. MEVÂLİNİN İLMÎ VE KÜLTÜREL DURUMU	103
3. MEVÂLİNİN EKONOMİK DURUMU	114
SONUÇ	121
BİBLİYOGRAFYA	121

ÖNSÖZ

Abbâsiler dönemi (H. 132-656/M. 750-1258), genel İslâm tarihi kapsamında diğer dönemlere göre uzun bir zaman dilimini oluşturmasının yanısıra siyasi, sosyal, ilmi, kültürel ve ekonomik sahalarda da İslâm toplumunun tarihsel tecrübesine şahit olması bakımından önemli bir yer işgal etmektedir. Fakat yaklaşık bir asır hâkimiyetini sürdüren Emevî hanedanın (41-132/661750) yıkılmasına ve Abbâsiler'in iktidara gelemesine büyük ölçüde katkı sağlayan gayr-i Arap (mevâlî) unsurlarla ilgili çalışmaların azlığı görülür. Son yıllarda bu konuyla ilgili bazı araştırmalar yapılmışsa da, özellikle Abbâsiler dönemine ışık tutacak çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Gayr-i Arap unsurların Hz. Peygamber, Hulefâ-i Râşidîn ve Emevî halifelerinden Ömer b. Abdülaziz dönemi dışında haksızlığa uğradıkları, Araplarla eşit haklara sahip olmayışı, toplum içerisinde ikinci sınıf vatandaşı muamelesi görmeleri vb. davranışların mevâlîye uygulanması, hatta günümüzde de görüldüğü üzere Türk-Kürt, Özbek-Tacik, Arap-Acem vb. gibi ayırım ve milliyetçiliğin yapılması da dikkatimi çekti dolayısıyla böyle bir konu üzerinde çalışmak istedim.

Çalışmamıza konu teşkil eden mevâlî, kelime anlamı itibariyle hem cahiliye döneminde hem de daha sonraki dönemlerde Araplar arasında çeşitli anlamlarda kullanıldı. Kelime Hulefâ-i Râşidîn döneminden sonra özellikle Emevîler döneminde, Arap olmayan tüm müslümanlar için kullanılmaya başlandı.

Cahiliye dönemindeki gayr-i Arap unsurlar, sahip olduğu velâ şekline göre farklı sosyal konuma sahip idiler. İslâm'ın gelmesiyle Hz. Peygamber, kurduğu yeni toplumun temeline inancı yerleştirdi ve hayatı boyunca bu topluma, üstünlüğün ancak takva olduğunu, hiçbir ırkın ve kabilenin bir diğer ırk ve kabileye üstün olmadığını tebliğ etti. Hz. Peygamber'den sonra, özellikle Hz. Ömer devrinde fetihler sonucu müslüman Araplar, başka milletlere mensup insanları hâkimiyetleri altına aldılar. Bu gayr-i Arap unsurlar çeşitli nedenlerle İslâmiyeti kabul ettiler. Hulefâ-i Râşidîn dönemi icraat açısından tıpkı Hz. Peygamber devrinin bir devamı olduğu için mevâlînin durumunda bir olumsuz gelişme söz konusu olmamıştır.

Ancak Emeviler devrinde, mevâliye karşı takınılan tavır hakkında farklı görüşler ileri sürülmektedir.

Çalışmamızda; “Abbâsî Dâ’veti Süreci ve Abbâsî Devleti’nin İlk Asrında Mevâlî” konusunu ele aldık. Burada şunu hemen belirtelim ki Abbâsîler, Hz. Peygamber’in amcasının çocukları olup Hulefâ-i Râşidîn’den sonra müslümanların idaresini ellerine geçiren Emevîler’e karşı Li’r-Riza min Âl-i Muhammed adına girişilen siyasî mücadelede, ilk zamanlar Ali evladı gibi aktif rol almamışken, daha sonra (100/718) ilk defa imam Ali b. Abdullah b. Abbâs’ın Humeyme’de gizli faaliyetlere başlamasıyla bu mücadelenin liderliğini üstlenmişlerdir. Abbâsîler yaklaşık otuz yıl süren mücadeleleri sonucunda devletlerini kurdular ve bu devleti Hz. Peygamber’in va’z ettiği esaslara bağlı kalarak yöneteceklerini ilân ettiler.

Çalışmamızda mevâlîyi incelerken cahiliye döneminden başlamak üzere Abbâsîler’in ilk asrının sonuna kadarki zaman diliminde karşılaştırmalar yapılmış ve başta temel İslâm tarihi kaynakları olmak üzere birçok kaynaktan istifade edilmiştir.

Çalışma, giriş kısmının dışında dört bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmada uygulanan metod ve konunun kaynakları ele alınmıştır. Birinci bölüm’de mevâlî kelimesinin anlamı, kelimenin farklı kullanımlarına göre cahiliye döneminde mevcut olan velâ çeşitleri, Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn dönemi ile Emevîler döneminde mevâlînin siyasî, sosyal, kültürel ve ilmî durumuyla ilgili malumat verilmiştir.

İkinci bölüm’de Abbâsî dâ’vetinin oluşumunda, gizli ve açık dâ’vet döneminde mevâlînin durumu ele aldıktan sonra, Abbâsî dâ’vetine mevâlînin yani İranlılar ile Türklerin desteği hususunda bilgi verilmiştir.

Üçüncü ve son bölüm’de ise, Abbâsîlerin ilk asrında mevâlînin siyasî ve askerî durumu incelendikten sonra mevâlînin sosyal, ilmî, kültürel ve iktisadî durumu incelenmiştir. Sonuç’ta çalışmanın genel bir değerlendirmesi yapılarak netice sunulmuştur.

Çalışma sırasında her türlü yardımı sağlayan, rehberlik yapan ve fikirlerinden faydalandığım danışman hocam sayın Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN'e teşekkürü bir borç bilirim.

Mohammad Asef YOOLDOOZ

Konya-2012

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
b.	: bin
bkz.	: bakınız
bsk.	: baskı
c.	: cilt
çev.	: çeviren
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
FÜİFD	: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
H.	: hicri
H.z.	: hazreti
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İÜTED	: İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi
İst.	: İstanbul
M.	: Miladi
s.	: sayfa
SÜİFD	: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
thk.	: tahkik eden
tsh.	: tashih
ty.	: tarih yok
v.	: vefatı
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğeri

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN METODU

Tarih'te iz bırakan bir toplumu, bir memleketi iyi tanıma, onun tarihini ve tarihinden getirdiği değerleri iyi tanımayla mümkün olmaktadır. Tarih boyunca bazı milletler çeşitli sebeplerden dolayı yaşadığı bölgeyi terk etmiş, ya da tabii afetler, yönetim baskısı veya savaşlardan kaynaklanan problemler nedeniyle yurtlarından ayrılmış, yaşadıkları güzellikler mahvolmuş veya başka bir ülkeye taşıyarak, o toplumun kültür ve medeniyetine katkı sağlamıştır.

Çalışmamızda Abbâsî da'veti süreci ve Abbâsî devletinin ilk asrında mevâlî hakkındaki rivâyetler, görüşler incelenecek, cahiliye döneminden itibaren Abbâsîler'in ilk asrının sonuna kadarki dönemde mevâlînin durumu ele alınacaktır. Bu konu ile ilgili İslâm tarihi kaynaklarına bakıldığında mevâlî kelimesi her dönemde çeşitli anlamlar kazanmıştır. Ayrıca mevâlî olarak isimlendirilen gayr-i Arap unsurlar Emevîler döneminde adaletli davranan yöneticiler tarafından hoş muamele görmüşlerse de genel olarak birçok yöneticiler mevâlîye karşı bir takım olumsuz davranışlarda bulunmuşlardır. Bundan dolayı mevâlînin çeşitli bölgelerde ayaklanmaları görülmüştür.

Bizim burada izlediğimiz yol, cahiliye ve ilk yıllardan itibaren Abbâsîler'in ilk asrı sonuna kadar Arapların tutumunu, davranışlarını, mevâlî ile olan münasebetlerini göz önünde bulundurarak, sonraki yıllarda hilafet idaresinin buradaki yanlış idarî uygulamalarına, siyasetine ve mevâlî ile olan münasebetlerdeki menfi değişmelerini açık bir şekilde izah etmeye çalışmak olmuştur.

Çalışmamızda İslâm Tarihi boyunca mevâlî ve Abbâsîler hakkında yazılmış olan Türkçe, Arapça, Farsça vb. temel kaynak ve çağdaş araştırmalardan imkân nispetinde istifade ettik. Ayrıca konuyla ilgili olan çeşitli makale ve ansiklopedi maddelerinden de yararlandık.

Çalışmamızda İslâm tarih boyunca mevâlî ismiyle adlandırılan gayr-i Arap müslüman unsurların, Abbâsîlerin ilk asrı sonuna kadar siyasî, askerî, sosyal, kültürel ve ekonomik durumu, Emevî devletinin yıkılmasına sebep olan ihtilal hareketinin Kûfe'de Ebû Seleme ve Horasân'da Ebû Müslim'in bu hareketin başına geçip büyük

başarılar elde ederek neticede devletin kurulmasıyla birlikte büyük nüfuz sahibi olan mevâlî incelenmiştir.

Dolayısıyla Abbâsîler'in ilk asrında mevâlînin gücü ve konumu artmıştır. Bu açıdan mevâlînin Abbâsî devletinin kuruluşu ve ilk asrındaki durumunun araştırılması ve incelenmesi önem arz etmektedir.

2. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Çalışmamız zaman açısından sınırı, Abbâsîler'in ilk asrı olarak kabul edilen 132-232/750-847 tarihi arası dönemi kapsamaktadır. Fakat araştırmak üzere olduğumuz konu, Abbâsî dâ'veti süreci ve Abbâsî devleti'nin ilk asrında mevâlî olması sebebiyle mevâlî ile ilgili bilgi vermek üzere cahiliye, Hz. Peygamber, Hufefâ-i Râşidîn ve Emevîler dönemine gidilmiştir.

Bu çalışmamızda, incelediğimiz dönem hakkında, bilgi veren en eski kaynaklardan başlamak üzere günümüze kadar yazılmış olan kitap, makale ve ansiklopedi maddelerinden yararlandık.

Çalışmamızda kullandığımız bütün eserler bibliyografya bölümünde gösterilmiştir. Burada temel İslâm tarihi kaynaklarımızdan bir kaçının ismini zikretmeyi uygun gördük. Belâzûrî (v. 279/892)'nin *Futûhu'l-Buldân*'ı, Dîneverî (v. 282/895)'nin *Ahbâru't-Tivâl*'ı, Yakûbî (v. 292/904)'nin *Târih*'i, Taberî (v.310/922)'nin *Târih*'i, Mesûdî (v.346/957)'nin *Murûcu'z-Zeheb*'i, İbnü'l-Esîr (v. 630/1232)'in *el-Kâmil*'i, İbn Kesîr (v. 774/1372)'in *el-Bidâye'si* tezin her bölümünde kullandığımız eserlerin başında yer almaktadır. Özellikle Taberî, İbnü'l-Esîr ve İbn Kesîr'in eserlerinde olaylar ve hadiseler hakkında kronolojik olarak bilgi verildiği için tezimizle ilgili önemli ve detaylı bilgiler elde ettik.

Tabakât ve Neseble ilgili eserler arasında İbn Sa'd (v. 230)'ın "*et-Tabakâtü'l-Kübrâ*"sı, Belâzûrî (v. 279/892)'nin "*Ensâbu'l-Eşrâf*"ı, önemli kaynaklar arasında yer almaktadır ki tezin Abbâsîler dönemiyle ilgili bölümünde yararlandık.

Temel klasik kaynakların yanısıra çağdaş araştırmalardan, ilgili makale ve maddelerden de azami ölçüde istifade etme imkânı bulduk. Araştırdığımız konusu ile ilgili Türkçe dilinde yazılmış veya daha önce başka dillerde yazılmış olup, Türkçeye

tercüme edilen kitaplar ve makalelerden de yararlandık. Bu kaynaklar arasında; Hakkı Dursun Yıldız'ın redaktörlüğünde hazırlanan *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* ile *İslâmiyet ve Türkler* isimli eseri, Adnan Demircan'ın, *İslâm Tarihinin İlk Dönemlerinde Arap-Mevâlî İlişkisi* isimli eseri, Hüseyin Algül'ün, *İslâm Tarihi* isimli eseri, Hasan İbrahim Hasan'ın, *Siyasî, Dinî, Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi* isimli eseri, Nahide Bozkurt'un, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali* isimli eseri, Cem Zorlu'nun, *Abbâsîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar* isimli eseri, Corci Zeydan'ın *İslâm Medeniyeti Tarihi* isimli eseri, Philip K. Hitti'nin *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi* isimli eseri ve daha bir çalışma sayılabilir.

Dönemle ilişkili olan süreli yayımlar arasında ansiklopedik eserler de bulunmaktadır. Bu eserlerden Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin; (Horasân, Belh, Bermekiler, Divân, Mevâlî, Ebû Müslim-i Horasânî, Mansûr, Mehdî, Me'mûn vd.) konularıyla ilgili maddelerden yararlandık. Konumuzla alakalı makalelerden de istifade ettik.

Çalışmamızla ilgili olarak Farsça yazılmış kaynaklara da başvurduk. Hüseyin Ali Mümtelâh'ın, *Nohzat-e Şuubîyye: Cunbuş-i Milli-yi İraniyan Der Beraber-i Hilafet-i Ümevî ve Abbâsî* adlı eseri, Ebû Said Abdulhay b. Zehhak b. Mahmûd Gerdizinin, *Târih-i Gardîzî* adlı eseri ve Abdü'l-Hüseyin Zerî'nin *Târih-i İslâm* adlı eseri'dir.

Arap dünyasında hazırlanmış çalışmalardan biri Cemâl Cevde'nin *el-Evdaü'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye li'l-Mevâlî fi Sadri'l-İslâm* adlı çalışmasıdır. Son yıllarda bir diğer çalışma Mamûd el-Mikdâd'ın *el-Mevâlî ve Nizâmu'l-velâ Mine'l-Cahiliyye ila Evâhiri'l-Asri'l-Ümevîyye*'dir. Adı geçen eserlerden mevâlî ilgili çeşitli konularda istifade ettik. Ayrıca Batı'da hazırlanmış çalışmalardan, yukarıda bazılarının ismini zikrettik. Bunlardan özellikle Philip K.Hitti, Julius Wellhausen, Corci Zeydan, Bernard Lewis vb. araştırmacıların eser ve makalelerinden konumuzla ilgili kısımlarından istifade ettik.

Yukarıda da zikrettiğimiz üzere Türkiye'de mevâlî, Emevîler ve Abbâsîler dönemiyle ilgili yapılmış nitelikli çalışmalardan da istifade ettik. Ayrıca Abbâsî halifeleri, vezir ve komutanlarla ilgili bazı madde ve makalelerden yararlandık.

Dolayısıyla sadece temel kaynaklar değil, hem Türkiye’de hem Arap dünyasında ve hem de Batı’da yapılan araştırma ve makaleler taranarak incelenmeye çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ABBÂSÎ DAVETİ ÖNCESİNDE MEVÂLÎ

Dinimiz İslâm ilahî kaynaklı oluşu sebebiyle hiçbir ırkı toptan övme veya yerme girişiminde bulunmadığı gibi, sınıf, milliyet, bölge vb. gibi ayrımı da yapmamıştır. Dolayısıyla gayr-i Arap unsurlar İslâmiyet'in tebliğ edilmeye başladığı ilk günlerinden itibaren Hz. Peygamber'in yanında yer almaya başlamışlardır. Cahiliye döneminde alt sınıf insanları olarak görülen ve toplumunda kendi varlıklarını pek kabul ettiremeyen bu unsurların bahsettiğimiz tarihten itibaren gerek savaşlarda, gerekse ilmi faaliyetlerde önemli rol oynadıkları bilinmektedir. Dolayısıyla biz araştırmamızın bu bölümünde mevâlî kelimesinin anlamı, kelimenin farklı kullanımlarına göre cahiliye döneminde mevcut olan velâ çeşitleri, Hz. Peygamber ve Hülefâ-i Râşidîn dönemi ile Emevîler döneminde mevâlinin sosyal, kültürel, ilmi vd. konularından bahsetmeye çalışacağız.

1. MEVÂLÎ KELİMESİNİN ANLAMI

Mevâlî kelimesi sözlükte; koruyucu, yardımcı, sahip, efendi, köle, azat eden, azat edilen, nimet veren, kendisine nimet verilen, müttefik, ortak, dost, arkadaş, amcaoğlu, yakın akraba ve komşu gibi mânâlarda yer almakta olup, mevâlî kelimesinin çoğulu olarak da kullanılmaktadır.¹ Mevâlî, terim olarak ilk İslâmî fetihlerin ardından kendi istekleriyle İslâmiyeti kabul eden, çoğunluğunu doğuda İranlıların ve Türklerin, Kuzey Afrika ve Endülüs'te Berberlerin, Mısır'da ise Kıptîlerin oluşturduğu gayr-i Arap toplulukları ifade etmek üzere kullanılmaya başlanmıştır.²

Mevâlî, İslâm tarihçileri nazarında Arap olmayan bütün müslümanlara denir.³ Arap dilinde "mevlâ ve velî" kelimeleri aynı mânâda olup, bunların birçok anlam taşıdığı da görülmektedir. Bu düşünceden hareketle, mevlâ kelimesinin; rabb, mâlik, efendi, nimet veren, azat edilen, yardım eden, seven, tâbi olan, komşu, amcaoğlu,

¹ el-Misrî, Cemil Abdullah Muhammed, *el-Mevâlî Mevkûfu'd- Devleti'l-Ümeviyye Minhun*, Amman, 1988, s. 23; Wensick, A. J., "Mevlâ", İA, İst., 1979, VIII, 163-164; Yiğit, İsmail, "Mevâlî", DİA, Ankara, 2004, XXIX, 424.

² Yiğit, İsmail, "Mevâlî", DİA, XXIX, 424.

³ el-Misrî, Cemil Abdullah Muhammed, *a.g.e.*, s. 23.

müttefik, anlaşmalı, hısm, köle, azat edilen, kendisine nimet verilen anlamları, bu kelimenin ne kadar çok mânâ ifade ettiğini göstermektedir. Bütün bu mânâların, sevgi ve yardım ifade eden konuların etrafında toplandığı görülmektedir.⁴

Kur'ân-ı Kerim'de ise; akraba, dostlar ve mirasçılar mânâsında üç âyette zikredilmesiyle birlikte, çoğunluğu Allah hakkında olmak üzere on sekiz yerde geçmektedir.⁵ “*Biliniz ki Allah sizin mevlânızdır. O, ne güzel mevlâ ve ne güzel yardımcıdır.*”⁶ “*Öyle, çünkü Allah iman edenlerin mevlâsıdır, kâfirlere gelince onlar için mevlâ yoktur.*”⁷

Mevâlî kelimesi, kavram olarak Hadis ilminde de yer almaktadır. Hadislerde “mevlâ ve mevâlî” kelimelerinin sözlük anlamları çerçevesinde sıkça kullanıldığı görülmektedir. Kelime bir birine zıt olan iki anlam taşımakta olup, hem azat edilen kimse, hem de azat eden efendi anlamında kullanıldığı için, hadis ilminde bunun anlamını bilmenin, gerekli görülen hususlardan olduğu ifade edilmiştir.⁸

Mevâlî esas itibarıyla iki gruba ayrılıyordu. Birinci grubu, savaşlar sırasında esir alınıp, daha sonra efendileri tarafından serbest bırakılan şahsî azatlılar (köleler) oluşturuyordu.⁹ İkinci grup da ise fethedilen bölgelerin halkından olup, esir veya köle olmadıkları halde bir Arap kabilesi vasıtasıyla İslâm'ı kabul ederek, onların mevlâsı sayılan yahut kabile anlayışına dayalı sosyal yapıda iyi bir yer edinebilmek için, güçlü Arap kabilelerinden biriyle velâ (himaye) akdi yaparak, onun himayesine giren gayr-i müslim Araplardır.¹⁰

2. CAHİLİYE DÖNEMİNDE MEVÂLÎ

Mevâlî kelimesinin İslâm'dan önce Araplar arasında farklı mânâlarda kullanıldığı görülmektedir. Yardımcı, arkadaş, dost, akraba, amcaoğlu, komşu, vb. birçok anlamı kapsayan mevlâ kelimesi, cahiliye döneminde öncelikle hürriyete

⁴ el-Misrî, Cemil Abdullah Muhammed, *a.g.e.*, s. 23; Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyet Tarihi*, çev. Zeki Meğamiz, İst., 1978, IV, 27; Wensick, A. J., “*Mevlâ*”, İA, VIII, 163-164.

⁵ Yiğit, İsmail, “*Mevâlî*”, DİA, XXIX, 424.

⁶ Enfâl 8/40.

⁷ Muhammed, 47/11; Benzer mânâlar için bkz. Bakara, 2/286; en-Nisâ, 4/33; Enâm, 6/62; Tevbe, 9/51; Meryem, 19/5; el-Ahzâb 33/5.

⁸ Demircan, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi*, İst., 1996, 21.

⁹ el-Misrî, Cemil Abdullah Muhammed, *a.g.e.*, 23-24; Yiğit, İsmail, “*Mevâlî*”, DİA, XXIX, 424.

¹⁰ Abdülaziz Muhammed el-Lümeylim, *Vadu'l-mevâlî fi'd-Devleti'l-Ümeviyye*, Beyrut, 1993, s. 17; el-Misrî, Cemil Abdullah Muhammed, *a.g.e.*, s. 23-24; Yiğit, İsmail, “*Mevâlî*”, DİA, XXIX, 424.

kavuşmuş köle manasında kullanılmıştır. Cahiliye toplumunda var olan kavmiyetçilik ve kan davaları sebebiyle, taraflar arasında yardımlaşma ve himayeye yönelik anlaşmalar neticesinde meydana gelen diğer bir çeşit velâ da hilf velâsı'dır. Devrin bir başka dostluk vesilesi ise, herhangi bir kabilenin mevâlisinden bir kadınla evlenmek suretiyle meydana gelen rahim mevlâlığıdır. Cahiliye Araplar'ında itâka, hilf ve rahim olmak üzere üç çeşit velâ'dan bahsedilmektedir.¹¹

2.1. Hilf Velâsı

İslâm öncesinde Araplar arasında en yaygın olarak uygulanan velâ şekillerinden biri hilf velâsıydı. Bu velâ, taraflar arasında yardımlaşmak ve birbirlerine destek vermek amacıyla gerçekleşirdi.¹² Bu akdin yapılmasının sebeplerinden birisi, cahiliye devrinde yaygın olan kan davalarıydı. Kabileler arasındaki rekabet de bu velâ çeşidinin sebeplerinden birisi olarak gösterilebilir. Ayrıca işlediği bir suçtan dolayı kişi başka bir kabileye sığınma ihtiyacı da hissetmekteydi. Cahiliye Arap toplumunda ferdin korunmasız ve bir kabilenin desteğini sağlamadan yaşaması düşünülemezdi. Genellikle Arap kabileleri arasında gerçekleşen hilf velâsı, zaman zaman Arap kabileleriyle gayr-i Arap kabileler arasında da yapılabilmekte ve bu hususta dini farklılıklar da dikkate alınmamaktaydı. Meselâ Yemen'de Hemdânîlerle, Fars kökenli Ebnâ'nın yapmış oldukları anlaşmalar, bahis konusu velânın örneklerindedir.¹³

Bu tür anlaşma (hifl) yapan taraflar, taraflardan öldürülen birisinin öcünü almak veya diyetini istemek konusunda birbirleriyle yardımlaşarlardı. Evs ve Hazrec kabileleri arasında cereyan eden savaşlar, Evsliler'den birinin Hazrec kabilesinin haliflerinden birisini öldürmesi üzerine vuku bulmuştur. Diğer taraftan, bir kabile kendi halifinin diyetini alabilme hakkına da sahip idi.¹⁴ Aralarında hifl'i gerçekleştirenler sıradan insanlar olmayıp, aksine bunlar arasında iyi binici

¹¹ Hüseyin Ali Mümtelin, *Nohzat-e Şuubiyye: Cenbuş-I Milli-yi İraniyan Der Beraber-i Hilafet-i Ümevi ve Abbâsî*, 2. bsk., Tahran, 1370, s. 132; Kurban, Nur Ahmet, "Mevâli Müfessirlerin Kur'an Tefsirinin Oluşumuna Katkıları ve Onlara Yöneltilen Eleştiriler" Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, İst., 2011, 4/16, s. 260.

¹² Cemâl Cevde, *el-Evdau'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye li'l-Mevâli fi Sadri'l-İslâm*, Amman, 1989, 18-21; Demircan, Adnan, a.g.e., s. 25.

¹³ Demircan, Adnan, a.g.e., s. 25-26.

¹⁴ Cemâl Cevde, a.g.e., s. 32-33; Demircan, Adnan, a.g.e., s. 27.

savaşçılar, güzel konuşma yeteneğine sahip hatipler, şairler, meliklerin çocuklarından oluşan soylu ve şerefli kimseler, tüccarlar vb. şahıslar mevcuttu.¹⁵

2.2. İtâka velâsı

İslâm'dan önce Arap toplumunda köleliğin çok yaygın olduğu bilinmektedir. Köleler, bu topluma birkaç kaynaktan intikal etmekteydi. Birincisi savaş esirlerinin köleleştirilmesi, ikincisi de köle ticaretidir. Genel anlamda köle iken azat edilen kimseye itâka mevlâsı denilmektedir. Söz konusu mevlâlık, önemli bir hizmetinden dolayı azat edilen köle ve esirlerle eski efendileri arasında gerçekleşmekteydi. Bu tür yakınlığın sonucu olarak azat eden, azat edilenin velâsını üstlenmekteydi. Bu kimseler efendilerine veya efendilerinin kabilelerine nispet edilmekte, bazen de azat edilen bir şahıs hakkında “filan şehrin ahalisinin mevlâsıdır” gibi sözler söylenmekteydi. Dolayısıyla köle iken azat edilen bir kişi toplumda kölelerle hürler arasında orta bir tabaka oluşturmaktaydı.¹⁶

Bu dönemde köle azadı daha çok iki şekilde gerçekleşmekteydi. Bunlardan birisi mükâtebe (مكتابه), diğeri ise, sâibe (سايبه) idi. Mükâtebeyle azat edilen kimselere “mevâlî el-mükâtebe” denilirdi. Mükâtebe köle ile efendi arasındaki anlaşmaya göre kölenin efendisine belli bir meblağ ödeyerek elde ettiği mevlâlıktır. Sâibe ise, kölenin velâsının hiçbir kimseye ait olmaksızın kayıtsız şartsız azat edilmesi şeklinde gerçekleşmesidir. Örneğin, bir kişi kölesine “sen sâibesin” derse, bu köle hürriyetini elde etmiş olur ve azat edenle azat edilen arasında mevlâlık söz konusu olamaz.¹⁷

Bu dönemde itk yoluyla mevâlî grubundan sayılan kimseler, gayr-i Arap olabildikleri gibi Arap olmaları da mümkündü. Çünkü Arap kabileleri arasında vukû bulan savaşlar sonucunda birçok insan esir düşmüş, daha sonra bunların azat edilmesiyle Arap asıllı kimseler de mevâlîden sayılmıştır. Nitekim Hz. Peygamber'e eşi Hz. Hatice tarafından köle olarak hediye edilen ve daha sonra Hz. Peygamber'in azatlısı olan Zeyd b. Hârise Kelb kabilesine mensup bir Arap idi.¹⁸

¹⁵ Cemâl Cevde, *a.g.e.*, s. 39-40; Demircan, Adnan, *a.g.e.*, s. 27.

¹⁶ Zeydan, Corcı, *Tarihu't-Temeddüni'l-İslâmî*, Beyrut, 1967, IV, 302-303; Demircan, Adnan, *a.g.e.*, s. 30-31.

¹⁷ Zeydan, Corcı, *a.g.e.*, IV, 303; Demircan, Adnan, *a.g.e.*, s. 30-31; Hüseyin Ali Mümtihin, *a.g.e.*, s. 135.

¹⁸ İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut, 1405/1985, I, 497-498.

2.3. Rahim Velâsı

Rahim mevlâlığı herhangi bir kabilenin mevlâsinden bir kadınla evlenmek suretiyle meydana gelen yakınlığa denilmektedir. Başka bir tarife göre rahim mevlâlığı, bir kabileden evlenmek suretiyle meydana gelen velâ türüdür. Bu yakınlık sayesinde kişi evlendiği mevlânın kabilesine nispet edilmektedir.¹⁹

Yukarıda bahsettiğimiz velâ çeşitleri dışında bazı kaynaklarda bu devirle ilgili olarak *velâu 'l-karâbe*, *velâu 'l-civâr* ve *velâu 'r-rık* diye adlandırılan üç çeşit velâdan daha bahsedilmektedir. Birincisi aynı kabile fertleri arasındaki akrabalık bağına delalet eden bir yakınlıktır. İkincisi ise komşuluk sebebiyle meydana gelen koruma ve himayeye yönelik velâ türüdür. Bu da bir çeşit hilf mevlâsı olarak ele aldığımız türden kaynaklanan akit mevlâlığına benzemektedir. Üçüncüsü ise, efendiyle köle arasındaki azat işlemi olmaksızın karşılıklı sorumluluk ve yardımlaşma anlamındaki bir nevi velâyettir. Hem azat eden efendi hem de azat edilen köle anlamına gelmektedir.²⁰

3. HZ. PEYGAMBER VE HULEFÂ-İ RÂŞİDİN DÖNEMİNDE MEVÂLÎ

Hiz. Peygamber döneminde gayr-i Arap unsurlardan bazı müslümanların mevcudiyetini bilinmektedir. Hiz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn devrindeki mevlânın konumunu incelemek üzere cahiliye dönemi Araplarının, gayr-i Arap unsurlara bakışına kısaca değinilecektir. Arap-mevâlî çekişmesinin kökeni cahiliye geleneğine dayanmaktadır. Çünkü cahiliye Arapları nesep ve kabilecilik anlayışına çok ehemmiyet vermekteydi. Bundan dolayı, her kabile ictimâi seviyesini tespitine kendine has bir meziyet ile şöhret kazanır ve nesebini onunla överdi. Meselâ Mudar kabilesi belagat ve fesahatle, Rebîa kabilesi atıcılık ve yiğitlikle kendilerini överken, Adnânîlerden bazı kabileler de şeref, üstünlük ve kuvvet konusunda diğerlerinden daha fazla şöhret kazanmışlardı. Her bir kabile kendi meziyetleriyle övünerek, karşı kabilenin ayıplarını zikredip onları karalamaktan da geri çekinmiyordu.²¹

¹⁹ Zeydan, Corcî, *Tarihu 't-Temeddüni 'l-İslâmî*, IV, 305; Demircan, Adnan, *a.g.e.*, s. 32.

²⁰ Cemal Cevde, *a.g.e.*, s. 13-52; Demircan, Adnan, *a.g.e.*, s. 25-34.

²¹ Zeydan, Corcî, *a.g.e.*, IV, s. 293; Hüseyin Ali Mümtahin, *a.g.e.*, s. 94-95.

Cahiliye döneminde kabilecilik, Araplar arasında ırkçılıktan daha büyük bir tehlike oluşturmaktaydı. "Zâlim de olsa, mazlum da olsa kardeşine yardım et" sözü Arapların bu husustaki düşüncelerini göstermektedir.²² Araplar arasında en meşhur husumet olayları, Kahtânîler'le Adnânîler arasında meydana gelmekteydi. Bunlar yeri geldiğinde bazen kendi aralarındaki husumeti bir müddet unutulardı ve Arap olmayan kavimler aleyhine derhal ittifak ederlerdi. Özel durumlarda birbirleri ile üstünlük konusunda çekişirken, genelde Arap olmayanlara düşmanlık beslemekteydiler. Nesep ve lisan bakımından onlardan üstün olduklarını söylerlerdi.²³

Yukarıda kısaca zikrettiğimiz cahiliye Araplarındaki nesep ve ırk düşkünlüğü anlayışı, İslâm'ın gelmesiyle beraber yerini iman kardeşliği esasına dayalı eşitlik ilkesine bırakmak zorunda kalmıştır. Kur'ân-ı Kerimde "...Biz sizi bir erkek ve bir kadından yarattık ve sizi kavimler ve kabileler haline getirdik ki birbirinizi tanıyabilesiniz. Şüphesiz, Allah katında en üstün olanınız Ona karşı derin bir sorumluluk bilincine sahip olanınızdır."²⁴ Hz. Peygamber, Ebû Zer el-Ğifarî'nin, Bilâl el-Habeşî'yi annesinden dolayı ayıplamasını, cahiliye âdeti olarak nitelendirmiştir. Ayrıca Vedâ Hutbesinde: "Ne Arab'ın Arap olmaya, ne de Arap olmayanın Araba hiçbir üstünlüğü yoktur. Üstünlük ancak takva iledir", buyurmuştur.²⁵

Hz. Peygamber'e vahiy geldiği zaman, Arap yarımadasında Arap olmayan unsurlardan Habeş, Kıpt, Fars, Rum, vb. asıllı kimselerin bulunduğu nakledilmektedir. Hz. Peygamber'in doğumundan yaklaşık elli yıl önce Yemen'de hâkimiyetini sürdüren Habeşlilerin, Hz. Peygamber'in dünyaya geldiği yıl Kâbe'yi yıkmak amacıyla Mekke önlerine yığınak yaptıkları aşikârdır.²⁶

Hz. Peygamberle başlayıp ilk halifelerle devam eden fetihler sonucunda, köle sayısı artmıştır. Bunlar İslâm'ı kabul ettikten sonra efendileri tarafından azat edilir

²² Demircan, Adnan, a.g.e., s. 55.

²³ Zeydan, Corci, *Tarihu'l-Temeddüni'l-İslâmî*, IV, 294.

²⁴ Hucurât 49/13.

²⁵ Demircan, Adnan, a. g. e., s. 55-56.

²⁶ Hitti, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev: Salih Tuğ, Boğaziçi, İst., 1980, I, 158.

veya velâ yoluyla bir Arap kabilesinin himayesine girerdi. Bu gayr-i Arap müslüman unsurlar özellikle Emevîler döneminde mevâlî olarak isimlendirildi.²⁷ Burada mevâlinin Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn dönemindeki sosyal, kültürel, ilmi, idarî ve siyasî durumuna kısaca değinilecektir.

3.1. Sosyal, Kültürel ve İlmî Hayatta Mevâlî

Gayr-i Arap unsurların, Arap Yarımadası'ndaki mevcudiyetinden yukarıda bahsetmiştik. Hz. Peygamber'in hayatında Araplar kadar Arap olmayanların da önemli bir yeri vardı. Daha Mekke döneminde İslâm'ı kabul ederek diğer müslümanlarla beraber işkence ve sıkıntılara katılanlar arasında Bilâl el-Habeşî²⁸ ve İranlı Selman²⁹ gibi sayıları az da olsa, Arap olmayan kimseler mevcut idi. Mevâlî İslâm'ı kabul etmekle hukuken müslüman Araplarla eşit hale geliyordu. Hz. Peygamber hür müslüman Araplarla daha önce köle olan azatlı müslümanlar arasında hiçbir ayırım yapmamıştır.³⁰ Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden sonra gerçekleştirdiği en önemli icraatlardan birisi de Ensar-Muhâcir kardeşliğini tesis etmesidir. Hz. Peygamber, köle veya gayr-i Arap kökenli olup olmadıklarına bakmaksızın Muhâcir-Ensar arasında yaptığı kardeşlik anlaşması neticesinde bütün müslümanları bir aile fertleri gibi sayılmışlardır. Hicrete henüz izin verildiği dönemde Hz. Peygamber: "...Mekke'den çıkmak isteyenler Medine'ye gitsinler, orada müslüman kardeşleriyle birleşip kaynaşsınlar. Allah onları kardeş yaptı. Beldelerini de sizin için güven ve huzur bulacağınız bir yurt kıldı."³¹ Nitekim Hz. Peygamber, Bilâl el-Habeşî'yi Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'la veya Mekke'de Ubeyde b. el-Hâris, Medine'de Ebû Ruveyha Abdullah b. Abdurrahman el-Has'amî ile kardeşleştirmişti.³²

Cahiliye devrinde mevâlinin hür Araplar'la aynı haklara sahip olamadıkları malumdur. Hz. Peygamber zamanında, mevâlinin sosyal durumunu düzenlenme gayreti bizzat kendisi tarafından ortaya konuluyordu. Hz. Peygamber, Arap

²⁷ Cemâl Cevde, *a.g.e.*, s. 158.

²⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III, 232.

²⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III, 85.

³⁰ Yiğit, İsmail, "Mevâlî", DİA, XXIX, 424.

³¹ İbn Hişâm, Ebû Muhammed b. Abdülmelik b. Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, thk., Mustafa es-Sakkâ vd., Beyrut, 1412/1992, I, 128.

³² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III, 233-234.

olmayanların Arap kadınlarla evlenmelerini mümkün hale getirmiştir. Örneğin; mevlâsi Zeyd b. Hârîse'yi halası Ümeyme'nin kızı Zeynep binti Cahş ile evlendirmek suretiyle, kabilecilik anlayışını ve buna dayanan üstünlük iddialarını İslâm toplumundan kaldırmıştır.³³ Zeyd b. Hârîse evliliğinden kısa bir süre sonra boşanmış ve başka Arap kadınlarla da evlenmiştir. Zeyd b. Hârîse'nin evlendiği diğer Arap kadınlardan bazıları: Durre binti Ebî Leheb, Hind binti el-Avvâm'dır. Zeyd'in oğlu Üsâme de Kureyşli bir ailenin kızı Fâtıma binti Kays ile evlenmiştir. Fâtıma'ya sahâbeden Ebû Cehm ve Muâviye talip olmuş fakat Hz. Peygamber ona Üsâme'yi tavsiye etmiştir.³⁴ Bu nevi uygulamaları sahabe arasında da görmek mümkündür.

Hz. Peygamber'den sonra Hulefâ-i Râşidîn devrindeki gayr-i Arap unsurların ictimâî durumuna gelince, Hz. Ebû Bekir halife seçilerek ülke içinde huzur ve asayiş sağlایınca, durum tıpkı Hz. Peygamber dönemindeki gibi sakin ve huzurlu hale dönüşmüştür. O, Hz. Peygamber'in arzularını yerine getirmek düşüncesiyle, onun izini takip ederek Şam ve Irak yönüne iki ordu göndermiştir ve böylece Şam müslümanların eline geçmiştir.³⁵ Hulefâ-i Râşidîn döneminde fetih faaliyetleri giderek artmış, Irak, İran, Horasân Azerbaycan ve çevresi, Sûriye, Ürdün, Filistin, Mısır ve Kuzey Afrika İslâm topraklarına katılmıştır. Müslümanlar fethettikleri ülkelerin çeşitli dinlere mensup sakinlerine cizye ödemek şartıyla eski dinlerine bağlı kalma özgürlüğünü verdikleri gibi, İslâmiyet'i kabul edenlere de kendileriyle eşit haklar tanımışlardır. Bu bölgelerde yaşayan insanlarla onların toprakları ve servetleriyle ilgili düzenlemeler fetihlerden sonra Hz. Ömer tarafından gerçekleştirilmiştir. Fethedilen bölgelerdeki insanlar eğer savaş yapmadan anlaşmayı kabul etmişlerse, sözlerine sadık kaldıkları sürece esir ve köle muamelesine tabi tutulmayacaklardır. İslâm'ı kabul ettikleri zaman müslümanlarla aynı haklara sahip olacaklardır. Ayrıca eski dinlerinde kalmak isteyenler de cizye ödemek şartıyla zimmî statüsüne girerek can ve mal güvenliğine kavuşmuşlar, kendilerine din ve vicdan hürriyeti tanınıp mabetlerine dokunulmayacağına dair bu kimselerle antlaşmalar yapılmıştır.³⁶

³³ Demircan, Adnan, *a.g.e.*, s. 56-57.

³⁴ Demircan, Adnan, *a.g.e.*, s. 57-58.

³⁵ Zeydan, Corcî, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, çev: Nejdet Gök, İst., 2004, I, 99.

³⁶ Fayda, Mustafa, "*Hulefâ-i Râşidîn*", DİA, İst., 1998, XVIII, 330.

Hız. Ömer mevâli ve Arap müslümanlar arasında hiçbir ayırım yapmamıştır. Mesela bir defasında kendisini ziyarete gelen Süheyb ve Bilâl el-Habeşi gibi mevâlden olan bazı kimselere yanına girmeleri için izin vermiş, aksine Ebû Süfyan'ı bekletmiştir. Nitekim Ebû Süfyan kızarak halifenin onlara izin verdiğini ve kendilerinin ise kapıda bekletildiğini söylemiş, fakat arkadaşları tarafından susturulmuştur.³⁷

Hız. Ömer yaralandığında, yeni halife seçilinceye kadar Suheyb er-Rûmî'yi müslümanlara namaz kaldırmak üzere görevlendirmiştir. Vefatından önce kendisinden birisini halife olarak tavsiye etmesini istedikleri zaman "Ebû Huzeyfe'nin mevlâsı Sâlim hayatta olsaydı onun yerime halife olmasını tavsiye ederdim" şeklinde sözler sarf ederek, mevâli ile Arap müslümanlar arasında her hangi bir farkın gözetilmediğini ortaya koymuştur.³⁸

Hız. Osman döneminde de fetih faaliyetleri devam etmiştir. O, Hız. Ömer'in tavsiye ve vasiyetine uyarak bölgelerdeki mevcut valileri bir yıl boyunca yerinde tutmuş ve daha sonra bazılarını da değiştirmiştir.³⁹ Onun yumuşak huyluluğu, yumuşak karakterli oluşu, çok merhamet sahibi olması ve iyimserliği, akrabalarına olan düşkünlüğü gibi özellikleri sebebiyle, müslümanlar arasındaki eşitlik prensibi konusunda seleflerinin standardını tam olarak koruyamadığı anlaşılmaktadır.⁴⁰ Mahmud Mikdâd'a göre Irak ve bazı bölgelerde Hız. Osman'ın idaresindeki valilerin, mevâlîye karşı baskı uyguladıkları belirtilmektedir.⁴¹ Fakat doğru düşünmek gerekirse, Hız. Osman dönemindeki bazı idarecilerin mevâlîye karşı olumsuz tutumlarından, onun da bu tutum içerisinde olduğu düşünmek doğru olmasa gerek.

Hız. Osman'ın şehadetinden sonra halife olan Hız. Ali ise Arap-Arap olmayan, zengin-fakir ayrımı gözetmeksizin müslümanlar arasında âdil bir

³⁷ Demircan, Adnan, *a.g.e.*, s. 63.

³⁸ Demircan, Adnan, *a.g.e.*, s. 63-64.

³⁹ İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzeddin eş-Şeybânî (v.630/1232), *el-Kâmil fi'l-Tarih*, Beyrut, 1965, III, 79-80.

⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fit-Târîh*, III, 151-152.

⁴¹ Mahmud Mikdâd, *el-Mevâlî ve Nizâmu'l-velâ Mine'l-Cahiliyye ila Evdhiri'l-Asri'l-Ümevi*, Dimaşk, 1988, s. 172.

siyaset takip etmeye çalışmıştır.⁴² Hz. Ali döneminde de maaş ve ganimet dağıtımında Arap-mevâlî ayrımı yapmaksızın eşit olarak pay ayrılmıştır.⁴³

Mevâlinin kültürel ve ilmî hayattaki yeri denilince akla yabancı unsurlar, yani gayr-i Arap müslümanlar gelmektedir. Mekke'de İslâmiyet geldiği zaman, pek çok Habeşli vb. kölelerin mevcudiyetinden yukarıda bahsetmiştik. İslâm'ı kabul etmede Habeşlilerin öncüsü olarak nitelenen ve Hz. Peygamber'in hayatı boyunca müezzinlik yapma şerefine nail olan Bilâl el-Habeşî de zikri geçen kölelerdendir.⁴⁴ Medine döneminde Bilâl el-Habeşî ile birçok Habeşli sahabenin de kendilerini ilim ve irfan tahsiline adanmış olup Suffe ehli arasında yer aldığı görülmektedir. Suffe ehli arasında yaklaşık on dört mevâlinin yer aldığı kaynaklarda geçmektedir. Diğer yandan bu on dört mevâliden bazılarının Arap asıllı oldukları dikkat çekmektedir.⁴⁵

İlim ve kültür alanında o dönemin gayr-i Arap unsurlarından olan Yahudilerin bir takım etkinliklerinden bahsetmek mümkündür. Cahiliye zamanında kitabetten anlayan bazı Yahudilerin Medine'deki bir kısım Arap çocuklarına yazı yazmayı öğrettiklerinden bahsedilir. Dolayısıyla İslâm geldiğinde Evs ve Hazreç kabileleri arasında yazı bilen birçok kimsenin bulunması onların etkinliği olarak değerlendirilebilir.⁴⁶

Aslen Arap olduğu zikredilen ama küçükken Rumlar tarafından esir edilip daha sonra Araplar'a köle olarak satılan Suheyb er-Rûmî, Bizans kültürü içinde yetişmiş olup hayatının önemli bir kısmını Rumlarla beraber geçirmiştir. Bu sebeple de Arapçayı iyi konuşmadığı belirtilen Suheyb İslâmiyeti kabul ettikten sonra İslâm için işkence ve sıkıntılara katlanmış, Hz. Peygamber'in daima yakınında bulunmuştur.⁴⁷ Suffe ehli arasında bulunup ilim ve irfan etkinliklerine katıldığı rivâyet edilmektedir. İslâmiyet'in geldiği sırada Arap Yarımadası'nda Fars asıllı unsurların da bulunduğu bilinmektedir.⁴⁸ İslâmiyet'i kabul eden Fârisilerin, Selman el-Fârisî'den namazları esnasında okuyabilmeleri için Fatıha suresini Farsça'ya

⁴² Mahmud Mikdâd, *a.g.e.*, s. 172.

⁴³ Yiğit, İsmail, "Mevâli", DİA, XXIX, 424.

⁴⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III, 232; I, 246.

⁴⁵ Baktır, Mustafa, *İslâm'da İlk Eğitim Müessesesi Ashab-ı Suffe*, İst., 1984, s. 51-224.

⁴⁶ Belâzurî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahya el-Belâzurî, *Fütühü'l-Büldân*, thk. Abdullah Enis et-Tabbâ, Ömer Enis et-Tabbâ, Beyrut, 1987, s. 663.

⁴⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III, 226-227.

⁴⁸ Fayda, Mustafa, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, , Ankara, 1982, s. 21.

tercüme etmesini istemeleri üzerine, Selman el-Fârisî'nin bu sureyi tercüme edip onlara göndermiştir.⁴⁹ Yine Selman el-Fârisî Hendek savaşında Hz. Peygamber'e bir savaş stratejisi olarak hendek kazılması fikrini verip, bir nevi danışmanlık yapmıştır.⁵⁰

Kıpt asıllı müslümanlardan Ebû Râfi el-Kıptî ilmi ve kültürel etkinliklerde en ön gelen kimsedir. Hz. Peygamber'in amcası Abbâs'ın kölesi olan Ebû Râfi'nin, Medine döneminde İslâm'ı kabul ettiği nakledilmektedir.⁵¹ Gayr-i Arap sahabelerin çoğunluğunun köle kökenli olduğu rivâyet edilir. Bu gayr-i Arap sahabelerden bazıları; Ebû Râfi el-Kıptî, Selman el-Fârisî, Bilâl el-Habeşî'dir.⁵²

Mevâlinin Hulefâ-i Râşidîn dönemindeki ilmi ve kültürel konumu kısaca şöyle izah edilebilir. Bu dönemde gerçekleşen fetihler sonucu İslâm coğrafyasındaki hızlı genişleme ve dolayısıyla çeşitli farklılıklar taşıyan yeni sosyal yapı ve kültürlerin İslâm muhitine girmesi, yeni problem ve anlayışların doğmasına yol açmış, bunlar da Kur'an ve Sünnet merkezli dini öğreti açısından kontrol edilip çözümlenme ihtiyacını beraberinde getirmiştir. Sonraki dönemlerde istisân, istislah, örf, kıyas gibi terimlerle karşılanacak olan metotların bu dönemde rey adıyla kullanılmaya başlandığı, kamu hukuku alanında imkân nispetinde istişareye önem verilip ameli ittifak sağlandığı, ferdi alanda ise geniş bir rey serbestliğinin ortaya çıktığı göze çarpmaktadır.⁵³ Bu dönemdeki fetihler sayesinde İslâm toplumunun her geçen gün çoğalıp genişlediği ve buna bağlı olarak Arap dilinin de yaygınlaşmaya başladığı görülmektedir.⁵⁴ Bunda da Kur'an-ı Kerim'in Arapça olarak nazil olmasının büyük rolü bulunmaktadır.⁵⁵ İlk iki halife zamanında fey ve ganimet kabilinden alınan bazı ecnebi çocuklarının, müslüman Arap ailelerinin eğitimi altında topluma uygun bir fert olarak yetiştirilmesi dikkat çekmektedir. Bu çocuklar daha sonraki senelerde ilim ve kültür hayatında İslâm toplumu için önemli hizmetlerde bulunacak mevâlifden bazı önemli şahsiyetlerin de ataları olmuşlardır. Dolayısıyla

⁴⁹ Hamidullah Muhammed, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih*, çev: Kemal Kuşçu, İst., 1967, s. 33, vd.

⁵⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, II, 66.

⁵¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, IV, 74.

⁵² Efendioğlu, Mehmet, *Arap Olmayan Sahâbiler*, İst., 2011, 251.

⁵³ Fayda, Mustafa, "*Hulefâ-i Râşidîn*", DİA, XVIII, 337.

⁵⁴ Fayda, Mustafa, "*Hulefâ-i Râşidîn*", DİA, XVIII, 333.

⁵⁵ Mahmud Mikdâd, *a.g.e.*, s. 147.

Hız. Ebû Bekir zamanında Hâlid b. Velîd Kûfe'nin batısında ve Enbâr yakınlarında bulunan Aynu't-Temr denilen kasabayı fethettiğinde, kasabanın kilisesinde İncil eğitimi ile uğraşan kırk kadar çocuğu ganimet olarak almış ve bunlar harpte üstün başarı gösteren kimselere dağıtılmıştır. Bu kimselerin neslinden daha sonraki senelerde ilim, kültür, harp, siyaset ve dinde müslümanlara önemli hizmet ve yardımları olacak şahsiyetler ortaya çıkmıştır. Örneği; Mûsâ b. Nusayr ve Basralı muhaddislerden Muhammed b. Sîrîn'in babaları bunlardandır.⁵⁶ Medine'de ilk ud çalan müzisyenlerden Sâib Hâsir de aslen Farslı olup, babasının Kisra'dan elde edilen feyden olduğu zikredilir.⁵⁷ Bazı kaynaklarda Hasan el-Basrî'nin babası Yesar'ın, Hız. Ömer'in zamanında fethedilen Meysan'dan (Irak'ın bir kasabası) Medine'ye köle olarak getirildiği, annesi Hayre'nin de Hız. Peygamber'in zevcelerinden Ümmü Seleme'nin azatlısı ve hizmetkârı olduğu belirtilmektedir. Bu sebeple Ümmü Seleme, Hasan el-Basrî'nin sütannesi olmuştur. Dolayısıyla onun fasih oluşunu ve bilge kişiliğini Ümmü Seleme'den emdiği sütün bereketine bağlayanlar da mevcuttur.⁵⁸

Gerek Hız. Peygamber zamanında gerekse Hulefâ-i Râşidîn zamanında, gayr-i Arap müslümanların sayılarının azlığı, ayrıca başlangıçta çoğunun köle olmaları sebebiyle, meşguliyetlerinin fazlalığı ve tabii olarak da Arapça'yı iyi öğrenememeleri gibi özellikleri nedeniyle, ilmî ve kültürel hayattaki etkinlikleri sınırlı bir çerçeveden öteye geçmemiştir.

3.2. İdarî ve Siyasî Hayatta Mevâlî

Hız. Peygamber döneminde gayr-i Arap müslümanların mevcudiyetinden bahsedilmişti. Bu kişiler Hız. Peygamber'in ashâbı arasında İslâmiyet'e hizmetleri ölçüsünde güven kazanmışlar ve kendilerine ırklarının farklılığından dolayı her hangi bir ayırım yapılmamıştır. Hulefâ-i Râşidîn döneminde de her hangi bir ayırım yapılmadığı gibi, idarî vazifeye gelebilmeleri için yegâne şart olan İslâm'ın emaneti ehline verme prensibine dayalı olarak liyakat meselesi vardı. İslâmiyet'i kabul eden müslümanlar Medine'ye hicret ettikten sonra Hız. Peygamber'in önderliğinde ilk devletlerini kurmuşlardır. Bunların ırki durumunu göz önünde bulunduracak olursak,

⁵⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fit-Tarih*, II, 394-395.

⁵⁷ Zeydan, Corci, *a.g.e.*, IV, 59.

⁵⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, VII, 156.

çoğunluğunu Araplar teşkil etmekle birlikte aralarında azda olsa gayr-i Arap unsurların da bulunduğu aşikârdır.

Fetih faaliyetinin kısmen Hz. Peygamber'le başlayıp ve ilk halifelerle devam ettiğini daha önce belirtmiştik. Hz. Peygamber sefere çıktığı zamanlarda sahabeden bir kişiyi Medine'de yerine vekil olarak tayin etmekteydi. Medine'de bıraktığı vekil genellikle Ensar'dan seçilirdi. Ancak hicretin ikinci senesinde, Bedir gazvesi için Sefvân seferine çıktığı zaman Medine'de vekil olarak mevlâsı Zeyd b. Hârîse'yi bırakmıştır.⁵⁹ Hz. Peygamber mevlâsı Zeyd b. Hârîse'yi Mu'te savaşında da ordu komutanı olarak görevlendirmiş ve şöyle buyurmuştur: Eğer Zeyd'e bir şey olması halinde yerine Cafer b. Ebû Talib, Cafer'den sonra da Abdullah b. Revâha'yı komutan olmasını emretmiştir. Zeyd b. Hârîse'yi bundan başka birçok seriyyeye de komutan olarak görevlendirmiştir.⁶⁰

Hz. Peygamber'in, aynı zamanda evlatlığı da olan Zeyd b. Hârîse'yi çok sevdiği de bilinmektedir. Hz. Aişe validemiz Zeyd b. Hârîse hakkında: "Her ne zaman Hz. Peygamber, ne zaman Zeyd'in bulunduğu bir orduyu savaşa gönderse, muhakkak onu ordunun komutanı olarak tayin ederdi. Şayet Zeyd b. Hârîse kendisinden sonra hayatta olsaydı, muhakkak onu halife yapardı." diye buyurmuştur.⁶¹ Yine Zeyd'in oğlu Üsâme, Hz. Peygamber'in döneminde Şam tarafına göndereceği ordunun başına komutan olarak atanmış ve onun vefatından hemen sonra bölgeye gönderilmiştir. Bu ordunun içinde Muhâcîr ve Ensarın ileri gelenleri de bulunmuştur.⁶² Mevâli'den Hz. Peygamber zamanında müezzinlik yapmak şerefine nail olan Bilâl el-Habeşi bu görevinin yanı sıra, gelen elçileri ağırlamak ve onlara ikramda bulunmak vb. gibi vazifeleri de ifa etmiştir.⁶³ Ayrıca Hz. Peygamberle birlikte büyük Bedir ve Uhud gazvesi başta olmak üzere bütün gazvelere katılmış bir sahabedir.⁶⁴

Hz. Peygamber döneminde müslüman olan İran'ın Yemen valisi Bâzan Hz. Peygamber tarafından eski görevinde bırakılmıştır. Bâzan'ın vefatından sonra da

⁵⁹ İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, II, 183.

⁶⁰ Demircan, Adnan, *a. g. e.*, s. 53.

⁶¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III, 46.

⁶² Demircan, Adnan, *a. g. e.*, s. 53.

⁶³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I, 246, 294, 298, 323, 335.

⁶⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, VII, 386.

oğlu Őehr, Hz. Peygamber tarafından babasının yerine vali olarak tayin edilmiştir. Bâzan, İrani askerlerin Yemenli kadınlarla evlenmesi sonucu meydana gelen Ebnâ denen zümreye mensuptur.⁶⁵

Hulefâ-i Râşidîn döneminde görev taksimi hususunda işin ehline verilmesi prensibine uyularak kabilecilik ve ırkçılık anlayışını devre dışı bırakan bazı uygulamalar gerçekleşmiştir. Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesinden hemen sonra yaptığı ilk icraatı, köle kökenli olan ve Hz. Peygamber tarafından komutan olarak tayin edilen Üsâme b. Zeyd ordusunu Arap mevâlî ayırımı gözetmeksizin sevk etmesi, işin ehline verilmesi bakımından o döneme ait uygun bir örnektir. Yukarıda da işaret edildiği üzere, Hz. Peygamberin vefatından önce Suriye'ye doğru göndermeyi kararlaŐtırdıđı ordu, onun hastalanıp vefat etmesi sebebiyle yola çıkamamıŐtı. Bazı sahabeler Üsâme hakkında çok genç ve tecrübesiz olduğu yönünde görüşler ileri sürerek, onun deđiŐtirilmesini teklif ettillerse de, Hz. Ebû Bekir bu teklifleri kabul etmemiŐ ve Üsâme ordusuna hareket emri vermiştir.⁶⁶

Hz. Ebû Bekir, halifelik döneminde valilerini deđiŐtirmemiŐtir, fakat bazılarının kendi görüşlerini de alarak daha iyi hizmet verecekleri yerlere atamıştır. Fethedilen yerlerin artması ve yeni Őehirlerin kurulması sebebiyle, sayıları çoğalan valilerin tayinine ayrı bir önem veren Hz. Ömer, bu göreve göndermeyi düşündüğu kimselerin durumlarını sahabelerle istişare etmeye, adayları ehil kimseler arasından seçmeye itina göstermiŐti. Tayin ettiği vali ve amillerine bir berat verip, onlar da bu beratı göreve başlayınca halka okuyup daha sonra görevlerine başlamıŐlardı.⁶⁷ Hz. Ömer döneminde tayin ettiği valiler arasında mevâlî'den de bazı kimselerin bulunduğu gözükmektedir. Bazı kaynaklarda verilen bilgilere göre yine mevâlî'den Selman el-Fârisî bu dönemde Medâin'de bir müddet valilik görevinde bulunmuştur.⁶⁸

Yaklaşık on yıldan fazla hilâfet makamında kalan Hz. Ömer, Arap-gayri Arap ayırımı yapmaksızın insanlara eşit davranmasına rağmen, ne yazık ki Arap olamayan bir köle (Ebû Lü'lüe), bir mevlâ (Hürmüzan) ve bir zimmî (Hıristiyan Cufeyne)'nin içinde bulunduğu bir suikast planı sonucu, Hicretin 23. yılında,

⁶⁵ Demircan, Adnan, *a. g. e.*, s. 53-54.

⁶⁶ İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, IV, 224-245.

⁶⁷ Fayda, Mustafa, "*Hulefâ-i Râşidîn*", DİA, XVIII, 333.

⁶⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, IV, 87-88.

Zilhicce ayında (4 Kasım 644) ağır yaralanıp vefat etmiştir.⁶⁹ Hz. Ömer yaralandığında, yeni halife seçilinceye kadar Suheyb er-Rûmî'yi müslümanlara namaz kıldırarak üzere görevlendirmiştir. Vefatından önce kendisinden birisini halife olarak tavsiye etmesini istedikleri zaman "Ebû Huzeyfe'nin mevlâsı Salim hayatta olsaydı onun yerine halife olmasını tavsiye ederdim" şeklinde sözler sarf ederek, mevâlî ile Arap müslümanlar arasında her hangi bir fark gözetmediğini ortaya koymuştur.⁷⁰

Hz. Osman, Hz. Ömer'in vasiyetine uyarak bölgelerdeki mevcut valileri bir yıl boyunca yerinde tutmuştur. Onun yumuşak huyluluğu ve iyimser bir karaktere sahip olması, akrabalarına olan düşkünlüğü, idarî işlerde ve atamalarda Ümeyyeçoğullarına meyletmesi gibi özelliğinin yanı sıra, Irak ve bazı bölgelerdeki valilerinin mevâlîye karşı haksız uygulamalarda bulduklarının yukarıda bahsetmiştik. Hz. Osman H. 35/M. 556 yılında Basra, Kûfe ve Mısır gibi bölgelerden gelen asiler tarafından şehit edilmiştir.⁷¹ Onun döneminde meydana gelen siyasî hadiselerde Arapların yanında, mevâlînin de rolü ve desteğinin olduğu akla gelmektedir.⁷²

Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra halife olan Hz. Ali ise Arap-gayr-i Arap, asil-fakir vb. ayrımı gözetmeksizin, ilk iki halife Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in uygulamalarını esas alarak müslümanlar arasında âdil bir siyaset takip etmeye çalışmıştır.⁷³ Hz. Ali dönemindeki siyasî çalkantılar sebebiyle daha önce devam eden fetih hareketi kesintiye uğramış ve bu dönemde hemen hemen hiç bir fetih hareketinde bulunulamamıştır.⁷⁴ Bunun yanında, o yılların siyasî olayları incelendiğinde Araplarla birlikte çoğunluğu gayr-i Arap unsurlardan meydana gelen mevâlînin de siyasetle iç içe olduğu görülmektedir. Söz konusu unsurların siyasî alandaki etkinlikleri, Hz. Osman'ın şehit edilmesi de dâhil, kendilerine has ve müstakil bir faaliyet değil, daha ziyade mensup oldukları Arap kabilelerine tâbi

⁶⁹ Demircan, Adnan, *a. g. e.*, s. 67; Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi II (Hulefâ-i Râşidin Dönemi)*, Ensar Neşriyat, İst., 2007, s. 189.

⁷⁰ Demircan, Adnan, *a. g. e.*, s. 63-64; Apak, Adem, *a. g. e.*, s. 189.

⁷¹ Apak, Adem, *a. g. e.*, s. 281.

⁷² Demircan, Adnan, *a. g. e.*, s. 62.

⁷³ Mahmud Mikdâd, *a. g. e.*, s. 172.

⁷⁴ Fayda, Mustafa, "Hulefâ-i Râşidin", *DİA*, XVIII, 328-329.

olarak yapılan icraatlarıdır. Örneğin Sıffin savaşında taraflar arasında mevâlî ve kölelerden çok sayıda insanın mevcudiyetinden bahsedilmektedir.⁷⁵

Hulefâ-i Râşidîn döneminde, halifelerin yanında önemli görevler ifa eden çoğu Fars, Habeş, Rum vb. mevâlî hâcipler'in mevcudiyetinden bahsedilir.⁷⁶ Nitekim bazı kaynaklarda Hz. Ebû Bekir'in Şedid, Hz. Ömer'in Yerfa, Hz. Osman'ın Humrân ve Hz. Ali'nin Kanber adlı hâciplerinden bahsedilmektedir ki bunların hepsinin de mevâlîden olduğu rivâyet edilmektedir.⁷⁷

Hz. Peygamber döneminde mevâlînin idarî ve siyasî hayattaki rollerinin sınırlı bir çerçevede kaldığı görülmektedir. Çünkü yukarıda ifade ettiğimiz üzere, Hz. Peygamber döneminde gayr-i Arap müslümanların sayılarının azlığı ve ayrıca başlangıçta çoğunun köle olmaları veya Arap kabilelerine bağlı olarak geçinmeleri gibi nedenlerle, idarî ve siyasî hayattaki rollerinin sınırlı kalmasını normal karşılanmanın doğru olduğu savunulabilir. Hulefâ-i Râşidîn döneminde gerçekleşen fetihler sonucu İslâm coğrafyası hızlı genişlemiş ve dolayısıyla çeşitli farklılıklar taşıyan insanların İslâmiyeti kabul etmesiyle, müslümanların sayısı önemli ölçüde artmıştır. Hulefâ-i Râşidîn döneminde, işin ehline verilmesi prensibine uyularak Arap-mevâlî ayrımı yapılmaksızın liyakat sahibi kimseler ehil oldukları vazifelere getirilmişlerdir.

4. EMEVİLER DÖNEMİNDE MEVÂLÎ

Hulefâ-i Râşidîn döneminden sonra Süriye'nin merkezi Şam'da kurulan Emevî devleti, adını kurucusu Muâviye b. Ebî Süfyan'ın mensup olduğu Benî Ümeyye kabilesinden almıştır.⁷⁸ Müslümanlar Hulefâ-i Râşidîn döneminde gerçekleştirmiş oldukları fetihlerle çok geniş bir coğrafya üzerine yayılmışlardı. Hz. Osman'ın son altı yılı, Hz. Ali-Muâviye arasındaki çekişmeler, daha sonraki iç huzursuzlukların ortaya çıkması ve iktidarı ele geçirme mücadeleleri, fetihlerin gerilemesine ve hatta durmasına yol açmıştı.⁷⁹

⁷⁵ Mahmud Mikdâd, *a.g.e.*, s. 177-178.

⁷⁶ Mahmud Mikdâd, *a.g.e.*, s. 179.

⁷⁷ Zeydan, Corci, *Tarîhu 'l-Temeddüni 'l-İslâmî*, IV, 59-60

⁷⁸ Yiğit, İsmail, "Emevîler", DİA, İst., 1995, XI, 87.

⁷⁹ Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi II (Hulefâ-i Râşidîn dönemi)*, İst., 2007s. 21.

Emevî halifelerinden⁸⁰ Muâviye, iktidar mücadelesinden başarıyla çıktıktan sonra, hem uzun zamandan beri durgunlaşan fetih hareketlerini yeniden hızlandırmış, hem de yaklaşık on yıldır bir iç huzursuzluk yaşayan ülkede birlik ve beraberliğin sağlanması için dikkatleri iç politikadan dış politikaya yöneltmek istemiştir. Bu yüzden Süriye bölgesi askerleri Bizans egemenliği altındaki Anadolu ve Ermenistan topraklarına, Irak bölgesinde hazırlanan askeri birlik genel olarak Horasân ve Hint topraklarına, Mısır'da hazırlanan askeri birlikler de kuzeypatı Afrika ve Afrika'nın içlerine seferler düzenlemeye başlamışlardır.⁸¹ Muâviye döneminde, duraklamış olan İslâmî fetihler yeniden başlamış, Horasân ve Afrika'da yapılan fetihlerle devletin sınırları büyük ölçüde genişlemiştir. Arap müslümanlar, gayr-i Arap milletlerle daha yoğun bir şekilde muhatap olmaya başlamışlardır.

Emevîler zamanında babasından her bakımdan kuvvetli bir devlet devralan Velîd, başta Irak umumi valisi Haccâc olmak üzere, bu başarıda payları olan valileri görevlerinde bırakmıştır. Onların tecrübelerinden faydalanarak İslâm tarihinin ikinci büyük fetih hareketini başlatmış ve İslâm coğrafyası en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Onun zamanı Mâverâünnehir fatihi Kuteybe b. Müslim, Sind ve civarının fatihi Muhammed b. Kasım es-Sekafi, Anadolu gazalarının meşhur ismi kardeşi Mesleme b. Abdülmelik, İspanya fatihleri Târik b. Ziyâd ve Musa b. Nusayr gibi İslâm tarihinin en ünlü komutanlarının fetihleriyle dopdolu olarak geçmiştir. Bu fetihler sayesinde, ülkenin sınırları Türkistan'dan Fransa içlerine, Anadolu'dan Hindistan sınırlarına kadar genişlemiştir. Yine bu fetihler neticesinde, gelecekte İslâm'ın bayraktarlığını yapacak olan Türklerin İslâmlaşması gibi son derece önemli bir başarı da elde edilmiştir.⁸² Diğer taraftan, Ömer b. Abdülaziz döneminde gayr-i Arap

⁸⁰ Emevî Devleti'nin başına on dört halife geçmiş olup bunların tamamı Ümeye oğullarına mensupturlar. Emevî halifelerini şöyle sıralayabiliriz: Muâviye b. Ebî Süfyan H. 41-60/M. 661-680, Yezid b. Muâviye H. 60-64/M. 680-684, Muâviye b. Yezid H. 64/M. 684, Mervân b. el-Hakem H. 64-65/M. 684-685, Abdülmelik b. Mervân H. 65-86/M. 685-705, Velid b. Abdülmelik H. 86-96/M. 705-715, Süleyman b. Abdülmelik H. 96-99/M. 715-717, Ömer b. Abdülaziz H. 99-101/M. 717-720, Yezid b. Abdülmelik H. 101-105/M. 720-724, Hişam b. Abdülmelik H. 105-125/M. 724-743, Velid b. Yezid b. Abdülmelik H. 125-126/M. 743-744, Yezid b. Velid H. 126/M. 744, İbrahim b. Velid H. 126-127/M. 744-749.

⁸¹ Aycan, İrfan-Sarıçam, İbrahim, *a.g.e.*, s. 21.

⁸² Yiğit, İsmail, "Emevîler", DİA, XI, 92.

unsurlar arasında hızlı bir İslâmlaşma faaliyeti gerçekleştirilmiştir ki bunların çoğunluğunu İranlılar, Türkler ve diğer unsurlar teşkil etmekteydi.⁸³

Fetih faaliyetlerinin ardından İslâm toplumu içindeki gayr-i Arap unsurlar, daha önce işaret ettiğimiz üzere esas itibariyle iki ayrı gruptan meydana gelmekteydi. Birinci grup savaşlar sırasında esir alınmış ve efendileri tarafından serbest bırakıldıktan sonra onların mevlâları statüsüne girmiş azatlılardı. İkinci grup ise ya hilf yoluyla veya İslâm'a girmesine vesile olması sebebiyle, Arap kabilelerinin himayesine girmiş yabancı kökenli müslüman topluluklardan oluşuyordu. Böylece Hulefâ-i Râşidîn döneminin sonlarına doğru ve özellikle Emevîler döneminde mevlâ kelimesi, Arap olmayan bütün müslümanlar için kullanılmaya başlamıştır.⁸⁴

4.1. Emevîler'in Mevâlîye Bakışı

İslâm'ın ilahi kaynaklı bir din olması sebebiyle, hiçbir ırkı toptan övme veya yerme girişiminde bulunulmadığı gibi sınıf, millet ve bölge ayrımı da yapılmamıştır. Dolayısıyla, gayr-i Arap unsurlar da risaletin tebliğ edilmeye başlandığı ilk günlerden itibaren, Hz. Peygamber'in yanında yer alabilmişlerdir. Yani cahiliye toplumunda kendi varlıklarını pek fazla kabul ettiremeyen bu unsurların, bahsedilen tarihten itibaren gerek savaşlarda, gerekse siyasi, ilmi vb. faaliyetlerde önemli rol oynadıkları görülmektedir.⁸⁵

Cahiliye devrinde Araplar, kendi kavimlerini şerefli sayıp, kabilelerine aşırı derecede bağlanmışlardır. İslâmiyet gelir gelmez, koymuş olduğu prensipler doğrultusunda, asabiyetle muhtelif şekillerde mücadele etmiştir. Fakat asırların ötesinden beri Arapların sinesine sert bir şekilde nüfuz etmiş olan asabiyeti tamamen yok edememiştir. Özellikle Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn döneminde idarecilerin Arapların yanı sıra mevâlîyi sevgilerine ziyadesiyle mazhar etmişler, Araplarla yan yana ve kardeşçe yaşamalarını sağlamışlardır. Ancak Hz. Ömer'in bir fars asıllı köle Ebû Lü'lü tarafından şehit edilmesi hadisesinden sonra, genelde Arapların çoğu farslılardan oluşan mevâlîden çekinmeye ve düşmanlıklarına düşmanlıkta karşılık vermeye, kavimlerine olan taassuplarını ortaya koymaya

⁸³ Yiğit, İsmail, "Emevîler", DİA, XI, 95.

⁸⁴ el-Mısıri, Cemil Abdullah Muhammed, a.g.e., s. 23-24; Yiğit, İsmail, "Mevâlî", DİA, XXIX, 424.

⁸⁵ Cemâl Cevde, a.g.e., s. 59-61; Kurban, Nur Ahmet, a.g.m., s. 259.

başlamışlardır. İslâm'ın ırkçılığa ve asabiyete karşı engelleyici prensiplerine rağmen Arapların çoğu, hareketlerinde epeyce aşırılığa gitmişlerdi.⁸⁶

Hız. Peygamber ve dört halife devrinde, gayr-i Arap unsurlara hiçbir ayırım yapılmaksızın, işin ehline verilmesi prensibine uyularak, pek çok rütbe ve mevkide vazifeler verilmiştir. Fakat Emevîler döneminde ise durumun farklı bir boyut kazandığını görmek mümkündür.

Mevâlî kelimesi, özellikle Emevîler döneminde İslâm dinini kabul ettiği halde Arap olmadığı için bazı haksız uygulamalara uğrayan Türkler, İranlılar ve diğer unsurları kapsamaktadır. Kuruluş yıllarından itibaren, Emevî devletinin Arapçılık vasfının ön planda olması tarihi bir gerçektir. Araplar fethettikleri bölgelerde yaşayan insanlara karşı onlar üzerinde hüküm süren fatihler nazarıyla bakmaya başlayınca, gayr-i Arap unsurlar doğal olarak rahatsız olmaya başladılar. Emevî devletinin kurucusu ve ilk halifesi olan Muâviye b. Ebî Süfyan döneminden itibaren mevâlîye karşı olumsuz bazı yaklaşımlar ve tavırların meydana geldiği bilinmektedir.⁸⁷

Emevîler döneminde fetih hareketleri oldukça genişlemiş, Emevî devleti kısa bir süre içinde ele geçirdikleri bölgelerden elde ettikleri esirleri mevâlî olarak isimlendirmiştir. Daha sora mevâlî kavramı daha geliştirilerek hür olsun, köle olsun, müslüman olup Arap olmayan herkes için verilmiş bir isim şekline büründürmüşlerdir. Yani bir anlamda bununla Arap milliyetçiliğinin temelleri atılmışlardır.⁸⁸ Dolayısıyla, idareleri altına giren yabancı milletlere, müslüman oldukları halde mevâlîye kibirlenmeye, onlara efendinin köleye bakışıyla bakmaya başlamışlardır. Yine Araplar kendilerinden başka hiçbir milletin üstünlüğünü kabul etmeyen mağrur bir millet olarak yaşamışlar ve neticede, cahiliye dönemindeki Arap asabiyetini yeniden diriltmişlerdir.⁸⁹

Emevî devletinin bütün geleneklerinde baştan aşağıya kadar Arap unsurlarının olması, hilafet, valilik, komutanlık gibi mevkilerin Arapların elinde bulunması, onların dinleri İslâm'ın yanı sıra Araplıklarıyla da gururlanmaları ve bu iki

⁸⁶ Kılıçlı, Mustafa, *Arap Edebiyatında Şuâbiyye*, İst., 1992, s. 42-44

⁸⁷ Atçeken, İsmail Hakkı, "Ömer b. Abdülaziz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikası", SÜİFD, Sayı, 13, Konya, 2002, s. 70.

⁸⁸ Aksu, Ali, "Emevîler Döneminde Sosyal Tabakalar", İstem, Yıl: 4, Sayı:8, Konya, 2006, s. 70.

⁸⁹ Kılıçlı, Mustafa, *a.g.e.*, s. 44-45.

hususiyetle mevâlîye karşı kibirlenmeleri, mevâlîfyi soy, yaratılış, din ve dil itibariyle kendilerinden ayrı düşünmeleri, Emevîler'in mevalîye bakış açısını görebilmemiz için kolaylık sağlamaktadır. Buna mukabil, Emevî devrinde yaşayan Araplar, mevâlîfyi usulen hor görmekte yetinmemişlerdir. Bilakis bazıları, damarlarından akan kanın bile farklı olduğunu, öldükten sonra bir Arap'la bir mevâlinin kanlarının tahlil edilmesi halinde, bu farkın kolaylıkla görebileceğini iddia edecek kadar ileri gittikleri, rivâyetler arasında yer almaktadır.⁹⁰

Kaynaklarda zikredilen rivâyetlerden anlaşıldığı üzere, İslâm'dan önce atalarından birisi köle olan kimseler hür olsalar dahi, itaka mevlâsı sayıldıklarından dolayı, Araplar'la herhangi bir husumette bulunmaları halinde, bunların köle oldukları hatırlatılarak kendilerine pek saygı duyulmazdı. Ayrıca Araplar, aslen köle olmasalar bile kendileriyle hilf yapıp onlara tabi olan gayr-i Arap müslümanlara, kendi kabilelerine gösterdikleri saygıyı göstermezlerdi. Diğer taraftan daha çok idare ve askerlik işleriyle meşgul olan Araplar'ın, mevâlînin uğraştığı sanat ve diğer mesleklere aşağılayıcı bir gözle baktıkları da rivâyet edilmektedir.⁹¹

Emevî idarecilerinin ve halk olarak Araplar'ın mevâlîye bakışları, cahiliye döneminde olduğu gibi Emevîler dönemi Arapları arasında da kabilecilik asabiyeti şeklinde bir kez daha ortaya çıkmıştır. Fethedilen bölgelerdeki insanlardan kendi isteğiyle İslâm'ı kabul edenler, hukuken Arap müslümanlar gibi bütün haklara sahip olurken, mevâlînin bu dönemde bazı haklardan mahrum oldukları görülmektedir. Bununla birlikte, Arapların bazı bölgelerde daha yoğun bir şekilde ırkçılık yaptıkları ve gayr-i Arap müslümanları tahkir ettikleri de rivâyetler arasında yer almaktadır.

4.2. Sosyal, Kültürel ve İlmî Hayatta Mevâlî

Araplar'ın gayr-i Arap unsurlara kız vermemeleri âdetinin İslâm'dan önce de var olduğu bilinmektedir.⁹² Nitekim Kisra'nın, en-Nu'mân b. el-Munzir'in kızlarından birisiyle evlenme isteğinin Nu'mân tarafından reddedildiği, bu davranışının onun ölümüyle sonuçlandığı nakdedilmiştir. İslâm'dan önce Acemlerin Araplar'a kız vermemelerine benzer şekilde İslâm'dan sonra Araplara da mevâlînin

⁹⁰ Kılıçlı, Mustafa, *a.g.e.*, s. 48.

⁹¹ Cemâl Cevde, *a.g.e.*, s. 176.

⁹² Geniş bilgi için Bk. el-Misrî, Cemîl Abdullah Muhammed *a.g.e.*, s. 29-42.

kendi kızlarıyla evlenmelerini yasaklamışlardır. Çünkü Araplar, evlilikte denklige önem verirlerdi. Denklik meselesi, Arapların cahiliye devrindeki evlilik âdetlerinden birisidir. Arap kabilelerinin çoğu, diğer kabileleri kendilerine denk olmadığına inanarak kızlarını başka kabilelere vermezdi.⁹³

İddiaya göre azatlılardan biri, bir Arap kıızıyla evlenirse, evlilik valiye ihbar edildiği takdirde vali hemen kıızı boşattırır. Fakat bu genel bir kural olmayıp istisnai durumlardan olmalıdır. Nadir de olsa bazı Arapların, kızlarını mevâliden olan bazı kimselerle evlendirdikleri zikredilmektedir.⁹⁴ Rivâyete göre, Benü Suleym kabilesi Ravhâ mevkiinde konakladıkları zaman orada bulunan mevâliden biri adı geçen kabileden bir kız istemiş ve o kıızla evliliği gerçekleşmişti. Ancak şiddetli bir Arap taraftarı olan şair Muhammed b. Beşir el-Hâricî, durumu dönemin Medine valisi olan Ebu'l-Velîd İbrahim b. Hişâm b. İsmâil'e haber verince, vali kadını mevlâdan ayırdığı gibi, mevlâyâ iki yüz değnek vurdurmuş, başını, sakalını hatta kaşlarını da tıraş ettirmiştir.⁹⁵ Araplardan biri mevâliden bir kıızla evlenmek isterse kıızı babasından ya da kardeşinden değil, mevlâsından isterdi. Ancak mevlâsı razı olursa evlenirdi.⁹⁶

Arapların ilişkilerinde mevâlîyi küçük gördüğüne, onlara değer vermediklerine dair bazı sözler nakledilmektedir: Arapların mevâlî ile bir sırada yürümedikleri, alaylarda mevâlînin Arapların önüne geçemediği, Araplar bir sofraya oturduğunda mevâlînin ayakta durduğu, şayet mevâliden birini sofraya alırlarsa görünlerce Araplar'dan olmadığı anlaşılın diye, onu ekmeğinin geleceği tarafa oturttukları belirtilmektedir.⁹⁷

Mevâlîye namazlarda imamlık yaptırılmadığı konusunda da bazı anlatımlar mevcuttur. Eğer bir Arap, mevaliden birinin arkasında namaz kılsa, bu tenezzülü Allah'a karşı bir tevazu addederdi. Bunun yanında, "Namazı ancak üç şey bozar:

⁹³ Demircan, Adnan, *a.g.e.*, s. 81-82.

⁹⁴ Geniş bilgi için Bk. Demircan, Adnan, *a.g.e.*, s. 82-84.

⁹⁵ Kılıçlı, Mustafa, *a.g.e.*, s. 49.

⁹⁶ Demircan, Adnan, *a.g.e.*, s. 85.

⁹⁷ el-Misrî, Cemil Abdullah Muhammed *a.g.e.*, s. 19; Zeydan, Corci, *Tarihu'l-Temeddüni'l-İslâmî*, IV, 70; Demircan, Adnan, *a.g.e.*, s. 87.

(Namaz kılana) bir eşek, bir köpek ve bir mevâlinin dokunması” gibi tahkir edici sözler de Araplar’a nispet edilen nakiller arasında yer almaktadır.⁹⁸

Araplar, mevâlîyi künyeleri, isimleri ve lakaplarıyla çağırıyorlardı. Mevâlî ile aynı safta yürümüyor ve onları kendilerinin önüne geçirmiyorlardı. Medine’de yaşayan bir mevâlinin diyeti, bir Arap’ın diyetinin yarısı kadardı. Araplar, beraber yaşadıkları mevâlîyi aşağılamak için onlara “Abd” ve “Rakîk” gibi isimler takıyorlardı.⁹⁹ Bir cenazede Araplar’dan biri bulunursa cenaze namazını mevâlîye kıldırılmadığı da nakledilir.¹⁰⁰ Diğer taraftan mevâlinin ordudaki hizmetleri esnasında at üzerinde değil de yaya olarak savaştığı, kahramanlıklarıyla göze çarpınca onlara şüphe ile bakıldığı, bunlara her ne kadar ganimetten hisse verilmiş olsa da Arap asıllı askerler gibi düzenli aylık almadıkları görülmektedir.¹⁰¹

İslâm devletindeki en önemli vazifelerden birisi kadılıktır. Araplara göre kadılık vazifesini, Arapların yapması lazımdır. Rivâyetlere göre Haccac b. Yusuf, Kûfe’ye atandıktan sonra, Kûfeli meşhur âlimlerden Sa’îd b. Cubeyr’i namaz kıldırması için görevlendirmiş ve onu kadı olarak da atamak istemişti. Fakat Araplar’ın kadılık vazifesini ancak bir Arap’ın yapabileceğini söylemesi üzerine onu kadı yardımcısı olarak görevlendirmiştir. Bilakis kadılık görevinde mevâlîden bazı isimler de mevcuttur. Örneğin kadı Şureyh’in, Yemendeki Fârisîlerin çocuklarından olup, Hz. Ömer devrinden başlamak üzere yaklaşık 70 yıl kadılık yaptığı nakledilir.¹⁰² Sayıları az da olsa bazı Arap asıllı olmayan kimselerin valilik, komutanlık¹⁰³, kadılık, kâtiplik gibi birçok vazifeler yaptıkları da görülmektedir.¹⁰⁴

Genel olarak Ömer b. Abdülaziz dönemine kadar Emevî idarecilerinin mevâlîye karşı siyasi, ekonomik ve sosyal uygulamaları adaletsiz bir şekilde olmuştur. Bazı istisnalar dışında Ömer b. Abdülaziz dönemine kadar Emevî devletinin doğusu ve batısındaki görevli valilerin büyük bir çoğunluğu mevâlîye

⁹⁸ el-Mısri, Cemil Abdullah Muhammed, *a.g.e.*, s. 81; Demircan, Adnan, *a.g.e.*, 89; Atçeken, İsmail Hakkı, *a.g.e.*, s. 71.

⁹⁹ Atçeken, İsmail Hakkı, *a.g.e.*, s. 71.

¹⁰⁰ el-Mısri, Cemil Abdullah Muhammed, *a.g.e.*, 1819; Demircan, Adnan, *a.g.e.*, s. 89; Kılıçlı, Mustafa, *a.g.e.*, s. 55.

¹⁰¹ Welhuasen, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara, 11963, s. 236.

¹⁰² Demircan, Adnan, *a.g.e.*, s. 106-107.

¹⁰³ Mahmud Mikdâd, *a.g.e.*, s. 254.

¹⁰⁴ Demircan, Adnan, *a.g.e.*, s. 92-103.

karşı tavsif edilmeyecek bir takım davranışlarda bulunmuşlardır. Özellikle Türkler, İranlılar ve Berberilerden oluşan mevâlî kesimi, Emevîler'in kendilerine karşı uyguladıkları bu olumsuz siyaseti hoş karşılamamıştır. Ancak Emevî valilerinin baskıcı tutumlarının şiddeti ve hükümlerinin acımasızlığı sonucu mevâlî uzun süre isyana girişmemiştir. Mevâlî kökenli isyanların, daha çok Ömer b. Abdülaziz dönemi sonrasında Horasân ve Kuzey Afrika da patlak verdiğini görmekteyiz.¹⁰⁵

Aslında cizye mükellefi zimmîler müslüman oldukları takdirde bu vergiyi ödemekten kurtuluyorlardı. Daha sonraki yıllarda zimmî statüsünde bulunan Hıristiyan, Yahudi, Mecûsî, Sabîî ve Sâmirîler arasında İslâm'ın yayılışı son derece hızlanmış, bunların büyük kısmı ihtida etmişti. Bu durum hazine gelirlerinde önemli bir azalmaya yol açınca Emevî halifeleri, müslüman olan ve mevâlî sınıfına geçen bu tebaadan cizye almaya devam etmişlerdir.¹⁰⁶ Mevâlî açısından büyük sıkıntı doğuran bu durum, Ömer b. Abdülaziz dönemine kadar devam etmiştir. Ömer b. Abdülaziz halife olunca tüm valilerine birer mektup göndererek mevâlîye karşı insafî davranmalarını emretmiş, onlardan İslâm dinini kabul edenlerden cizye vergisini kaldırılmasını istemiştir.¹⁰⁷

Ömer b. Abdülaziz hilâfete geçince, devletin kuruluşundan beri adeta ikinci sınıf insan muamelesi gören ve mevâlî adı verilen gayr-i Arap müslümanlardan alınan haksız vergileri kaldırarak, bütün müslümanları bu konuda eşit hale getirmiştir. Gayr- i müslimler'in hukukuna da riayet eden halife, İslâm hukukunun onlara tanıdığı bütün haklarını vermeye gayret göstermiştir.¹⁰⁸ Ne var ki ilave vergiler ve haksızlıklar Ömer b. Abdülaziz'in çabasıyla durdurulmuşsa da ondan sonra mevâlî hakkındaki eski uygulamalar tekrar devam etmiştir.¹⁰⁹

Emevîler döneminde idarî ve siyâsî alandaki mevâlînin konumu hakkında iki aşırı taraf bulunmaktadır: Bir, mevâlînin hilafet hariç idarî bütün görevlerde buldukları ve ikincisi mevâlînin Emevî devletinde idarî ve siyâsî alanda resmi görevlere getirilmediği görüşüdür. Genelde Emevî devletinde mevâlînin siyâsî alanda

¹⁰⁵ Atçeken, İsmail Hakkı, *a.g.e.*, s. 71.

¹⁰⁶ el-Mısırî, Cemil Abdullah Muhammed, *a.g.e.*, s. 69-80; Yiğit, İsmail, "Emevîler", DİA, XI, 102.

¹⁰⁷ Atçeken, İsmail Hakkı, *a.g.e.*, s. 71.

¹⁰⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, V, 374-6; Yiğit, İsmail, "Emevîler", DİA, XI, 93.

¹⁰⁹ Yiğit, İsmail, "Emevîler", DİA, XI, 102.

pek fazla önemli vazife almadıkları ya da en azından Araplarla eşit seviyede tutulmadıkları ve onların devlet tarafından alınan iktisadî kararlar sonucu, devlet aleyhine girişilen isyan hareketlerini destekledikleri bilinmektedir.¹¹⁰

Bütün olumsuzluklar yanında, Emevî idaresinde mevâlîye ihtiyaç duyulan ve istihdam edilmesi uygun görülen alanlarda vazife verildiğini belirten rivâyetlerin mevcudiyetinden bahsedildi. Ayrıca bazı kaynaklarda mevâlinin devlet idaresinde yer alıp almadığı hususunda da net bilgiler mevcuttur. Ancak devlet içinde etkili rol olan unsurlar hep Araplar olmuşlardır.¹¹¹

Emevîler dönemi, Hz. Peygamberle başlayan mescit ve camilerde merkezleşen eğitim ve öğretim faaliyetinin iyice yoğunlaştığı görülmektedir. Talebelerle dolup taşan camilerin yanında, âlimlerin evleri ve saray da dinî ilimlerin öğretimi için kurulan önemli birer ilim müessesesi hüviyetini kazanmıştır. Ayrıca okuma yazma öğretilen ve kütüb adı verilen ilk mekteplerin sayısı da artmış, ilmî çalışmalar zamanla Mekke, Medine, Kûfe, Basra, Şam ve Fustat şehirlerinde yoğunluk kazanmıştır.¹¹²

Araplar şiir ve tarihten başka diğer ilimlere pek önem vermediği için, hesap ve yazı işleri gayr-i Arap unsurlara mahsus olmuştur. Emevîler Arap milliyetçiliğine çok önem verdikleri halde, maliye ve kayıt işleriyle ilgili divan başkanlığı, Arapların o sırada yazı ve hesabı fazla bilmedikleri için kendilerine verilmemiştir.¹¹³

Mevâlî, Arapçayı sonradan öğrenmelerine rağmen ilmî hayatta kısa zamanda başarılı olmuştur. Mevâlinin birçok alanda söz sahibi olmasının sebebini bazı araştırmacılar; mevâlîye karşı yapılan baskılar, onların dine ve dinî ilimlere yönelmesine ve birçok alanın önemli simalar (âlimler, komutanlar, şairler vb.) haline gelmesine sebep olduğunu savunmuşlardır. Öte yandan mevâlî, ilim yoluyla sosyal statülerini yükseltme imkânına da kavuşmuşlardır. Emevî halifelerinden Ömer b. Abdülaziz, mevâlîye karşı yapılan baskı ve haksızlıkları, mevâlîden alınan vergileri kaldırmış, çeşitli bölgelere tebliğ heyetleri göndererek gayr-i Arap unsurlardan

¹¹⁰ Aksu, Ali, *a.g.m.*, s. 71.

¹¹¹ Geniş bilgi için Bk. el-Misrî, Cemil Abdullah Muhammed, *a.g.e.*, 44-66; Demircan, Adnan, *a.g.e.*, s. 92-117.

¹¹² Yiğit, İsmail, "Emevîler", *DİA*, XI, 96; Aycan, İrfan-Sarıçam, İbrahim, *a.g.e.*, s. 124.

¹¹³ Demircan, Adnan, *a.g.e.*, s. 142.

özellikle Türk, Fars ve Berberiler arasında, hızlı bir İslâmlaşma faaliyetinin gerçekleşmesine sebep olmuştur.¹¹⁴ Bu dönemlerde İslâm toplumu, Arapların yanında, gayr-i Arap unsurları da içine almıştır.

Daha önce belirttiğimiz üzere, Emevîler döneminde siyasi ve idari işlerle daha çok Araplar meşgul olmuşlar, çeşitli sanat ve devlet memurlukları gibi işlerle gayr-i Arap müslümanlar uğraşmışlardır.¹¹⁵ Emevîler döneminde özellikle Abdülmelik zamanında bir kısım yabancı eserler yine mevâliden bazı kimseler tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir. Irak valisi Haccac'ın kâtibi Zâdân Ferrûh bin Pîrî İran coğrafyasıyla ilgili Farsça bir metni Arapçaya tercüme etmiştir. Onun vefatından sonra yerine talebelerinden Fârisî olan Beni Temîm'in mevlâsi Salih b. Abdurrahman geçmiş, o da divanlardan Irak divanını Farsçadan Arapçaya tercüme etmek suretiyle Arap-İslâm kültürüne büyük bir hizmette bulunmuştur.¹¹⁶

İslâm coğrafyasının genişlemesiyle birlikte, bazı bölgelerde Araplarla gayr-i Arap unsurların bir muhitte yaşamları sonucu mevâlînin, Arap âdet ve geleneklerinden etkilendiği gibi, Araplarda mevâlînin bazı geleneklerinden etkilenerek kültürlerinin bir parçası haline getirmişlerdir. Arapların, mevâlî ile olan etkileşimleri bölgeden bölgeye farklılıklar arz etmektedir. Doğuda yani İran bölgesinde Farsların, kuzey Afrika'da ise Berberilerin etkisi uzun süre devam etmiştir.¹¹⁷

Araplar, mevâlî tarafından gerçekleştirilen bayramlarda onlarla beraber kutlamalara katılmışlardır. Örneğin Araplar, mevâlînin bahar başında kutladığı Nevruz ve kışın başında kutladığı Mihrican gibi dinî bayramlardaki kutlamalara da iştirak edip, birbirleriyle hediyeleşmişlerdir. Öte yandan Araplar, mevâlînin mutfak kültüründen de etkilenmişlerdir. Öyle ki birçok yemek çeşitleri, yemek kapları, edevat ve yemek adlarından da haberdar olmuştur. Tatlıların ve hamurdan yapılan yiyeceklerin birçok çeşitlerinin de öğrenmişlerdir. Arapça yemek ve edevatıyla ilgili kelimelerin büyük çoğunluğunun Farsça olduğu görülmektedir. Arapların, mevâlînin gelenek ve göreneklerinden de etkilenmiş olmasının sebebi, onlarla kurmuş oldukları

¹¹⁴ Yiğit, İsmail, "Emevîler", DİA, XI, 95.

¹¹⁵ Zeydan, Corci, *Tarihü't-Temeddüni'l-İslâmî*, IV, 70.

¹¹⁶ Belâzurî, *Fütühü'l-Büldân*, 421-422; el-Mısri, Cemil Abdullah Muhammed, *a.g.e.*, s. 45.

¹¹⁷ Mahmud Mikdâd, *a.g.e.*, s. 210; Demircan, Adnan, *a.g.e.*, s. 156.

münasebetleri vasıtasıyla olabildiği gibi, mevâliden evlendikleri kadınlar ve cariyeler vasıtasıyla da olmuştur.¹¹⁸

Emevîler döneminde, mevâliden birçok kişi farklı biraşlarda öğretmen olarak görev yapmışlardır. Ayrıca Emevîler mevâlîyi, çocuklarının özel eğitimi için de istihdam etmişler ve onlara bu görev karşılığında yüksek miktarda ücretler vermişlerdir.¹¹⁹ Mevâlinin Emevîler döneminde ilmi hayatta özellikle İslâmî ilimlerde gösterdikleri etkinlikler de göz ardı edilemeyecek kadar önemlidir. Zira Kur'an hafızlarıyla, tefsir, hadis, fıkıh, kelam, lügat, şiir ve diğer birçok ilmin uleması ve tabiinin çoğunluğu onlardan meydana geliyordu.¹²⁰ Mevâlinin ilmi alanda ne kadar etkili olduğunu gösteren olaylardan birisi Abdülmelik b. Mervan'ın, İbn Şihâb ez-Zühri'ye Mekke, Basra, Şam, Yemen, Mısır, Cezire, Horasân ve Küfe'de etkili olan âlimlerin isimlerini sorduğunda ez-Zühri da, Küfe hariç diğer bölgelerin hepsi için mevâliden olan âlimlerin isimlerini saymıştır.¹²¹

Mevâlinin hadis ilmine katkıları inkâr edilemez bir boyut kazanmıştır. Daha erken dönemlerden beri mevâlinin hadis rivâyetinde etkisi görülmektedir. Mekkeli âlimlerden Abdullah b. Abbâs'ın mevlâsı İkrime b. Abdullah el-Berberî, Medine âlimlerinden Ata b. Yesâr, İbn Ömer'in mevlâsı Nâfi, Basra âlimlerinden Zeyd b. Sâbit'in mevlâsı Hasan el-Basrî gibi kimseler, adları zikredilebilecek kişilerden sadece bir kaçıdır.¹²² Hadisleri sistemli bir şekilde toplama faaliyetinin Emevîler döneminde başladığı, hadisleri ilk toplayan kimsenin de büyük muhaddis ez-Zühri olduğu ve Emevî halifelerinin de hadislerin toplanması konusunda büyük gayret sarf ettiği bilinmektedir.¹²³

Emevîler döneminde, mevâlinin fıkıh dalında da etkisi görülmektedir. Bu dönemin meşhur fıkıhçılardan Süleyman b. Yesâr Medine'de, Atâ b. Ebî Rabâh Mekke'de, Mekhûl Şam'da, Hasan el-Basrî Basra'da ve Sa'îd b. Cubeyr Küfe'de yaşanan bazı fıkıh âlimlerindedir. Bu dönemde tefsir alanında çalışmalar yapan önemli simaların büyük çoğunluğu mevâlidendir. Tarih ilminde de çalışma yapan ve

¹¹⁸ Mahmud Mîkdâd, *a.g.e.*, s. 210; Demircan, Adnan, *a.g.e.*, s. 157.

¹¹⁹ Demircan, Adnan, *a.g.e.*, s. 143.

¹²⁰ el-Misrî, Cemil Abdullah Muhammed, *a.g.e.*, s. 44-66.

¹²¹ Demircan, Adnan, *a.g.e.*, s. 143.

¹²² Demircan, Adnan, *a.g.e.*, s. 144-145.

¹²³ Aycan, İrfan-Sarıçam, İbrahim, *a.g.e.*, s. 131.

Meğâziyle ilgili bir eser yazdığı söylenen Yezîd b. Rûmân, Zübeyr oğullarının mevlâsıdır. Diğer Siyer-Meğâzi yazarlarından olan Ma'mer b. Râşîd, Muhammed b. İshak, Kays b. Mahreme b. Abulmuttalib b. Abdi Menâfın mevlâsı olup, dedesi daha önce zikrettiğimiz Aynu't-Temr esirlerindedir. Bu dönemde Siyer-Meğâzi üzerinde çalışmaların yanında cahiliye tarihi, genel tarih, İslâm tarihi, mahalli tarih ve şehirler tarihiyle kültür tarihi üzerinde çalışmaların da bulunduğu görülmektedir.¹²⁴

Mevâlînin etkinliği şiir ve musikide de görülmektedir. Dönemin geleneğine uygun olarak mevâlîden bazı şairler bir kabile veya siyasi hareketin destekleyicisi olmuşlar ve onları şiirleriyle desteklemişlerdir. Mesela mevâlîden İsmâil b. Yesâr Zübeyrileri, Amr b. el-Hüseyn ise Haricileri desteklemekteydi. İbnu'l-Mevlâ Şia'nın, el-Hüseyn b. Mutîr ile Yezîd b. Dabba da Ümeyye oğullarının şairleri ve destekçileri oldukları zikredilmektedir. Yine Sudeyf, Hâşimoğullarının, Şebîb ve Ebu'l-Abbâs el-A'ma Ümeyye oğullarının tarafını tutuyorlardı. Yine Emevî ve Abbâsî dönemlerini idrak eden meşhur şairlerden Beşşâr b. Bürd de bir mevlâdır.¹²⁵

Bu dönemde mevâlî, kendilerini ilmi tetkiklere ve güzel sanatlara veren ilk kimselerdendir. Bu konuda önde gelen isimlerden Medine'de Tuveys ve onun Mekke'deki talebesi İbn Süreyc mevâlîdendir. İbn Süreyc İran'ın ud geleneğini İslâm musikisine kazandıran kimse olarak bilinir.¹²⁶ Musikiye dair bir eser yazan ve Arap şarkılarının ilk derleyicisi olarak bilinen Yunus el-Kâtip de mevâlîdendir. Yunus, Medine'de kâtiplik yaptığı için kendisine bu lakap verilmiştir.¹²⁷ Ayrıca mevâlî, ticaret, sanat ve ziraat olmak üzere birçok meslekle uğraşmaktaydılar.¹²⁸

Emevîler dönemi, kökleri İslâm, Grek, Süriye ve İran kültür çevrelerine dayanan ve ilk Abbâsî döneminde Bağdat'ta gelişen ilimler için bir filizlenme dönemi olmuştur. Bu dönemle ilgili fazla ayrıntıya girmeyip sadece adlarını zikredip geçtiğimiz Arap dili, edebiyat, tefsir, hadis, tarih, fıkıh ve felsefe gibi dinî ve sosyal ilimlerin yanı sıra tıp ve kimya gibi müspet bilimlerin temelleri da atılmıştır.¹²⁹

¹²⁴ Demircan, Adnan, *a.g.e.*, s. 147-152; Aycan, İrfan-Sarıçam, İbrahim, *a.g.e.*, s. 132-133.

¹²⁵ Demircan, Adnan, *a.g.e.*, s. 153.

¹²⁶ Philip, K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 423.

¹²⁷ Demircan, Adnan, *a.g.e.*, s. 155.

¹²⁸ Akyüz, Vecdi, *Hilafetin Saltanata Dönüşmesi*, İst., 1991, s. 32.

¹²⁹ Aycan, İrfan-Sarıçam, İbrahim, *a.g.e.*, s. 124.

Mevâlî kavramı İslâm öncesinden itibaren azad edilmiş kölelere isim olarak kullanılmış, daha sonraki süreçte müslüman olan gayr-i Arap kimselere mevâlî ismi verilmiştir. Hz. Peygamber ve Hûlefâ-i Râşidîn döneminde Araplar ile mevâlî arasında ayırım yapılmamıştır. Emevîler zamanında mevâlînin bazı haklardan Araplar kadar faydalanamadığı görülmektedir. Siyasî, sosyal, kültürel ve ilmî hayatta mevâlînin etkinliği, fetih faaliyetlerinin ardından İslâm coğrafyasının genişlemesiyle birlikte, özellikle Emevîler dönemi itibariyle, müslüman Arap toplum içerisinde sayıları artan gayr-i Arap unsurların İslâm toplumu içerisine girmesiyle birlikte, her bölgede değişik farklılıkların yaşanmasını sağlamıştır. Bazı bölgelerde müslüman Araplarla, gayr-i Arap unsurların bir muhitte yaşamaları sonucu mevâlînin, Arap âdeti ve geleneklerinden etkilendiği gibi, müslüman Araplar da, mevâlînin bazı geleneklerinden farklı yönlerden etkilenmiştir. Emevîler döneminde mevâlî, divanları ve bazı yabancı eserleri Arapça'ya çevirmiştir. Bunun yanında, mevâlî İslâmî ilimlerde pek çok alanda söz sahibi olduğu gibi, birçok alanın önemli simaları haline gelmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

ABBÂSÎ DÂ'VETİ VE MEVÂLÎ

Araştırmamızın birinci bölümünde mevâlî kelimesinin anlamı, cahiliye dönemi, Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn dönemi ile Emevîler döneminde mevâlînin durumunu kısaca inceledik. Bu bölümde ise, Abbâsî dâ'vetinin oluşumunda, açık ve gizli dâ'vet döneminde mevâlînin durumunu ele aldıktan sonra, Abbâsî dâ'vetine mevâlînin yani İranlılar ile Türklerin destekleri hususunda bilgi vermeye çalışacağız.

1. Abbâsî Dâ'vetinin Oluşumunda Mevâlînin Durumu

Hz. Peygamber'in kurmuş olduğu devletin temelini Araplar oluşturmaktaydı. Bu devirde sayıları azda olsa gayr-i Arap unsurlardan bazı müslümanlar da mevcut idi. Hulefâ-i Râşidîn döneminde yapılan fetih faaliyetleri sonucu Sûriye, Irak, İran, Mısır ve Kuzey Afrika olmak üzere birçok ülke İslâm topraklarına katılmıştır.¹³⁰ Emevîler döneminde ise fetih faaliyetleri daha da genişleyerek devletin sınırları kuzeyden Orta Asya içlerine kadar uzanmıştır. Emevîlerin İslâm'ın öngördüğü devlet anlayışı yerine, kabilecilik ve ırkçılığa dayalı bir hükümdarlık oluşturduğu nakledilmektedir. İslâm'ın ırkçılığa ve asabiyete karşı engelleyici prensiplerine rağmen Emevîler döneminde, mevâlîye karşı bazı olumsuz yaklaşımlar ve tavırlar sergilenmiştir. Emevîlerin, mevâlîye karşı uyguladığı tüm olumsuzluklar, toplumda bir takım huzursuzlukların yaşanmasına neden olmuştur.

Halife Hz. Osman'ın şehit edilmesinden itibaren başlayan mücadele, Emevîler döneminde artarak devam etmiştir. Emevî iktidarından kurtulmak isteyen gayr-i memnun unsurlar, devletin kuruluşundan yıkılışına kadar başarısız olsalar da farklı gruplar halinde muhalefetlerini sürdürmüşlerdir. Dolayısıyla Abbâsîler, tüm bu başarısız isyanlar ve kargaşalardan ders alarak, gizli ve planlı bir propaganda hareketi gerçekleştirmişlerdir. Burada mevâlînin dâ'vet faaliyetlerine geçmeden önce, Abbâsî dâ'vetinin ilk olarak başlatıp organize eden Muhammed b. Ali'den kısaca bahsedilecektir.

¹³⁰ Fayda, Mustafâ, "Hulefâ-i Râşidîn", DİA, XVIII, 330.

Hız. Peygamber'in amcası Abbâs b. Abdulmuttalib, ilk müslümanlardan olmaması sebebiyle kendinin hilafete aday olarak göstermemiştir. Fakat iktidarın Hâşimoğullarında kalması hususunda hırslı davranmıştır. Hız. Peygamber'in vefatından hemen sonra Hız. Ali'ye uzat elini, sana biat edelim diyerek, hilafetin Hâşimoğullarının hakkı olduğuna inanmıştır.¹³¹ Alioğulları ve Abbâsoğullarından oluşan Hâşimoğulları, Emevî devletinin son döneminde toplanarak kendi durumlarını, karşılaştıkları zorlukları, Emevîlerin içine düştüğü sıkıntıları ve iktidar mücadelelerinde halkın göstereceği temayül ile rağbeti istişare edip, ardından halkı gizlice kendilerini desteklemeye dâ'vet etmişlerdir.¹³²

Hâşimoğullarının iki kolu Alioğulları ve Abbâsoğulları arasındaki ilişkiler, karşılıklı dostluk ve samimiyet üzerine kurulmuştur. Bu iki kol, Ali b. Ebî Talib'in torunu Ebû Hâşim'in, imamet hakkını Abasoğullarına devretmesine kadar, iki ailenin ortak düşmanları Emevîlere karşı birlik ve beraberlik içinde hareket etmişlerdir.¹³³ Ebû Hâşim künyesiyle meşhur olan Abdullah b. Muhammed b. el-Hanefiyye, Ali b. Ebî Talib'in oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye'nin oğludur. İmameti babasından devraldığına inanılan ve Hâşimiyye fırkasının imamı olarak kabul edilen Ebû Hâşim'in, bu görevi Abbâsoğullarından Muhammed b. Ali'ye devrettiği (vasiyet) nakledilmektedir.¹³⁴ Nahide Bozkurt, İmametın Muhammed b. Ali'ye vasiyet edildiği konusunda İbn Sa'd, el-Belâzurî, Yakubî, Taberî, İbnü'l-Esir ve diğer bazı kaynaklarda geçen rivâyetlerin hemen hemen aynı olup, birbirlerini desteklediğini söylemektedir.¹³⁵

Abbâsoğullarından Muhammed b. Ali, Ebû Hâşim'in yanında büyümüş ve onun derslerine katılmış birisi olup,¹³⁶ Hâşimiyye hareketi içinde tanıymıyordu. Ebû Hâşim, Humeyme'de¹³⁷ vefat etmeden önce yanında bulunanlara, uhdesindeki imameti

¹³¹ Zorlu, Cem, *Abbâsiere Yönelik Dini ve Siyasî İsyanlar*, Ankara, 2001, s. 32.

¹³² İbn Tiktaka, Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ, *el-Fahrî fi Adâbi's-Sultâniyye ve'd-Düvelil'l-İslâmiyye*, Beyrut, 1966, s. 174.

¹³³ Hasan, Hasan İbrahim, *Siyasî, Dini, Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, çev: İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, İst., 1987, II, 11.

¹³⁴ Bozkurt, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*, Ankara, 2000, s. 25; Büyükkara, Mehmet Ali, *İmamet Mücadelesi ve Hâşimoğulları*, İst., 1999, 16-17; Onat, Hasan, "Ebû Hâşim", DİA, İst., 1994, X, 164.

¹³⁵ Geniş bilgi için bkz. Bozkurt, Nahide, *a.g.e.*, s. 25-27.

¹³⁶ Bozkurt, Nahide, *a.g.e.*, s. 23-24.

¹³⁷ Humeyme, Şam'a yakın olup, Amman'a bağlı bir köy olduğu bilinmektedir. Bkz. Ebû Abdullah Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut, 1990, II, 353.

Muhammed b. Ali'ye devrettiğini bildirmiş ve onlardan kendisinden sonra Muhammed'e tâbi olmalarını istemiştir.¹³⁸ Muhammed b. Ali'nin siyasette aktif rol oynadığı, güçlü zekâyâ sahip olduğu, akıllı, hırslı ve sağlam görüşlü bir mezziyete sahip olduğu nakledilmektedir. Muhammed b. Ali, dedesi Abdullah b. Abbâs'ın siyasî ve sosyal olaylar karşısında takındığı tutumu iyi değerlendirmiştir. Ayrıca Alioğullarının, Emevî devletine karşı giriştikleri hareketin sonuçlarını da iyi tetkik etmiş ve onlardan farklı olarak gizlilik içerisinde planlı bir ihtilal hareketini organize etmiştir.¹³⁹ Muhammed b. Ali'den önce var olan alevî dâ'vetinin o günkü temsilcisi Ebû Hâşim'in Humeyme'ye gelerek dâ'vete ve dâ'vetçilere ait özel bilgileri Muhammed'e devretmesi ile dâ'vetin Abbâsîlere intikal ettiği ve böylece yeni organize ve sloganlar ile Abbâsî dâ'vetinin başladığı bilinmektedir.¹⁴⁰

1.1. Gizli Dâ'vet Döneminde Mevâlî

Ebû Hâşim'in vefatından sonra imam olan Muhammed b. Ali, 100/718 yılında Kûfe ve Horasân'a¹⁴¹ dâ'vetçiler göndermek suretiyle gizli dâ'vet dönemini başlattı.¹⁴² Muhammed b. Ali, Abbâsî propaganda merkezi olarak Humeyme'den başka Kûfe ve Horasân'ı seçti. Kûfe, Hz. Ali döneminden beri Şiîliğin ve Şiî dâ'vetinin merkezi olarak biliniyordu. Horasân ise hilafet merkezi Şam'dan uzaktaydı. Ayrıca Horasân halkı temiz ve güvenilir insanlar sayılıp, Emevîler'in haksız politikalarından ve baskıcı davranışlarından bıkmışlardı ve Alioğullarını da seviyorlardı.¹⁴³

Muhammed b. Ali, Humeyme'yi¹⁴⁴ ihtilal merkezi olarak belirlemiş ve kendisi de burada oturuyordu. Horasân'ı propaganda merkezi olarak seçmişti. Kûfe¹⁴⁵ ise, Horasân ile Humeyme arasında irtibatı sağlayan bir üs görev

¹³⁸ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 79-80.

¹³⁹ Taberî, Ebû Cafer Muhammed İbn Cerir, *Târîhu'l-Ümeni ve'l-Mülûk*, thk., Muhammed Ebul-Fadl, Kahire, 1993, IV, 421.

¹⁴⁰ Zorlu, Cem, *a.g.e.*, s. 33-34.

¹⁴¹ Horasan hakkında geniş bilgi için bkz. Uslu, Receb, *Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, (Basılmamış Doktora Tezi) İst., 1997.

¹⁴² Muhammed Berekât el-Beylî, *ed-Da'vetü'l-Abbâsiyye; Sevratu Beni'l-Abbâs ani'l-Hilâfeti'l-Ümeviyye*, Kahire, 1986, s. 38.

¹⁴³ Zorlu, Cem, *a.g.e.*, 36; Muhammed Berekât el-Beylî, *a.g.e.*, s. 13-14.

¹⁴⁴ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Redaktör, Hakkı, Dursun Yıldız, İst., 1986, III, 20-21.

¹⁴⁵ Bkz. el-Belâzurî, *Fütuhu'l-Buldân*, çev: Mustafa Fayda, Ankara, 1987, s. 39-40.

yapacaktı.¹⁴⁶ Horasân'ın propaganda merkez olarak seçilmesinin bazı önemli nedenleri vardır. Horasân halkının Emevî idaresinden memnuniyetsizliği, Şîa ve Abbâsoğullarına temayülleri, Yemenî-Mudarî çekişmesinin mevcudiyeti, hilafet merkezinden uzak olması ve Türk bölgelerine yakın oluşu önemli etkenler arasındaydı. Mevâfînin ezilmişliği, Emevî zulmünden şikâyetçi oluşu, Horasân'ın propaganda merkezi olarak seçilişinde önemli rol oynamıştır.¹⁴⁷ Kaynaklar 100/718 yılının gizli dâ'vet döneminin başlangıç tarihi olup, dâ'vetin 127/745'e kadar sürdüğü ve hareketin lideri Muhammed b. Ali'nin, Horasân'a dâ'vetçiler göndererek gizli faaliyetine başladığını kaydetmektedir.¹⁴⁸

Emevî devletinin insanlara eşit davranmaması, özellikle mevâlîye karşı olan siyasetinden dolayı Muhammed b. Ali, eşitlik prensibini temel esas olarak almıştır. Bazı Emevî halifelerinin malî ve idarî siyasetlerinin kötü bir şekilde uygulanması ve valilerin de bu uygulamaları halka tatbik etmeleri, toplumda sadece mevâfînin değil, Arapların da hoşnutsuzluğuna sebep olmuştu. Bu da özellikle devlet aleyhine kalkışan Abbâsî hareketinin işine yaramıştır.¹⁴⁹ Gizli dâ'vet hareketi için seçilen ikinci temel esas ise, İslah idi. Bununla Allah'ın kitabına ve Resulüllah'ın sünnetine dönmüşü kastetmekteydiler. Gönderilen dâ'vetçiler halka, Emevîlerin Kur'an ve sünnetten uzaklaştıklarını, bunun telafisinin de ancak kendi dâ'vetleri sayesinde gerçekleşeceğini belirtiyor ve insanları, Allah'ın kitabı ve Resulüllah'ın sünnetinin tatbikine teşvik ediyorlardı.¹⁵⁰ Hareketin lideri Muhammed b. Ali, dâ'ilerinden Ebû İkrime es-Serrâc'ı Horasân'a gönderdiğinde, ona dâ'vetin mutlaka "Li'r-Riza min Âl-i Muhamed" adına yapılmasını, imamın ismini kesinlikle hiçbir kimseye belirtilmemesini sık sık tembih ediyordu. Bu çağrı başarıya ulaştıktan sonra Hz. Muhammed'in ailesinden her kim halife seçilirse ona razı olunacaktır.¹⁵¹ Bir taraftan Abbâsî dâ'veti gizli olarak devam ederken, diğer taraftan Alioğullarından Zeyd b. Ali ve oğlu Yahya, Hişam ve Velid b. Yezid dönemlerinde ayaklandılar ve bu

¹⁴⁶ Bozkurt, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali* s. 34.

¹⁴⁷ Atçeken, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, Ankara, 2001, s. 134; Bozkurt, Nahide, *a.g.e.*, s. 37.

¹⁴⁸ Muhammed Berekât el-Beylî, *a.g.e.*, 38; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 24.

¹⁴⁹ Vloten, Gerlof Van *Emevî Devrinde Arap Hâkimiyeti*, çev: Mehmed S. Hatiboğlu, Ankara, 1986, s. 20-21.

¹⁵⁰ İbnü'l Esir, *el-Kâmil fit-Târîh*, V, 360-361.

¹⁵¹ *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, Yazan meçhul, Thk, Abdullaziz ed-Dürî ve Abdull Cabbar el-Muttallibî, Beyrut, 1971, 104; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 21.

ayaklanmalara Abbâsîler fiili olarak karşılıksız kalmayıp, gizli dâ'vet için büyük bir fırsat elde etmiş oldular. Ayrıca Muhammed b. Ali Horasân'a dâ'vetçilerini gönderirken, 100/718-719 yılında Ömer b. Abdülaziz'in hilafet makamında olması ve mevâlîye karşı yapılan baskıları ortadan kaldırması da, gizli ve kapalı dâ'vet merhalesi için büyük bir fırsat kazandırmış oldu.¹⁵²

Abbâsî hareketine iştirak eden gayr-i Arap unsurlar, mevâlî veya Horasânlı şeklinde isimlendirilmekteydi.¹⁵³ Horasân'a daha çok Horasânlı yani o bölgenin halkından olan dâiler gönderilmekteydi. Bu işi organize edenler arasında Ebû İkrime es-Serrac, Horasân'da propaganda yapacak dâileri biliyor, imama bildiriyor ve teklif ediyordu. İmam da Ebû İkrime'nin reyine göre hareket ediyordu. Süleyman b. Keîr ve Mâlik b. el-Heyssem bu kabileden Horasân'daki dâilerin reisliğini yapanlardandır. İşte bu sebeple Horasân'daki bazı Emevî velileri, bu dâilerin yakınları ve aşiretlerinin de propagandaya katılır endişesiyle bunlara fazla ses çıkartmıyorlardı. Dolayısıyla Horasân'da daha çok başarılar elde etmelerine sebep oluyordu.¹⁵⁴ Muhammed b. Ali tarafından titizlikle başlatılan gizli dâ'vet'e, mevâlînin katkıları oldukça büyük olmuştur. Çünkü Horasân, Arap tahakkümü altında yaşayan İranlı, Türk, Nebati, Soğd vb. gibi gayr-i Arap unsurların yatağıydı.¹⁵⁵ İslâmiyeti kabul etmelerine rağmen mevâlî diye isimlendirilen, her bakımdan ikinci sınıf vatandaş muamelesi gören gayr-i Arap unsurlar, nüfus itibariyle hâkim olduğu Horasân'da, Abbâsî ailesi adına başlatılan faaliyeti desteklediler.¹⁵⁶ Horasân'a gönderilen dâ'vetçiler, köy, kasaba ve mahallelerde tüccar vb. kılığında propagandalarını sürdürecekler, böylece dikkat çekmeyeceklerdi. Dâ'vetçiler, genelde Arap olmayan müslümanlar yani mevâlîden oluşan esnaf, tüccar, demirci, kuyumcu ve sanatkârimleri gelenleri tarafından oldukça sıcak karşılanıyorlardı. Mevâlîden ilgi gören dâ'vetçiler arasında Bukeyr b. Mâhân, Hidâş ve Süleyman b. Kesîr vb.

¹⁵² Muhammed Berekât el-Beylî, *a.g.e.*, 17-18; Zorlu, Cem, *a.g.e.*, 36.

¹⁵³ Yıldız, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, İst., 1980, s. 50.

¹⁵⁴ Muhammed Berekât el-Beylî, *a.g.e.*, 19-20.

¹⁵⁵ Bulut, Faik, *Ebu Müslim Horasani; Bir İhtilalcinin Hikâyesi*, İst., 1999, s. 105-106.

¹⁵⁶ Bozkurt, Nahide, *a.g.e.*, 34.

bulunmaktaydı.¹⁵⁷ Bu dâ'vetçilerden bazılarının mevâliden olduğu rivâyet edilmektedir ki ileride bu konuya da değinilecektir.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere Muhammed b. Ali, Horasân'a Ebû İkrime es-Serrâc ve Ebû Hayyan el-Attar gibi dâfler göndermiştir. Bu dâfler, Emevî valileri tarafından öldürülünce, imam Muhammed Süleyman b. Kesîr, Mâilk b. el-Heysem, Mûsa b. Ka'b ve Talha b. Zurayk vb. dâfler daha göndermiştir.¹⁵⁸ Ayrıca Horasân'a nakipler de gönderilmiştir. Gönderilen nakiplerden 8'inin Arap ve 4'ünün ise mevâliden olduğu nakledilmektedir.¹⁵⁹ İsimleri zikredilen bu nakiplerin hakkında fazla bilgi bulunmamakla birlikte, Arap ve mevâlî olduğu konusunda da farklı rivâyetler mevcuttur. Bu nakipler: Süleyman b. Kesîr el-Huzâi, Lâhız b. Kurayz et-Temimî, Kahtabe b. Şebîb et-Tâî, Mûsa b. Kâ'b et-Temimî, Hâlid b. İbrahim Ebû Davud (Becile kabilesinden), Kasım b. Mucaşî et-Temimî, İmran b. İsmail Ebû'n-Necm (mevla âl-i Ebî Muayt), Mâlik b. Heysem el-Huzâi, Talha b. Zurayk el-Huzâi, Amr b. A'yan Ebû Hamza (mevla Huzâa), Şibl b. Tahman Ebû Ali Herevî (Hanif oğullarının mevlası), İsa b. A'yan (Huzâa aşiretinin mevlası)dır.¹⁶⁰ Bunlardan başka yetmiş kişi¹⁶¹ daha seçilmiştir. Bunlara, nasıl davranmaları gerektiği konusunda örnek olacak bir mektup gönderilmiştir.¹⁶² Dâfler ve Nakibler, propaganda işini büyük bir gizlilik içerisinde sürdürmekteydiler. Dinî ilimlerden fıkıh ve hadis biliyorlar, dil ve edebiyattan anlıyorlar, halka güzel hitap ediyorlardı.¹⁶³ Her dâ'vetçinin kendisinin seçtiği veya Humeyme'deki imam tarafından tayin edilen on iki nakibi vardı. Dolayısıyla da nakipler zamanın imamını tanımazlardı. Bu özellik, naiplerle dâ'vetçiler arasındaki en bariz farklardan biridir. Her bir nakibin sayıları yetmişe varan dâ'vetçisi olur ve bu dâ'vetçilerin de cemaatleri vardı. Büyük gizlilik içerisinde yürütülen bu dâ'vet, Horasânın her tarafında bulunan dâ'vetçiler vasıtasıyla yayılma imkânı bulmuştur.¹⁶⁴

¹⁵⁷ Abdü'l-Huseyin Zerîn Küb, *Tarih-i İrân Bad Az İslâm*, Tahran, 1383, s. 387; Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, II, 434.

¹⁵⁸ Dineverî, Ebû Hanife Ahmet b. Davud, *Ahbaru'l-Tival*, Mısır, 1330, s. 322.

¹⁵⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târih*, V, 53-54; Atçeken, İsmail Hakkı, "Abbâsî Propagandası Sürecinde Hişâm b. Abdülmelik Dönemi", SÜİFD, Sayı, 17, Konya, 2004, s. 34.

¹⁶⁰ Taberî, a.g.e., V, 317; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târih*, V, 54.

¹⁶¹ *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 219-222.

¹⁶² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târih*, V, 54; Wellhausen, Julius *Arap Devleti ve Sıkıttı*, 1963, s. 240.

¹⁶³ Atçeken, İsmail Hakkı, a.g.e., s. 135.

¹⁶⁴ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 27.

Bazı rivâyetlere göre Muhammed b. Ali, ilk olarak Seleme b. Buceyr'i Kûfe'ye dâ'vetçilerin reisi olarak göndermiştir (100/718-19). Fakat onun yolda ölmesi üzerine yerine Ebû Ribah Meyseretü'n-Nibal'ı tayin etmiştir. Ebû Ribah da Horasân'a dâ'vetçiler göndererek gizlice başlatılan hareketin organize etmiş ve dâ'vetçilerden gelen mektupları Muhammed b. Ali'ye ulaşmasını sağlamıştır. Benî Haşim'in mevlâsı olan Ebû Ribâh Meysere vefat edince yerine, Ebû Haşim Abdullah b. Muhammed b. Hanefiyye'nin tabilerinden olan akıllı, zengin ve tüm malvarlığını Abbâsî dâ'veti için harcayan Bukeyr b. Mâhân, dâ'vetin idarecisi olarak tayin edildi. (105/ 723).¹⁶⁵ Bukeyr b. Mâhân, Abbâsîlerin en büyük mübelliği ve ilk dâ'ilerinden olup, adı kaynaklarda farklı şekillerde zikredilmektedir; el-Bidaye'de Bukeyr b. Mâhân ve Târih-i Güzide'de ise, Bukeyr b. Hâmân şeklindedir. Ayrıca onun İnan asıllı bir mevâlî olduğu, babasının da Benû Mûsliye kabilesinin mevlasından olup, Şam diyarındaki Ürdün'de yaşadığı rivâyet edilmektedir.¹⁶⁶

Abbâsîler daha harekete geçmeden önce Horasânda, Hz. Muhammed'in ailesinden birinin halife olmasını isteyen ve kuvvetli bir güce sahip olan Şiiler faaliyet içerisindeydiler.¹⁶⁷ Bukeyr b. Mâhân, h. 118/m. 736 yılında Ammâr b. Yezid'in, adını Hidâş'a çevirerek onu, Horasân'a dâ'vetçilerin reisi olarak gönderir.¹⁶⁸ Mevâliden olan Hidâş¹⁶⁹, zeki ve aşırı fikirlerle sahip olmasından dolayı kısa zamanda kalabalık bir grup toplayarak, Horasân'da (Merv) faaliyet içerisinde olan Şiileri kendi grubuna katılmasını sağlar. Hidâş daha sonra Abbâsî dâ'vetçiliğini bırakarak, kadınların ortak kullanımına izin veren Hürremiyye dâ'vetçiliğine başlar. Bir süre sonra Hidâş, Emevîlerin Horasân valisi Esed b. Abdullah tarafından yakalanıp öldürülür.¹⁷⁰ Hidâşın, vali Esed'e kötü sözler serf ettiği için işkence verilerek öldürüldüğü, kimliği, fikirleri ve faaliyetleri konusunda farklı rivâyetler mevcuttur.

¹⁶⁵ Muhammed Berekât el-Beylî, *a.g.e.*, s. 15-16; Wellhausen Julius, *Arap Devleti ve Sıkutı*, s. 241; Zorlu, Cem, *a.g.e.*, s. 37.

¹⁶⁶ *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 191; Niğâr Zeylabî, "Bukeyr b. Mâhân ve Dâvet-i Abbâsiyân", *Dânişgâh-i Bâkirü'l-Ulum, Mecellât-i Târih-i İslâm*, Sayı: 3, Kum, 1379, s. 56-68.

¹⁶⁷ Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsiler", *DİA*, İst., 1988, I, 32.

¹⁶⁸ Zorlu, Cem, *a.g.e.*, s. 37.

¹⁶⁹ Abdu'l-Hüseyn Zerîn Kûb, *a.g.e.*, s. 388.

¹⁷⁰ Muhammed Berekât el-Beylî, *a.g.e.*, s. 15; Wellhausen Julius, *Arap Devleti ve Sıkutı*, s. 242; Abdu'l-Hüseyn Zerîn Kûb, *a.g.e.*, 388; Yıldız, H. Dursun, "Abbâsiler", *DİA*, I, 32.

Abbâsî dâileri, kendilerini Allah tarafından istenilen değişikliğin araçları olarak görürler ve ileri sürdükleri dava, hakkın haksızlığa karşı yaptığı mücadele olduğunu savunurlardı. Muhammed b. Ali 125/ 743 yılında yerine oğlu İbrahim'i vasiyet ederek vefat edince İbrahim, kendisinin imam olarak seçildiğini ve kendisine itaat etmeleri gerektiğini bildiren bir mektupla Bukeyr b. Mâhân'ı Horasân'a gönderdi. Mevâliden olan Bukeyr, zeki ve güzel konuşma yeteneğine sahip olduğundan dolayı, Horasânlılara imam İbrahim'i kabul ettirerek itaat etmelerini kolayca sağladı. Abbâsî dâ'vetinin yaymaya çalışan Horasân'daki gruplar, dâ'vet için topladıkları paraları da imam İbrahim'e vermek üzere Bukeyr b. Mâhân'a teslim ettiler.¹⁷¹ Daha sonra Bukeyr b. Mâhân yakalandığı hastalıktan dönemeyeceğini anlayınca, İmam İbrahim'e bir mektup yazarak yerine Ebû Seleme el-Hallâl'i Abbâsî dâilerinin reisi olarak tayin edilmesini talep etmişse de, imam İbrahim tarafından bu isteği geri çevrilmeyerek kabul etmiştir.¹⁷² Kûfe dâilerinin liderliğine getirilen Ebû Seleme, İbrahim b. Muhammed'in Horasân'a bir mektup göndermesiyle halka tanıtılmıştır. H. 127 yılında İbrahim'in emrine binaen Horasân'a giden Ebû Seleme, oradaki dâiler tarafından hüsnü kabul görmüştür.¹⁷³

Ebû Seleme'nin asıl adı Hafs b. Süleyman olup, künyesi el-Hallâl'dir. Ebû Seleme, Kûfe zenginlerinden Haris b. Ka'b oğullarının azatlı kölesidir.¹⁷⁴ Ayrıca onun Hemedânî şeklinde bir nisbeye sahip olmasından hareketle kendisinin İranlı bir mevlâ olduğu söylenmiştir.¹⁷⁵ Ebû Seleme'nin çocukluğu, gençliği ve Abbâsî dâ'vetine katılımına kadar geçen dönemi hakkında yeterli bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Ebû Seleme'nin Hallâl şeklinde lakaplandırılması ile ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür: Evinin Kûfe'de sirkeçiler mahallesinin (Mahalletü'l-Hallâin) yakınında olmasından dolayı, kılıç kını yahut sirke imal edip sattığı için ve kılıç kını imal eden veya sirke yapan kişilere dükkânını kiraya verdiği için Hallâl lakabını aldığı söylenilmiştir.¹⁷⁶

¹⁷¹ Muhammed Berekât el-Beylî, *a.g.e.*, s. 15-16; Zorlu, Cem, *a.g.e.*, s. 38.

¹⁷² Taberî, *a.g.e.*, V, 622; *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 249.

¹⁷³ Yıldız, Hakkı Dursun, "Ebû Seleme el-Hallâl", *DİA*, İst., 2000, X, 229-230.

¹⁷⁴ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn Hallikan, *Fefâyatü'l-Ayan*, Beyrut, ty., II, 197; Yıldız, H. Dursun, "Ebû Seleme el-Hallâl", *DİA*, X, 228-229.

¹⁷⁵ Yıldız, Hakkı Dursun, "Ebû Seleme el-Hallâl", *DİA*, X, 228-229.

¹⁷⁶ Muhammed Berekât el-Beylî, *a.g.e.*, s. 15-16; Yıldız, H. Dursun, "Ebû Seleme el-Hallâl", *DİA*, X, 229.

Araştırmacılarından bazılarının belirttiğine göre Bukeyr b. Mâhân, kızını Ebû Seleme el-Hallâl diye bilinen Hafs b. Süleyman'la evlendirmiştir.¹⁷⁷ Ebû Seleme el-Hallâl'in kayın pederi olan Buker b. Mâhân, daha önce belirttiğimiz üzere Meysere'den sonra Kûfe dâîlerinin liderliğine getirilmiştir. Bukeyr, hem Muhammed b. Ali'nin hem de ondan sonra imam İbrahim b. Muhammed'in takdirini kazanmış birisiydi.

Emevî hanedanına son veren ihtilal ordusunda yer alan Ebû Seleme, Kûfe'ye vali olarak tayin edilmiştir. Emevîlere karşı faaliyetlerini gizlice sürdürmüş ve Abbâsî halifesinin vezirliğine de getirilmiştir. Ebû Seleme, siyaset ve devlet idaresini iyi bilen, tıpkı Bukeyr gibi tüm mallarını Abbâsî dâ'veti uğruna harcamış, Emevî devletini yıkmak için elinden gelen her türlü fedakârlığı yapmış ve Abbâsîlerin birinci halifesi olan Ebû'l-Abbâs es-Seffah'ın halife seçilmesine kadar gizli dâ'vet faaliyetini devam ettirmiştir. Abbâsî ihtilalinin başarıya ulaşmasında büyük rolü olan Ebû Seleme kültürlü, cömert ve kabiliyetli bir mevlâ idi. Ayrıca Ebû Seleme, göstermiş olduğu üstün başarılarından dolayı, "Vezir-i Âl-i Muhammed" lakabını da alarak göreve devam etmiştir. Kaynakların belirttiğine göre, Ebû Seleme imam İbrahim'in maiyetinde çalışmasına rağmen Alioğullarını tutuyor ve hilafette daha çok onların hakkı olduğunu düşünüyordu.¹⁷⁸ Ebû Seleme'nin Kûfe'deki yeri, Humeyme ile Horasân arasında bir irtibat noktası durumundaydı. Ebû Seleme Kûfe'de görevli olmasına rağmen, Ebû Müslim Horasân'da görevlendirilene kadar oradaki ihtilal hareketini de organize etmiştir.¹⁷⁹

Kûfe, Abbâsî propaganda ve yeraltı hareketlerinin merkezi ve doğduğu yer olarak görülmektedir. Gizli hareketi başlatan imam'ın vekil ve salâhiyetli adamları, Meysere, İbn Mâhân, Ebû Seleme ve aynı şekilde bunların organları ve yardımcıları burada ikamet etmekteydiler. Bunların hepsi mevâlîden olup milliyetçi İranlı ve iş bakımından ise tüccar ve sanatkârlardan oluşmaktaydılar. Bu fırkaya Araplar da dâhil idiler fakat yüksek mevkilerde bulunmuyorlardı.¹⁸⁰

¹⁷⁷ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 26.

¹⁷⁸ Taberî, *a.g.e.*, V, 622; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, V, 283; Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ, *Târîh-i Fahrî*, çev: Muhammed Vehid Gulpaygâni, 3. bsk, Tahran, 1988/1367, s. 16-17.

¹⁷⁹ Yıldız, Hakkı Dursun, "Ebû Seleme el-Hallâl", *DİA*, X, 230.

¹⁸⁰ Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sıkutü*, s. 244.

Emevîler döneminde ortaya çıkan bütün isyanlardan Abbâsî hareketi olumlu yönde istifade etmiştir. Ebû Müslim el-Horasânî, imam İbrahim tarafından aldığı mesajla hareketi başlattı. Sonuç itibarıyla Abbâsî dâ'vetinin gizlilik dönemi sona erip açık dâ'vet dönemi başlamış oldu. Bu dâ'vet önce Horasân, Irak ve daha sonra her taraf Abbâsîlerin eline geçmiş oldu.

1.2. Açık Dâ'vet Döneminde Mevâfî

Muhammed b. Ali'nin 125/743 yılında Zilkade ayında vefat etmesinden sonra, vasiyetine binaen yerine oğlu İbrahim geçmişti.¹⁸¹ İbrahim b. Muhammed'in imam olarak başa geçmesinden sonra, Abbâsîler ile Emevîler arasındaki mücadele yeni bir boyut kazanmış ve bu dönemde Abbâsî dâ'vetinin eylem safhası başlamıştır. Humeyme liderleri İbrahim h. 127/m. 745 yılında hedeflerini gerçekleştirme istikametinde büyük adımlar atmaya, fikir ve dâ'vet safhasını aşıp, harekete geçmeye karar verdiler. Emevîler'e karşı mücadele verecek Horasânîlilere komuta etmek üzere tarihin büyük askerî dehalarından birisi, Ebû Müslim el-Horasânî'yi seçtiler. Bu yeni dâ'vete, daha önce destek ve katılma sözü veren gruplar da Ebû Müslim etrafında toplandılar.¹⁸² Ebû Müslim ile Abbâsî ihtilal hareketi yeni bir döneme girmiş oldu. Yani gizlilik döneminden açık döneme ve dâ'vet döneminden ise eylem dönemine geçmiş oldu. Ebû Müslim'in dâ'vet faaliyetine geçmeden önce, onun kimliği hakkında verilen bilgiler ve rivâyetler üzerinde kısa temas edilecektir.

Ebû Müslim el-Horasânî'nin soyu ve hakiki statüsü hakkında kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. Onun İranlı mı, Arap mı, Türk mü, mevlâ mı yoksa köle mi olduğu kaynakların verdiği bilgiler ışığında araştırmacılar tarafından tartışılmıştır. Ebû Müslim'in hayatı hakkındaki bilgiler oldukça karışık bir durum arz etmektedir. Ebû Müslim'in soyu ve hakiki statüsü hakkında kesin bir bilgiye ulaşmak çok zordur. Çünkü Abbâsî davasına girinceye kadar, hakkındaki rivâyetler çok karışık olduğu için, kimliği net bir şekilde açıklık kazanmamaktadır.¹⁸³

Burada Ebû Müslim'in kimliği konusundaki rivâyetlerden bir kısmını izah etmeye çalışacağız. Muhtemelen h. 100 yılında İsfahan veya Merv'de doğduğu,

¹⁸¹ *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 237-238; Zorlu, Cem, *a.g.e.*, s. 33-34.

¹⁸² *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 28.

¹⁸³ Bozkurt, Nahide, *a.g.e.*, s. 52-53; Muhammed Berekât el-Beyli, *a.g.e.*, s. 25-26.

kendi bastırıldığı sikkelerde adı Abdurrahman b. Müslim şeklinde geçmesine rağmen bazı kaynaklarda İbrahim b. Osman, Güdez (Gevderz) ve Büzürg Mihr'in (Büzürçmihe) torunu İbn İbrahim, Vendad Hürmüz'ün oğlu Behzadan olarak da zikredilmektedir. Arap olmamakla birlikte Türk veya Fars asıllı olduğuna dair de kesin bilgi yoktur. Çocukluk yıllarını Kûfe'de geçmiştir. Ebû Dülef el-İclî'nin cediti İdris b. Mâkıl'ın himayesinde büyüdüğü bilinmektedir.¹⁸⁴

Ebû Müslim'in hür ve İran asilzadelerinden birisi olup, asıl adının İbrahim b. Osman b. Beşşâr b. Sedûs b. Cudezde olduğu ve neslinin de Büzürçmihr'e dayandığı zikredilmektedir. Onun künyesi Ebû İshak olup, İsfahan'da doğduğu, Kûfe'de büyüdüğü ve babası tarafından İsa b. Mûsa es-Sarrac'a vasiyet edildiği bilinmektedir. İsa, Ebû Müslim daha yedi yaşındayken onu Kûfe'ye götürmüştür. İmam İbrahim ile karşılaştığında İbrahim, ona adını değiştirmesini söyleyince, o da kendisine Abdurrahman b. Müslim ve künyesini de Ebû Müslim olarak değiştirmiştir.¹⁸⁵ Ebû Müslim Horasân dihkanlarından olup, Muhammed b. Ali'nin taraftarları olarak Horasân'daki nakiplere elçi olarak hizmet etmiştir.¹⁸⁶ İsfahân veya İsfahân dışında Benî Ma'kil el-İclî'nin kabilesinden fakir bir köylü olan Ebû Müslim'in adı, İbrahim'dir. Kendisine "Haykan" lakabı verilmiştir. Daha sonra Abdurrahman adını almış ve imam İbrahim tarafından Ebû Müslim künyesi verilmiştir.¹⁸⁷

Ebû Müslim'in köle olduğuna dair farklı bilgiler mevcuttur. Onun, Herat veya Başenc'den birinin kölesi olduğu, efendisi ile beraber imam İbrahim'e geldiği, İbrahim'in de onun yeteneklerinden etkilenip, efendisine 2000 dirhem ödeyerek satın aldığı ve İbrahim'le birkaç yıl kaldıktan sonra Horasân'a lider olarak gönderildiği bilinmektedir.¹⁸⁸ Diğer bir rivâyete göre, Abbâsî ihtilalinin lideri olan Ebû Müslim'in Abbâsoğulları tarafından keşfedilmesi olayı Emevî halifesi Hişâm'ın ölümünden önce meydana gelmiştir. H. 124/m. 742 yıllarından Kûfe'de bir araya gelen Abbâsî taraftarları vali Yusuf b. Ömer es-Sekafi tarafından tutuklanmıştı. Bunlar arasında Bukeyr b. Mâhân da vardı. Bukeyr, Ebû Müslim'i İsa b. Makıl el-İclî ile gördü ve: Bu hizmetçi kim diye sordu. İsa, onun köle olduğunu söyleyince Bukeyr, Ebû

¹⁸⁴ Yıldız, Hakkı Dursun, "Ebû Müslim-i Horasâni", DİA, İst., 1994, X, 197.

¹⁸⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 254; 197; Bozkurt, Nahide, a.g.e., s. 53.

¹⁸⁶ *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 225.

¹⁸⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 254-255; Muhammed Berekât el-Beyli, a.g.e., s. 27.

¹⁸⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 258; Bozkurt, Nahide, a.g.e., s. 55.

Müslim'i 400 dirheme satın aldı. Hapisten çıktıktan sonra onu Muhammed b. Ali'nin oğlu İbrahim'e gönderdi.¹⁸⁹

Daha önce belirttiğimiz üzere, Ebü Müslim'in kimliği hakkında açık bir bilgi elde etmek çok zordur. Bazı araştırmacılar Ebü Müslim'in menşei karanlık olduğunu, rivâyetlerin de birbirine uymadığını, onun Arap olmayıp İranlı olduğunu ve Kûfe'de köle veya Mevlâ olarak bulunduğunu nakletmektedirler. Yaygın olan görüş ise Fars asıllı bir mevali olduğu şeklindedir.¹⁹⁰

Ebü Müslim'in, Abbâsî hareketiyle ilk defa ne zaman, nasıl ve hangi imamla görüştüğü konusunda da net bir bilgiye ulaşmak oldukça zordur.¹⁹¹

Fakat onun harekete, Süleyman b. Kesîr, Malik b. Heysem ve diğer yoldaşlarıyla birlikte 124/74-42 yılında Hacc yapmak ve imam Muhammed ile görüşmek amacıyla bölgeden ayrılması ve Kûfe'de vali Yusuf b. Ömer tarafından Abbâsî taraftarları olmakla itham edilen Asım b. Yusuf el-İclî ile Makil'in iki çocuğu İsa ile İdris'i ziyareti esnasında tanışmaları neticesinde katıldığı bilinmektedir. Abbâsî dâ'vetçileriyle irtibat kuran Ebü Müslim, Muhammed b. Ali'nin kısa süre sonra vefat etmesi üzerine imam İbrahim ile tanıştırılmıştır. İbrahim tarafından iyice yetiştirildikten sonra hareketin başına geçmesi için bölgeye gönderilmiştir.¹⁹²

Yukarıda Ebü Müslim'in Abbâsî hareketine ilk defa nasıl, ne zaman ve hangi imamla görüştüğü hususundaki rivâyetlerden bahsetmiştik. Yaygın olan görüş göre, Fars asıllı bir mevâlî olan Ebü Müslim¹⁹³, Muhammed b. Ali'nin vefatından sonra yerine geçen oğlu İbrahim tarafından, Horasân'a gönderilmiştir.¹⁹⁴ İmam İbrahim, Abbâsîlerin Kûfe'deki dâ'isi olan Ebü Seleme'ye bir mektup yazıp, Ebü Müslim'i Horasân'a gönderdiğini ve Horasânlıların da ona itaat etmelerini emrettiğini bildirmesine kadar Ebü Müslim, Horasân'da kalarak dâ'vet faaliyetine devam

¹⁸⁹ Atçeken, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, s. 139; Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 243.

¹⁹⁰ Wellhausen, Julius, *a.g.e.*, s. 246; Demircan, Adnan, *a.g.e.*, s. 179.

¹⁹¹ Bkz. Karakuş, Nadir *Ebü Müslim el-Horasani, Kişiliği ve Faaliyetleri*, (Basılmamış Doktora Tezi) Konya, 1996, s. 21-27.

¹⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, V, 254-256; *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 255-256.

¹⁹³ Demircan, Adnan, *a.g.e.*, s. 179; Wellhausen, Julius, *a.g.e.*, s. 246; Barthold, Vasilij Vigadimiroviç, *"Ebü Müslim"*, İA, İst., 1993, IV, 39.

¹⁹⁴ *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 269.

etmiştir.¹⁹⁵ Bundan sonra Abbâsîlerin belli başlı en önemli dâ'vetçileri ve yardımcıları Ebû Seleme ile Ebû Müslim el-Horasânî olmuştur.¹⁹⁶

Ebû Müslim'in kendilerine emir olarak seçilmesine Horasânlılar ilk etapta karşı çıkmışlardır. Süleyman b. Kesîr, Kahtabe, Malik, Ebû Davud Hâlid b. İbrahim gibi Şîî liderler tarafından şüphe ile karşılanmıştır. Süleyman b. Kesîr, Ebû Müslim'in yaşının küçük olduğunu, Ehl-i Bey'ten birisi olmadığını ve hayatının öncesinin de bilinmediğini ileri sürerek onun emirliğini kabul etmemiştir. Süleyman, nakîp arkadaşlarından bazılarının da destek ve görüşlerini alarak Küfe'deki baş dâî Ebû Seleme'ye mektup yazarak imamın kendi ailesinden birini emir olarak göndermesini istediklerini belirtmiştir. Fakat o esnada Maveraünnehir'de dâ'vet çalışmalarını sürdüren Ebû Davud, döndüğünde Ebû Müslim'in tarafını tutarak Süleyman'a karşı çıkmıştır. Diğer bazı nakîpleri de Ebû Müslim'in emirliğine ikna etmiştir.¹⁹⁷

Ebû Seleme, Süleyman b. Kesîr'in isteğini imam İbrahim'e bildirince, imam İbrahim Ebû Müslim'i Ehl-i Bey'tinden olduğunu, onu emir olarak tayin ettiğini, onu dinleyip itaat etmelerini ve kendisinin bu görüşte ısrarlı olduğunu bildiren bu mektupla cevap göndermiştir. Horasân'daki Abbâsî taraftarları da Ebû Müslim'in emirliğini kabul ederek ona tabi olmuşlardır. Ayrıca imam İbrahim mektubunda Ebû Müslim'e bir takım tavsiyelerde bulunmuştur.¹⁹⁸

İbrahim tavsiyesinde, Ebû Müslim'den özellikle Yemenîlere iyi bakmasını, onlara bağlanmasını, Mudarî olan Rabîalılardan sakınmasını, gücü yettiği oranda şüphelendiği kimseleri ve Arapça konuşanları öldürmesini ve Süleyman b. Kesîr'e de karşı gelmemesini istediğini belirttiği bilinmektedir.¹⁹⁹ İmam İbrahim'in önerdiği belirtilen tavsiyeler içerisinde dikkat çeken husus, Horasân'da gücün yettiği oranda Arapça konuşanlar öldür şeklindeki ifadesidir. Böyle bir ifadenin imam İbrahim tarafından tavsiye edildiğini kabul etmek mümkün görünmemektedir. İmam İbrahim, Ebû Müslim'den hem Arapça konuşanları öldürmesi isteyecek hem de Araplardan

¹⁹⁵ İbn Kesîr, Ebû'l-Fida el-Hafz, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk., Ahmed Ebû Müslim, Ali-Necib Adva, Beyrut, ty., X, 55.

¹⁹⁶ Zettersteen, K. V., "Ebû Seleme", İA, İst., 1964, IV, 49.

¹⁹⁷ Taberî, a.g.e., VII, 360; Yıldız, Hakkı Dursun, "Ebû Müslim-i Horasânî", DİA, X, 197.

¹⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, V, 347-348.

¹⁹⁹ Taberî, a.g.e., VII, 344; Bozkurt, Nahide, a.g.e., s. 58.

olan Yemenlilere sığınmasını isteyecek. Bu tavsiyenin çelişkili olduğu açıkça bilinmektedir. Hüseyin Atvan'ın da belirttiği gibi, bu cümle bütün tarihçilerin üzerinde icma ettikleri bir rivâyet olmayıp, isnatsız olarak verildiği zikredilmektedir.²⁰⁰ Abdülazîz ed-Dürî, İmam tarafından gönderilen bu mektubun kesinlikle uydurma olduğunu belirtmektedir.²⁰¹

İmam İbrahim 129/746-47'te, dâ'vet konusundaki haberleri almak üzere, mevâliden olan Ebû Müslim'i yanına gelmesini istedi. Ebû Müslim, 129 yılı Cemâziye'l-Âhir ayının ortalarında imamın yanına gitmek üzere Horasân'dan ayrıldı. Ebû Müslim, beraberindekilerle birlikte yol üzerindeki yerleşim yerlerine uğrayıp, propaganda yaparak taraftar toplamaya çalışıyordu. O, Kumis'e geldiğinde, İbrahim tarafından Kahtabe'ye, Süleyman'a ve kendisine ayrı ayrı mektuplar ulaştı. İmam İbrahim bu mektupta, dâ'vetin açıktan yapılmasını, Ebû Müslim'e zafer sancağını gönderdiğini, mektubun kendisine ulaştığı yerden geri dönmelerini ve Kahtabe'yi hac mevsiminde diğer şahıslarla beraber Mekke'ye göndermesini istedi. Ebû Müslim bu istek üzerine, yanındaki mal ve eşyaları Kahtabe ile birlikte imama gönderdi. Kendisi Horasân'a gitmek üzere geri döndü.²⁰²

Ebû Müslim Horasân'a giderek, oradaki dâ'vet hareketinin idaresini ele almış ve faaliyetlerini devam ettirmiştir. Bir müddet sonra dâ'vet faaliyetlerinin geliştiği Horasân şehirlerini dolaşan Ebû Müslim, Horasân Dâîlerinin lideri olan Süleyman b. Kesîr'in yerine geçmiş ve imam İbrahim ile sürekli irtibat halinde bulunmuştur. Nihayet 129/747 tarihinde, Süleyman b. Kesîr'in taraftarlarının toplu halde buldukları Sefizenç'te, imam İbrahim'in gönderdiği siyah sancağı açmak suretiyle dâ'veti açık olarak başlatmıştır. Burada insanlara dâ'veti açıkça ilan ettikten sonra, Ramazan bayramını Ebû Davud Hâlid b. İbrahim'in (Nakîplerinden birisi) köyünde kılınmasının ardından Ebû Müslim, Huzaahlıların köyü olan "el-Lîn'e" geçmiştir. Dâ'vet faaliyetini hızla sürdüren Ebû Müslim, bir gece içerisinde Merv'e bağlı 60 köyü Abbâsî dâ'vetine katılmasını sağlamıştır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Ebû Müslim imam'ın gönderdiği sancağı açarak "kendileriyle savaşılan (mümin)lere

²⁰⁰ Hüseyin Atván, *ed-Davetü'l-Abbâsiyye: Târih ve Tatavvur*, Beyrut, 1984, 254; Bozkurt, Nahide, *a.g.e.*, s. 58-59.

²⁰¹ ed-Dürî, Abdülaziz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, çev: Hayrettin Yücesoy, İst., 1991, s. 56-57.

²⁰² Taberî, *a.g.e.*, VII, 354; Muhammed Berekât el-Beylî, *a.g.e.*, 30.

(savaşma) izni verildi, çünkü onlara zulmedilmiştir ve şüphesiz Allah, onlara yardım etmeye kadirir” mealindeki Hac süresinin 39. âyetini okumaya başlamıştır. Ebû Müslim bu mücadelesini yaklaşık 42 gün devam ettirmiştir.²⁰³

Daha önce imam İbrahim’in, dâ’vet konusundaki haberleri almak üzere, Ebû Müslim’in yanına gelmesini istediğini zikretmiştik. Ebû Müslim, Kumis’e geldiğinde, imam İbrahim tarafından gönderilen mektup kendisine ulaştı. 129/746-747 tarihinde Kumis’ten geri döndü. Nakîplerinden İsa b. A’yan’ın (mevlâ)²⁰⁴ köyü ve Merv şehrine bağlı Fanîn köyünde konakladı. Ebû Müslim, orada bulunan nakîplerden İsa b. A’yan ile Ebû Davud Hâlid b. İbrahim’i Toharistan’a, Nadir b. Sübeyh et-Temîmî ile Şerik b. Gadiyy’i, Mervü’r-Ruz’a, Ebû Asım Abdurrahman b. Süleym’i Tâlekân’a, Ebû’l-Cehm b. Atiyye’yi ise Hârezm’e propaganda ve dâ’vetin açıktan yapılmasını bildirmek üzere gönderdi (25 Ramazan 129).²⁰⁵

Daha sonra Ebû Müslim, Emevî valisi Nar b. Seyyar’a bir mektup gönderdi.²⁰⁶ Ebû Müslim Sefizenç’teyken, Nasr b. Seyyar Yezid isimli kölesini bir grupla birlikte, savaşmak üzere gönderdi. Bunun üzerine Ebû Müslim, Mâlik b. Heysem el-Huzâî komutasında bir birlik gönderir. İki grup Alîn denilen yerde karşılaşır. Sonuçta Yezid mağlup olup, esir alınarak Ebû Müslim’e getirilir. Ebû Müslim, kendileriyle savaşmayacağına dair söz olarak Yezid’i serbest bırakır.²⁰⁷ Ebû Müslim bir süre Sefizençte kaldıktan sonra, Mahuvvan’a geçti. O, kurmuş olduğu güvenlik teşkilatının başına Ebû Nasr Mâlik b. el-Heysem’i, muhafız birliği, divan vb. işlerin başına da görevliler tayin etti.²⁰⁸

Ebû Müslim, bir müddet sonra Merv’i ele geçirdi. Horasân valisi Nasr b. Seyyar, Nişabur’a çekilmek zorunda kaldı.²⁰⁹ Daha sonra Ebû Müslim’in bölgedeki birlikleri Herat, Mervü’r-Ruz, Nesâ, Ebiverd vd. bazı şehirleri ele geçirdiler. Bu arada imam İbrahim’in yanından dönen ve onun tarafından başkomutanlığa tayin edilen Kahtabe b. Şebîb, Tûs yakınlarında Nasr b. Seyyar’ı mağlup etti. Artık

²⁰³ Taberî, *a.g.e.*, VII, 354; Yıldız, Hakkı Dursun, “*Ebû Seleme el-Hallâf*”, DİA, X, 229.

²⁰⁴ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’l-Târîh*, V, 53-54.

²⁰⁵ Taberî, *a.g.e.*, VII, 355-356.

²⁰⁶ Taberî, *a.g.e.*, VII, 367-358.

²⁰⁷ Bozkurt, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*, s. 68-69.

²⁰⁸ Muhammed Berekât el-Beylî, *a.g.e.*, s. 31-32; Bozkurt, Nahide, *a.g.e.*, s. 70-71.

²⁰⁹ Geniş bilgi için bkz., Bozkurt, Nahide, *a.g.e.*, s. 73-77.

Horasân'daki Emevî kuvvetleri çökmüştü. Haziran 748 yılında Nasr b. Seyyar Nişabur'u terk etti. Bunun üzerine Ebû Müslim merkezini oraya intikal ettirdi.²¹⁰ Nasr ve onun etrafında toplanan Arap kabileleri Kumis şehrinde tutunmaya çalıştılar. Emevî halifesi II. Mervân tarafından gönderilen yardımcı kuvvet kendileriyle birleşemedi. Kahtabe ve oğlu Hasan Kumis'i zapt ettikten sonra batıya doğru ilerlemeye devam ederek Rey ve Hemedân'ı da ele geçirdiler. Daha sonra Kahtabe 132/749 tarihinde, İbn Hübeyre'yi mağlup etti. İbn Hübeyre, Vâsıt'a kaçtı. Kahtabe'nin ölümünden sonra komutayı oğlu Hasan devraldı. Kûfe'ye ulaşmaya muvaffak olan Hasan b. Kahtabe, Abbâsî dâîlerinin Kûfe temsilcisi olan Ebû Seleme ile temasa geçerek ona biat ettiler.²¹¹

Diğer taraftan imam İbrahim, Emevî halifesi II. Mervân tarafından tutuklanarak Harran'da hapsedildi. Bu konu ile ilgili farklı rivayetler mevcuttur.²¹² İmam İbrahim öldürüleceğini anlayınca ailesine, kardeşi Ebû'l-Abbâs ile birlikte Kûfe'ye gitmelerini ve ona tabi olmalarını emretti. Ebû'l-Abbâs'a bir takım tavsiyelerde bulunduktan sonra, yerine geçmesini vasiyet etti.²¹³ Ebû'l-Abbâs aile fertleriyle Kûfe'ye gitmek üzere Humeyme'den ayrıldılar. 132/ 749 yılında Mervân tarafından hapsedilen imam İbrahim, aynı yılın Rebiü'llevvel ayında öldürülmüştür.²¹⁴

Safer 132/ Eylül 749 yılında Kûfe'ye gelen Ebû'l-Abbâs ve beraberindekiler, Ebû Seleme tarafından uzun bir süre bekletilmiştir. Horasân'dan gelen Abbâsî taraftarları gelişmelerden haberdar olunca, Ebû'l-Abbâs'ın yanına giderek biat ettiler ve onu halife olarak selamladılar. Ebû'l-Abbâs'a 14 Rebiü'llevvel 132/ 31 Ekim 749 Cuma günü Kûfe'deki büyük mescitte genel biat yapılarak halifelîği ilan edildi.²¹⁵

Kısaca ifade etmek gerekirse, temeli Ömer b. Abdülazîz döneminde atılan Abbâsî ihtilal hareketi, Muhammed b. Ali tarafından yürütülmüştür. Merkezlerin seçilmesi ve kadroların oluşturulmasıyla uzun süre faaliyetlerini devam

²¹⁰ Yıldız, Hakkı Dursun, "Ebû Seleme el-Hallâl", DİA, X, 229; Bozkurt, Nahide, a.g.e., s. 78.

²¹¹ Yurdaydın, Hüseyin Gazî, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara, 1088, s. 35-36; Nahide, a.g.e., s. 77-83; Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler", DİA, I, 32.

²¹² Bozkurt, Nahide, a.g.e., s. 84-86.

²¹³ Taberî, a.g.e., VI, 335; Bozkurt, Nahide, a.g.e., s. 85-86.

²¹⁴ Zorlu, Cem, a.g.e., s. 40.

²¹⁵ Bozkurt, Nahide, a.g.e., s. 78-90.

ettirmişlerdir. Emevî valileri tarafından sıkıntı ve işkencelere maruz kalmalarına rağmen faaliyetlerinden vazgeçmemişlerdir. Emevî idareciler, devletin kuruluşundan bu yana devlete karşı olan Şîa ve Haricilerin yanı sıra, uyguladıkları ayrımcı politikalarıyla mevâlî ve diğer bazı kabileleri de kendilerine düşman etmişlerdir. Emevîlere karşı gayr-i memnun gruplar, zaman zaman gerçekleştirdiği isyanlarla zor anlar yaşatmışlardır. Bütün karışıklıklardan istifade eden Abbâsiler, planlı çalışmalarıyla neticede hedeflerine ulaşmışlar. Horasân'da başlayan Abbâsî dâ'vete, bir mevâlî olan Ebû Müslim'in liderliğinde başarıyla tamamlanmıştır.

2. Abbâsî Dâ'vetine İranlıların Desteği

Emevîler döneminde idareciler, İslâm'ın ön gördüğü devlet reisliği yerine, Arap asil sınıfına dayanan hükümdarlığı getirmişlerdir. Böylece İslâm devleti yavaş yavaş etnik unsura dayalı bir devlet halini almış oldu. İslâmiyeti kabul eden gayr-i Arap unsurlar idarî, sosyal ve ekonomi bakımından ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmekteydiler. Mevâlîden, müslüman olmalarına rağmen her türlü vergi ve cizye almıyordu. Ancak Ömer b. Abdülaziz döneminde rahat bir nefes alan mevâlî, Abbâsoğulları tarafından başlatılan dâ'vete büyük ölçüde destekçi olmuşlardır.²¹⁶ Genel olarak şehirlerde yaşayan mevâlî, valilerin kötü davranışları sonucu Emevî idarecilerine karşı kızgınlık duymaktaydılar. Mevâlînin problem ve sıkıntıları, Ömer b. Abdülaziz dışındaki halifeler döneminde azalmamıştır.²¹⁷

Emevî idarecilerinin ortaya koydukları siyasî görüş ve uyguladıkları siyaset, geniş bir alana yayılan İslâm toplumu içerisinde gayr-i memnun unsurların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Gayr-i memnun unsurlar Emevî idarecilerin sert tutumlarından dolayı, muhalif bir grup olarak devletin iç durumunu bozmaya çalışmışlardır.²¹⁸ İşte Abbâsoğulları, Emevîler dönemindeki tüm olumsuzluklardan istifade ederek mevâlînin de desteğini alıp, devlet idaresini ele geçirmek için faaliyetlerine başlamışlardır.

İranlıların (Fars unsuru) Abbâsî dâ'vetine desteği Ebû Müslim el-Horasânî'nin Horasân'da kurduğu ve Emevî devletine karşı harekete geçtiği Abbâsî

²¹⁶ Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsiler", DİA, I, 31.

²¹⁷ Atçeken, İsmail Hakkı, "Abbâsî Propagandası Sürecinde Hişam b. Abdülmelik Dönemi", s. 27-28.

²¹⁸ Atçeken, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, s. 132.

ihtilal ordusuyla başladığı bilinmektedir. Horasânlılar (el-Horasâniyyûn, Ehl-i Horasân) adıyla bilinen bu unsur Horasân'da oturan yerlilerden oluşmaktadır. Bunların içerisinde İranlıların çoğunluğu teşkil ettiği zikredilmektedir. Bu bakımdan Horasânlılar denilince ilk akla gelen unsur, Farslardır şeklinde rivâyetler öne sürülmektedir.²¹⁹ Daha önce ifade ettiğimiz gibi, bu tabir içerisinde Türklerin de dâhil edildiği bilinmektedir. Çünkü Horasân, Türkistan'ın da bir bölümünü içine almaktadır. Ayrıca Horasânlılar ile Türkler kardeşdir. Bunların memleketleri aynıdır²²⁰ vb. gibi ifadelerden hareketle, Horasânlılar denilince sadece İranlıları değil Türkleri de akla getirmek insafı bir fikir olacaktır.

Abbâsî dâ'vetine İranlıların desteği konusunda ilk olarak akla gelen isim, daha önce bahsettiğimiz üzere, etnik kimliği kesin olarak bilinmeyen ve İranlı bir mevâlî olduğu nakledilen Ebû Müslim el-Horasânî gelmektedir.²²¹ Burada Ebû Müslim el-Horasânî'nin Abbâsî dâ'vetine verdiği desteğinden bahsedilmeden önce, diğer bazı İranlı mevâlînin faaliyetinden kısaca bahsedilecektir.

Yukarıda belirttiğimiz üzere, Ebû Haşim'in vefatından sonra imam olan Muhammed b. Ali (100/718-19), Humeyme'den başka Kûfe ve Horasân'ı Abbâsî dâ'vet merkezi olarak belirlemiş ve ardından da bölgeye dâ'vetçiler göndermek suretiyle gizli dâ'vet merhalesini başlattığını zikretmiştik.²²² Horasân, Arap tahakkümü altında yaşayan İranlı, Türk, Soğd, Nebatî vb. gibi Gayr-i Arap unsurun yurduydur.²²³ İşte bu yüzden mevâlînin desteği oldukça büyük olmuştur.

Muhammed b. Ali ilk olarak Seleme b. Buceyr'i, daha sonra Ebû Ribâh Meyseretü'n-Nibal'ı (Meysere), Horasân'a dâ'vetçi olarak göndermiştir. Meyserenin ölümü üzerine yerine Bukeyr b. Mâhâmı tayin etmiştir.²²⁴ İranlı bir mevâlî olan Bukeyr b. Mâhân, Abbâsîlerin en büyük mübelliği ve ilk dâ'ilerinden idi. Babasının

²¹⁹ Ahmed Şelebî, *Mevsû'atü'l-Târîhi'l-İslâmî*, Kahire, 1974, III, 94.

²²⁰ Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 51.

²²¹ Yıldız, Hakkı Dursun, "Ebû Müslim-i Horasânî", *DİA*, X, 197.

²²² Muhammed Berekât el-Beylî, *a.g.e.*, s. 38; Atçeken, İsmail Hakkı, "Abbâsî Propagandası Sürecinde Hişâm b. Abdülmelik Dönemi", s. 32.

²²³ Bulut, Faik, *a.g.e.*, s. 105-106.

²²⁴ Muhammed Berekât el-Beylî, *a.g.e.*, s. 15-16; Zorlu, Cem, *a.g.e.*, s. 37; Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sükutu*, s. 241-242.

da Benû Müsliye kabilesinin mevlâsından olup, Şam diyarındaki Ürdün'de yaşadığı bilinmektedir.²²⁵

Cüneyd b. Abdurrahman'ın yanında tercümanlık yapan Bukeyr b. Mâhân Sind'den dönünce (105/723-24) Kûfe'ye gelip Ebû İkrime es-Sadık, Muhemmd b. Huneyns, Salim b. A'yan ve diğer bazı Abbâsî taraftarlarıyla görüşerek beraberinde getirdiği altın ve gümüşü de dâ'vet yolunda infak etti. Muhammed b. Ali ile de şahsen temasa geçen Bukeyr, Meysere'nin ölümünden sonra dâ'vet idarecisi olarak tayin edildi.²²⁶

Bukeyr b. Mâhân, Emevî halifesi Hişam b. Abdülmelik döneminde, Abbâsî dâ'vetinin önemli bir kişisi ve propagandistlerin başıydı. Muhtelif tarihlerde Kûfe'den Horasân'a dâiler göndermiş ve gerektiğinde de bizzat kendisi bölgeye gitmek suretiyle her türlü desteği vermiştir. Bukeyr b. Mâhân daha önceden de bölgede vazifede bulunduğu için dâ'vetin tohumlarını ekmış ve propagandanın ilk ekibini oluşturmuştur.²²⁷ 107/ 725 yılında Bukeyr tarafından Ebû İkrime, Ebû Muhammed Sâdık, Muhammed b. Hüneys Ammâr el- İbâdî ve diğer bazı kişiler dâî olarak Horasân'a gönderilmiştir. Bu dâiler, Emevîlerin Horasân valisi Esed b. Abdullah el- Kâsri'ye şikâyet edince, vali Esed ise bunları ellerini ve ayaklarını keserek idam ettirmiştir. Aralarından sadece Ammâr el-İbâdî kurtularak Bukeyr b. Mâhân'a durumu bildirmiştir. Bukeyr b. Mâhân da durumu Muhammed b. Ali'ye bildirince, Muhammed b. Ali: "Aranızdan daha birçoklarınız vali tarafından öldürülecektir" dedi. Ertesi yıl Horasân'a gönderilen Ammâr da yakalanıp öldürülmüştür.²²⁸

Muhammed b. Ali'nin vefatından sonra oğlu İbrahim İmam oldu. İmam İbrahim, kendisinin imam olarak tayin edildiğini ve halkın kendisine itaat etmesi gerektiğini bildiren bir mektupla Bukeyr b. Mâhân'ı Horasân'a gönderdi. Zeki ve güzel konuşma yeteneğine sahip olan Bukeyr b. Mâhân, Horasânlıların İmam

²²⁵ *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 191; Nigar Zeylâbî, *a.g.m.*, s. 56-68.

²²⁶ Taberî, *a.g.e.*, V, 376-77; Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 241; Atçeken, İsmail Hakkı, *a.g.e.*, s. 134.

²²⁷ Wellhausen, Julius, *a.g.e.*, s. 241; Atçeken, İsmail Hakkı, "Abbâsî Propagandası Sürecinde Hişam b. Abdülmelik Dönemi", s. 32.

²²⁸ Wellhausen, Julius, *a.g.e.*, s. 241; Atçeken, İsmail Hakkı, *a.g.m.*, s. 32.

İbrahim'e itaat etmelerini kolayca sağladı.²²⁹ Bukeyr'in 127/ 745 yılında vefatı etmesi üzerine, onun tavsiyesine uyarak imam İbrahim Ebû Seleme el- Hallâl'i dâ'vetçilerin reisi olarak tayin eder.²³⁰

Asıl adı Hafs b. Süleyman olan Ebû Seleme'nin, Hemedânî şeklinde bir nisbeye sahip olmasından hareketle, kendisinin İranlı bir mevlâ olduğunu daha önce belirtmiştik. Bukeyr b. Mâhânın damadı²³¹ olan Ebû Seleme, İmam İbrahim tarafından Kûfe dâîlerinin liderliğine getirilmişti.²³² Ebû Seleme, Emevîlere karşı dâ'vet faaliyetlerine devam etmiş birisi olarak Abbâsî dâîlerinin idarecisi olduktan sonra, imam tarafından kendisine verilen bir mektupla birlikte Horasân'a gitmiş ve beraberinde Ebû Müslim'i de yardımcı olarak götürmüştür. Ebû Seleme'nin Horasân ve civarındaki şehirlerde dört ay kadar kalarak taraftarlarına dâ'veti yaymaların için nasihatlerde bulunduğu bilinmektedir.²³³

Seleme'nin Şiir, Sîyer, Tefsir ve hitabet konusundaki şöhrati de bazı tarihçiler tarafından zikredilmiştir.²³⁴ Ebû Seleme tıpkı kayın pederi Bukeyr b. Mâhân gibi, tüm mallarını Abbâsî devleti uğruna harcayarak Emevî devletinin yıkılması için elinden gelen her türlü fedakârlığı göstermiştir. O, Abbâsîlerin ilk halifesi olan Ebûl Abbâs es-Seffah halife tayin edilinceye kadar dâ'vet faaliyetlerine devam ettirmiştir. Vezir-i Âl-i Muhammed lakabını kazanan Ebû Seleme'nin Kûfe'deki yeri, Humeyme ile Horasân arasında bir irtibat noktası kurmak durumundaydı.²³⁵

Abbâsî propaganda ve yer altı hareketlerinin merkezi olan Kûfe'de hareketi başlatan imam'ın vekil ve yetkili adamlarından olan Meysere, Bukeyr b. Mâhân, Ebû Seleme ve bunların yardımcıları da mevaliden olup, milliyetçi İranlı tüccar ve sanatkârlardan olduğu zikredilmektedir.²³⁶

²²⁹ Muhammed Berekât el-Beylî, *a.g.e.*, s. 15-16; Zorlu, Cem, *a.g.e.*, s. 38.

²³⁰ *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 249; Muhammed Berekât el-Beylî, *a.g.e.*, s. 15-16; Zorlu Cem, *a.g.e.*, s. 38.

²³¹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi*, III, 26.

²³² Muhammed Berekât el-Beylî, *a.g.e.*, s. 15-16; Yıldız, Hakkı Dursun, "Ebû Seleme el-Hallâl", *DİA*, X, 230.

²³³ *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, 247; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi*, III, 33.

²³⁴ Hasan, Hasan İbrahim, *a.g.e.*, II, 394; Yıldız, Hakkı Dursun, "Ebû Seleme el-Hallâl", *DİA*, X, 230.

²³⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, V, 283.

²³⁶ Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 244.

Bütün Horasânlılar, Emevî ailesine düşmanlık duygularıyla dalgalanarak halifeliğin Ehl-i Beyt'in hakkı olduğuna inanır hale geldikten sonra, Humeyme lideri 127/745 yılında hedeflerini gerçekleştirme istikametinde büyük bir adım atmaya, fikir ve dâ'vet safhasını aşip harekete geçmeye karar verdiler. Emevîlere karşı mücadele verecek Horasânlıları komuta etmek üzere, tarihin büyük askeri dehalarından biri, Ebû Müslim el- Horasânî'yi seçtiler. Bu yeni dâ'vete katılma sözü veren gruplar Ebû Müslim'in etrafında toplanarak onu desteklediler.²³⁷ Bundan sonra Abbâsîlerin beli başlı en önemli yardımcıları Ebû Seleme el- Hallâl ve Ebû Müslim el-Horasânî olmuştur.²³⁸

Gerlof Van Vloten'e göre Abbâsî devleti, Emevî idarecilerine kızgın olan İranlıların omuzlarında kurulmuştur. İranlılar, Emevî yönetimi altında müslüman olarak yaşamalarına rağmen ganimetlerin ve maaşların dağıtımında Araplarla eşit hisse alamamışlardır. Ayrıca İranlılar, Emevîler döneminde İslâm'a girmelerine rağmen Araplarla eşit olamadıkları ve Emevîlerin İranlılardan hoşlanmadıkları için, Abbâsî dâ'vetine kucak açmışlardır. Abbâsîler de onların bu durumlarından istifade ederek Emevî devletini yıkmak için kullanmışlardır.²³⁹

İranlılar Ebû Müslim el-Horasânînin komutasında Horasân bölgesinin Abbâsîler adına ele geçirmesinde etkin rol oynamışlardır. Bunda sebep daha önce belirttiğimiz üzere, müslüman olan mevalinin özellikle İranlıların Emevî iktidarından istedikleri itibarlı görememesidir.²⁴⁰ Ebû Müslim, imam İbrahim'in emrine binaen Horasân'a giderek dâ'vetin kontrolünü ele almıştır. Onun idaresi altındaki Abbâsî dâ'vetine, bir gecede Merv'e bağlı yaklaşık altmış köy katılmıştır.²⁴¹ Daha sonra Ebû Müslim başta olmak üzere bütün taraftarları siyah giymişler ve bu yüzden bunlar, Müsevved olarak adlandırılmıştır.²⁴²

²³⁷ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi*, III, 28.

²³⁸ Zettersteen K. V., "Ebû Seleme", İA, IV, 49.

²³⁹ Vloten, Gerlof Van, *Emevî Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şîa ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, çev: M. Said Hatiboğlu, Ankara, 1986, s. 170.

²⁴⁰ Aksu, Ali, "Abbâsî İhtilâl Hareketinde Etnik Grupların Rolü", İstem, Yıl: 6, Sayı: 12, Konya, 2008, s. 61.

²⁴¹ Zorlu, Cem, a.g.e., s. 38.

²⁴² Aykaç, Mehmet, *Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Divanlar*, Ankara, 1997, s. 6; Vloten, Gerlof Van, a.g.e., s. 75-76.

Ebû Müslim'in gücü Merv'de birbirleriyle kavgalı olan Arap kabilelerinin şüphesini çekmiştir. Rebî'a, Mudar ve Yemen kabileleri, Ebû Müslim ile savaşmak için güçlerini birleştirmek üzere anlaşmışlardır. Ancak bu anlaşmaları, Ebû Müslim'e karşı küçük bir hamleden öte geçmemiştir. O, anlaşma yapan kabile reislerine birer mektup göndermek suretiyle bu zayıf ittifakı bozmuş ve hatta onları birbirine düşürmüştür. Rebî'a kabilesinin reisi olan Ali b. Cundey el-Kirmânî'yi Horasân valisi Nasr b. Seyyar ile irtibatlarını kesmeye ve savaşa tekrar başlamaya ikna etmiştir. Daha sonra Ebû Müslim, Nasr'ın terk edip kaçtığı Merv'i tasarrufu altında almış ve Merv'e girmesine yardımcı olan Ali b. Cundey ve kardeşi Osman b. Cundey'i öldürmüştür. Nasr önce Serahs'a sonra de Nişabur'a kaçmıştır. Nasr b. Seyyar, Ebû Müslim tarafından gönderilen kuvvetin karşısında direnmeyeceğini anlayınca, önce Kumus'a daha sonra Hemedân'a gitmiş ve hastalanarak Sâva'da 131/748 yılında ölmüştür. Böylece Ebû Müslim'in faaliyeti sayesinde Rey, Merv, Nişâpûr, Kûmis ve Hemedân şehirleri Abbâsî dâ'vetçilerinin eline geçmiştir.²⁴³ İmam İbrahim, Emevîlerin son halifesi olan Mervan b. Muhammed tarafından hapsedilerek öldürülmüştür (132/749). İbrahim vefatından önce imamet için kardeşi Ebû'l-Abbâs'ı vasiyet etmiş ve ailesiyle birlikte Kûfe'ye gitmelerini istemişti. İmamın vasiyet üzerine Kûfe'ye giden Ebu'l-Abbâs, bir müddet bekletildikten sonra 13 Rebûlahir 132/29 Kasım 749 tarihlerinde biat alarak halifelliğini ilan etmiştir.²⁴⁴

Yaklaşık yirmi yıl devlet başkanlığı yapan Emevî halifesi Hişam b. Abdülmelik döneminden sonra 128/745 yılında Horasân emirliğine ve Abbâsî ihtilal liderliğine tayin edilen Ebû Müslim el-Horasânî'nin faaliyetleri sonucu dört yıl sonra 132/749-750 yılında Emevî devleti yıkılmış ve Abbâsoğulları iş başına geçmiştir.²⁴⁵

3. Abbâsî Devletine Türklerin Desteği

Kaynaklar, Abbâsî ihtilalına iştirak eden Arap olmayan unsurları mevâlî veya Horasânî olarak isimlendirmektedir. Fakat bu tabirin hiçbir zaman bir Irak özellikle Fars ırkına (İranlılara) delalet etmeyeceği bilinmektedir.²⁴⁶ İslâm fütuhâtı esnasında

²⁴³ Taberî, *a.g.e.*, VII, 369-371; Zorlu, Cem, *a.g.e.*, s. 39-40.

²⁴⁴ Taberî, *a.g.e.*, VII, 377-379.

²⁴⁵ Atçeken İsmail Hakkı, *a.g.e.*, s. 134

²⁴⁶ Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 50-51; Aksu, Ali, "Abbasi İhtilal Hareketinde Etnik Grupların Rolü", s. 65.

Horasân ve Mâverâünnehir bölgesi sakinleri arasında Türklerin mevcut olduğu aşîkârdır. Ayrıca Horasânın Arap tahakkümü altında yaşayan İranlıların, Türklerin ve diğer gayr-i Arap unsurların yurdu olduğu da nakledilmektedir.²⁴⁷ Bu anlamda Horasânın sanıldığı gibi tamamen Farslıların bulunduğu bir şehir olarak algılanmasının yanlış olacağı benimsenmektedir. Aslında buranın İslâm öncesinde bir Türk bölgesi olduğu, daha sonra İranlıların ve ardından da Arapların burayı ele geçirdikleri belirtilmektedir. Yani Horasân halkının Türkler, İranlılar ve Araplardan müteşekkil olduğu rivâyet edilmektedir. Bu açıdan Abbâsî dâ'vetine Türklerin iştirak etmemeleri düşünülemez.²⁴⁸

Hulefâ-i Râşîdîn döneminde Araplar ile Türkler arasında başlayan doğrudan ilişkiler, iki toplum arasında olumlu gelişmelere sahne olmuştur. Öncelikle Türkler, hemen Emevî devleti içinde istihdam edilmeye başlanmıştır. Arap toplumunda askerî kabiliyetleri ile göze çarpan bu kavim, bir müddet sonra bu gücünün de etkisiyle İslâm toplumu içinde ihtilalin doğmasında da öncülük etmiştir. Abbâsî ihtilalında büyük emeği geçen Türkler, zamanla Abbâsî ordusunun kemiğini oluşturmuştur.²⁴⁹

Emevî devletinin son dönemlerinde, Türklerle meskûn Seyhun boylarıyla Kaşgar bölgesi, batıdan Araplar'ın, güneydoğudan da Çinlilerin saldırısına uğramaktaydı. Her iki taraf ta bu bölgeleri elde etmek istiyordu. Buraların asıl sahibi olan Türkler ise, her iki istilacıyı da yurtlarından uzaklaştırabilmek için çarpışıp duruyorlardı. Türkler, kendilerine değer verip, Emevî devletine karşı isyan bayrağı açan müslümanları kendilerine artık daha yakın hissediyorlar ve Çin'i ortak düşman olarak görüyorlardı. Ebû Müslim, Çin'e karşı Türklerle yardım etmek üzere Ziyad b. Salih kumandasında bir ordu gönderdi. Türk beyleriyle birleşen bu ordu Talas yakınlarında Çin kuvvetlerini 133/751 yılında bozguna uğrattı. Bu zaferden sonra Çinliler bu bölgeyi bir daha gelmemek üzere terk ettiler. Bu savaş İslâm dininin Orta

²⁴⁷ Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmîyet ve Türkler*, s. 50-51; Bulut, Faik, a.g.e., s. 1050-106.

²⁴⁸ Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyasına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 2001, s. 8; Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmîyet ve Türkler*, s. 50-51.

²⁴⁹ Şen, Mehmet Emin, "*Abbâsîler Döneminde İdarî ve Malî Kadrolarda Türkler*", İstem, Yıl: 7, Sayı: 13, Konya, 2009, s. 234.

Asya'daki siyasi egemenliğini sağlayan ve Türk-Arap ilişkileri açısından bir dönüm noktası olan önemli bir zafer olarak kaydedilmektedir.²⁵⁰

Emeviler döneminde Irak'a gelmeye başlayan ve Abbâsiler devrinde çoğalarak siyasi ve askeri cephelerde büyük kuvvet ve tesirler gösteren, idareyi ellerine alıp ve uzun müddet yönetim gücünü elinde tutan Türkler, bugün dahi Irak'ın muhtelif yerlerine yayılmış bulunmaktadırlar. Selçuklulardan evvel Orta Asya'nın farklı bölgelerinden toparlanıp Bağdat'a getirilen binlerce Türk askeri, Abbâsiler devrinde orduyu ellerine almış ve önemli bir güce ulaşmışlardır. Türkistan bozkırlarından getirilip birbirlerini tanımayan, ilk defa Bağdat'ta buluşan, farklı komutanların komuta kademesinde hareket eden bu Türklerin idarî ve malî kadrolara gelmeleri elbette zaman almıştır.²⁵¹

Ali Aksu, Abbâsî ihtilal hareketine Horasân bölgesi ve civarındaki Türklerin katılmasının yanı sıra Irak bölgesinde bulunan Türklerin de katılmış olabileceklerini zikretmektedir.²⁵² Bilindiği üzere Muâviye b. Ebû Sufyân döneminde Ubeydullah b. Ziyad 54/674 yılında Horasân valiliği esnasında, yaptığı Buhâra seferinden dönerken, kaynakların açık olarak belirttikleri gibi beraberinde iki bin (2000) okçudan ibaret bir Türk grubunu getirmiş ve Basra'ya yerleştirmiştir.²⁵³ Câhız, Feth b. Hâkân'dan naklen Horasânlıların milliyeti hakkında şu bilgiyi vermektedir: Horasânlılar ile Türkler kardeşlidir. Bunların memleketleri aynıdır. Bu iki milliyetin arasındaki fark, Araplar ile Acemler, Zenciler ile Habeşler arasındaki fark gibi değildir. Aksine bu iki sınıf arasındaki fark Mekkeli ile Medineli gibi çok yakın olduklarını belirtmektedir.²⁵⁴

Abbâsî ihtilalinin Horasân bölgesinde başladığı ve bölge halkının Emevi idaresinden çok çektiği göz önüne alınırsa, bu ihtilâlde Türkler'in de önemli katkılarının olduğu şüphesizdir. Bazı tarihçiler, ihtilali başlatan Ebû Müslim'in, Türk

²⁵⁰ Güngör, Erol, *Tarihte Türkler*, İst., 2009, s. 65-66; Savaş, Hamdi, *İslam Tarihi II*, Kayseri, 1993, s. 77; Turan, Şerafettin, *Türk Kültür Tarihi*, İst., 1994, s. 137; A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İst., 1981, s. 55.

²⁵¹ Şen, Mehmet Emin, *a.g.m.*, s. 235.

²⁵² Aksu, Ali, "Abbasi İhtilal Hareketinde Etnik Grupların Rolü", s. 66.

²⁵³ Kramers, "Ubeydullah b. Ziyad", İA, İst., ty., XI, 3; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, 333-357; Demircan, Adnan, *a.g.e.*, s. 115; Roux, Jean Paul, *Türkler'in Tarihi*, çev: Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan, İst., 2007, s. 183.

²⁵⁴ el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev: Şeşen Ramazan, Ankara, 1967, s. 42.

asılı olmasının kuvvetli bir ihtimal olduğunu söyler.²⁵⁵ Ancak daha önce de belirttiğimiz üzere ağırlıklı görüşe göre o bir Fârisî (İranlı)'dir.

Abbâsî ihtilal hareketi yavaş yavaş Horasân bölgesinde gelişmeye başladığı sırada Merv halkından bu davayı benimseyip faaliyet gösterenler arasında Tarhûn b. ez-Zâf adlı birisi dikkat çekmektedir.²⁵⁶ Bu zatın milliyet hakkında kesin bir hüküm vermek mümkün olmamakla birlikte kaynaklarda nakleden isminden dolayı Türk olduğu savunulmaktadır. Zira Tarhûnun Türk devlet teşkilatında çok rastlanan bir unvan olduğu bilinmektedir.²⁵⁷

Ebû Müslim el-Horasânî'nin faaliyetleri esnasında 129/747, onu güvenilir adamlarından birisi de Tarhân el-Cemmâl'dır. Taberî dışında diğer kaynaklarda hakkında bir bilgiye tesadüf edilmeyen bu zat isminden de anlaşılacağı gibi aslen Türk olduğu nakledilmektedir. Ebû Müslim'in güvenilir adamı olmasına rağmen sonraları onun hiçbir faaliyeti görülmemesinden, Tarhân'ın ilk mücadeleler esnasında ölmüş olduğu zikredilmektedir.²⁵⁸

Abbâsî devletine destek veren Türkler'den birisi de Yezîd b. Muhelleb'e intisap etmiş olan Sûl'un oğlu Muhammed'dir. Bu zatın soyundan gelen meşhur tarihçi ve edip Sûlî, büyük dedesinin Abbâsî nakiplerinin on birincisi olduğunu bildirmektedir. Sûlî'nin hayatından bahseden yazarlar, onun dedesinin Abbâsî propagandasının ve hareketinin önemli simalarından birisi olduğunu, hatta Abbâsî dâîleri arasında bulunduğunu belirtmektedir.²⁵⁹ Sûlîlerin Türk kökenli oldukları hususunda ilgili bütün kaynakların tam bir fikir birliği içinde olduğu söyleyen Pamukçu, İslâm hizmetine giren ilk Türk asilzadelerinden olan Sûlîlerin, İslâm'dan önceki yaşantılarıyla ilgili olarak kaynaklarda açıklayıcı bir bilgiye yer verilmediğini ifade eder.²⁶⁰ Kuteybe b. Müslim'den sonra Horasân genelen valiliğine atana Yezid b. Muhelleb beraberindeki İslâm ordusuyla Cürcan'a girdi ve günlerce süren kanlı savaştan sonra Cürcan Hükümdarı olan Sûl ve kardeşi Firuz müslümanlığı kabul

²⁵⁵ Günaltay, M. Şemseddin, "Abbasoğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türkler'in Rolü", Belleten, Sayı: 23-24, Ankara, 1942, VI, 183; Kutay, Cemal; *Tarihte Türkler, Araplar ve Hilafet Meselesi*, İst., 1970, s. 20.

²⁵⁶ *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 218.

²⁵⁷ Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 52.

²⁵⁸ Yıldız, Hakkı Dursun, *a.g.e.*, s. 52.

²⁵⁹ *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 221; Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 52-53.

²⁶⁰ Pamukçu, Ekrem, *Bağdat'ta İlk Türkler*, Ankara, 1994, s. 64.

ederek İslâm hizmetine girdiler. Bunların Türk asıllı Hükümdar oldukları ve yıllarca Cürcan'da hâkimiyetlerini sürdürdükleri bilinmektedir.²⁶¹

Muhammed b. Sül'un Abbâsî devletine iştiraki edip etmediği hususunda bazı tarihçiler hiçbir bilgi vermemektedir. Fakat onun Abbâsî dâvetine katıldığı açıklıkla belirtilmiştir. Abbâsî kuvvetlerinin Kûfe'ye girmesinden ve Mervan b. Muhammed'in Musul istikametinden geri çekilmesinden sonra Nihâvend'de bulunan Muhammed b. Sül, Ebû Müslim'in emriyle batıya doğru hareket etmiştir.²⁶² Muhammed b. Sül daha sonra Emevî halifesi Mervan ile Abdullah b. Ali'nin yaptıkları büyük Zab savaşında Abdullah'ın karargâh kuvvetlerinin komutanı olarak vazife görmüştür.²⁶³ Sül'un doğum yeri, çocukluğu ve gençliği hakkında her hangi bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak adı ilk defa Abbâsî devletinin kuruluş yıllarında duyulmaya başlanmıştır. Sül'un Abbâsî devletinin kuruluşunda çok önemli rol oynadığı, Abbâsî propagandacılarından önde gelen simgelerinden biri olduğu ve bu görevdeki kod adının da Ebû Ammârâ olarak geçtiği bilinmektedir.²⁶⁴

Abbâsî devletinin ilk kurucularından olan İbrahim b. Muhammed'in Emevî halifesi Mervan b. Muhammed tarafından öldürüldüğü (132/749)²⁶⁵ haberi duyulduğu sırada Abbâsî hareketinin en hararetli destekleyicilerinden olan Ebû Cehm, Musâ b. Ka'b, Selem b. Muhammed ve Nahr b. Hasan gibi komutanlarla birlikte Muhammed b. Sül de Kûfe'nin dışında Hammam A'yen denilen yerde hazır kuvvet olarak beklemekte idi. İmam İbrahim'in ölüm haberi Ebû Hûneyd es-Semerkandî adlı Horasânlı bir komutan tarafından kendilerine bildirince, bu hazır kuvvet hep birlikte Kûfe'ye doğru hareket ettiler. Kûfe'ye gelen bu kuvvet Ebu'l-Abbâs es-Saffah'a biat ederek onun emrine girmişlerdir.²⁶⁶ Bilindiği üzere Horasân'dan Kûfe'ye gelen Abbâsî taraftarlarının Hammam A'yen denilen mevkide uzun süre bekletilmesi ve diğer bazı gelişmeler konumuz dışında kaldığı için konunun detayına girilmemiştir.

²⁶¹ Pamukçu, Ekrem, *a.g.e.*, s. 65.

²⁶² *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 378.

²⁶³ *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, 378; Aksu, Ali, "Abbasi İhtilal Hareketinde Etnik Grupların Rolü", s. 67.

²⁶⁴ Taberî, *a.g.e.*, VII, 433-439.

²⁶⁵ Taberî, *a.g.e.*, VII, 439; Zorlu, Cem, *a.g.e.*, s. 40.

²⁶⁶ Pamukçu, Ekrem, *a.g.e.*, s. 70.

İslamiyetin gelmesiyle Hz. Peygamber'in kurmuş olduğu devletin temelini genel olarak Araplar oluşturmaktaydı. Bu dönemde gayr-i Arap unsurlardan bazı müslümanlar da mevcuttu. Hulefâ-i Râşidîn döneminde yapılan fetih faaliyetleri sonucu birçok ülke İslâm topraklarına katılmıştı. Emevîler döneminde ise fetih faaliyetleri daha da genişleyerek devletin sınırları daha da genişledi. Emevîlerin İslâm'ın öngördüğü devlet anlayışı yerine, kabilecilige dayalı bir hükümdarlık oluşturması, İslâm'ın ırkçılığa ve asabiyete karşı engelleyici prensiplerine rağmen Emevîler döneminde, mevâlîye karşı bazı olumsuz yaklaşımlar ve tavırlar sergilenmesi toplumda bir takım huzursuzlukların yaşanmasına sebep olmuştur.

Emevî iktidarından kurtulmak isteyen gayr-i memnun unsurlar, devletin kuruluşundan yıkılışına kadar başarısız olsalar da farklı gruplar halinde muhalefetlerini sürdürmüşlerdir. Dolayısıyla Abbâsîler, tüm bu isyanlar ve kargaşalardan ders alarak, gizli ve planlı bir propaganda hareketi gerçekleştirmişlerdir. Ebû Hâşim künyesiyle meşhur olan Abdullah b. Muhammed b. el-Hanefiyye, İmameti Abbâsoğullarından Muhammed b. Ali'ye devretmiştir. Ebû Hâşim, vefat etmeden önce yanında bulunanlara kendisinden sonra Muhammed'e tâbi olmalarını istemiştir. Muhammed b. Ali gizlilik içerisinde planlı bir ihtilal hareketini organize ederek Abbâsî dâ'vetinin başlatmıştır.

Babasından sonra dâ'vet faaliyetlerini yürüten ve son Emevî halifesi Mervan b. Muhammed tarafından hapsedilerek öldürülen imam İbrahim, 128/746'da künyesi Ebû Müslim olan Abdurrahman b. Müslim isimli yetenekli komutanı Horasân'a göndermiştir. Horasân'a giden Ebû Müslim Horasânlıların kendisine katılmasıyla ile birlikte dâ'vetin kontrolünü tamamen ele alıp, ordusunun Arap ve mevâliden oluşan komutanlarının emrine vererek Abbâsî dâ'vetinin propaganda merkezlerinden bir olan Kûfe'ye Irak'a doğru göndermiştir. Kûfe'ye ulaşan ordunun Ebu'l-Abbâs'a biat etmesiyle Abbâsî devleti resmen ilan edilmiş ve böylece Emevî devleti son bulmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ABBÂSÎ DEVLETİNİN İLK ASRINDA MEVÂLİNİN SİYASÎ VE ASKERÎ DURUMU

Adını Hz. Peygamber'in amcası Abbâs b. Abdulmuttalib b. Hâşim'den alan ve 132-656/750-1258 yılları arasında hüküm süren Abbâsîler, İslâm tarihinin en önemli ve en uzun hanedanlarından birisi olup,²⁶⁷ ilk atalarına nispetle Hâşimîler de denilmiştir.²⁶⁸ Abbâsî hanedanlığı dönemi Ebu'l-Abbâs es-Seffah'ın halifeliğe geçmesiyle başlamıştır.

Abbâsî tarihi ile ilgili taksimatı kısaca ele alacak olursak, 132-656/750-1258 yılları arasında hüküm süren Abbâsîler İslâm tarihinde Osmanlılardan sonra en uzun hanedandır. İslâm medeniyeti bu hanedan zamanında parlak devirlerinden birini yaşamıştır.²⁶⁹ Abbâsîler, Emevîler'den sonra uzun müddet siyasî sahada hâkimiyeti elinde tutmuşlar ve bir iki fasıl hariç son günlerine kadar İslâm dünyasının manevî liderliğini de sürdürmüşlerdir. Araştırmacılar Abbâsî tarihini genelde iki devreye ayırmışlar, bunlardan birincisine, Abbâsîler'in ilk dönemi, ikincisine de Abbâsîler'in ikinci dönemi demişlerdir. İlk dönem, kuruluştan 132-232/750-847 yılına kadar olan yüz senelik süreyi içine alır. İkinci dönem ise, 232'den, Cengiz Han'ın torunlarından Hulâgû'nun Bağdat'ı işgal ederek Abbâsîler'in son halifesi olan el-Mûsta'sım-Billah'ı (640-656/1242-1258) ölümüne kadar devam eden 424 yıllık bir süredir. Abbâsîler, 524 yıllık süre içerisinde 9'u ilk dönem, 28'i de ikinci dönem olmak üzere toplam 37 halife işbaşına getirmiştir.²⁷⁰

Araştırmamızın birinci ve ikinci bölümünde mevâlî kelimesinin anlamı, Abbâsî da'vetinin oluşumunda mevâlî'nin durumunu kısaca incelemiştik. Bu bölümde ise, Abbâsî devletinin kuruluşunda mevâlînin rolü hususunda bilgi verip, Abbâsîlerin ilk asrında mevâlînin siyasî ve askerî durumunu incelemeye çalışacağız.

²⁶⁷ Atçeken, İsmail Hakkı, *a.g.e.*, s. 131.

²⁶⁸ Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler", *DİA*, İst., 1988, I, 31.

²⁶⁹ Sander, Oral, *Siyasî Tarih: İlkçağlardan 1980'e*, Ankara, 1989, s. 22; Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler", *DİA*, I, 37.

²⁷⁰ Aykaç, Mehmet, *a.g.e.*, s. 9-10.

1. Devletin Kuruluşunda Mevâlinin Rolü

Daha önce bahsettiğimiz üzere, bazı olumsuz nedenlerden dolayı, İslâm dünyasında Emevîlere karşı cephe alan, onların icraatlarının da onaylamayan mevâlinin, Abbâsî devletinin kuruluşunda önemli ölçüde katkısı olmuştur.

Emevîlerin ırkçı politikasından bıkan mevâlîyi arkasına alan Abbâsoğulları, faaliyetlerini mevâlinin nüfus bakımından yoğun oldukları Horasân bölgesinde başlatmışlardır. Ayrıca hareketin idaresini de mevâlîden etkili bir hatip, uzak görüşlü ve yetenekli bir kişi olan Ebû Müslim el-Horasânî'ye vermişlerdir. Uzun bir hazırlık döneminden sonra hareket, Horasân'da patlak vermiş²⁷¹ ve hareketin başarıyla sonuçlanmasından sonra, Ebu'l-Abbâs ilk halife olarak işbaşına geçmiştir.

Emevî hükümrânlığına son veren Abbâsî ihtilal hareketi, her ne kadar İranlı unsurun çoğunlukta olduğu Horasân'da başlamış ve ilk başarısının da orada elde etmiş olsa bile, hareketin elebaşlıları ve öncüleri Araplar olmuştur.²⁷² Zira bu işi üstlenen on iki nakipten sekizi Arap, sadece dördü mevâlîden idi.²⁷³ Ayrıca Horasân'ın çeşitli şehirlerinde çok sayıda Arap yerleşmiş ve bunların büyük bir kısmı Abbâsî ordusu içinde yer almıştır. Diğer taraftan Abbâsî ihtilali, Emevî hanedanına karşı cephe alan çeşitli unsurların beraber hareket etmeleri neticesinde başarıya ulaşmıştır. Dolayısıyla ihtilali başlatan ve başarıya ulaştıran güç, ırkî bir temelden ziyade muhalif grupların ittifakına dayanmaktaydı.²⁷⁴

Kaynaklarda, devletin doğu bölgelerinde yaşayan milletler için genelde mevâlî veya Horasân'lı gibi tabirler kullanılarak, bu kuvvetlerin milliyetleri ile ilgili herhangi bir bilgi verilmemektedir. O dönemde gerek Fârisî gerek Türk bütün mevâlînin müşterek düşmanları olan Emevîlere karşı, milliyet farkı gözetmeksizin topekûn Abbâsî ihtilal hareketine katılmalarından kaynaklanmaktadır. Mevâlî veya

²⁷¹ Taberî, *a.g.e.*, VI, 85-86.

²⁷² el-İşş, Yusuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye*, thk. Muhammed Ebû'l-Ferec el-İşş, Dımaşk, 1982, s. 23-24.

²⁷³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târih*, V, 53-54; *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 216-218.

²⁷⁴ Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler", *DİA*, I, 34.

Horasân'lı tabirleri hiçbir zaman bir ırka veya bir zümreye, özellikle de Fars ırkına delil teşkil etmemektedir.²⁷⁵

Abbâsî ihtilal hareketinde katılan dâîlerin çoğunluğunun Emevî hanedanına düşman olan Araplar oluşturmaktaydı. Bunlar özellikle Huzâî, Ezdî, Temîmî ve Tâî kabilelerinden müteşekkil idi.²⁷⁶ Horasân'daki bölgelerin ele geçirilmesine görev alan komutanlara bakıldığında onların Arap ve mevâliden müteşekkil olduğu görülmektedir. Mesela Ebû Müslim, Emevîler'in Horasân valisi Nasr b. Seyyar ile giriştiği ilk mücadelede komutanlığı Nasr b. Abdülhamîd'e, diğer bir ordunun komutanlığının da mevâlî nakiplerden Şibl b. Tohmân'a vermiştir.²⁷⁷ Şibl'in komutanlık sırasında Merv şehri ele geçirilmiş ve Ebû Müslim tarafından Merv valisi olarak atanmıştır.²⁷⁸

Daha önce de zikrettiğimiz gibi, Meysere'den sonra Kûfe dâîlerinin liderliğine mevâliden Bükeyr b. Mâhân getirilmiştir.²⁷⁹ Bükeyr b. Mâhân, hem Muhammed b. Ali hem de ondan sonra imam olan İbrahim b. Muhammed'in takdirini kazanmış birisiydi. Kûfe dâîlerinin reisi olan Bükeyr b. Mâhân, aynı zamanda Ebû Selem el-Hallâl'in kayınpederi oluyordu.²⁸⁰ Gelişmelerden anlaşılabilirdiği kadarıyla bu iki şahıs (Bükeyr b. Mâhân ve damadı) Abbâsî devletinin kuruluşunda sahip oldukları özellikler ve gösterdikleri çabalarıyla çok önemli bir rol oynamışlardır. Bükeyr ömrünün son demlerini yaşarken, İmam İbrahim'e mektup yazıp, kendisinden sonra Kûfe dâîliğine Ebû Seleme'nin getirilmesini istemiştir.²⁸¹ İmam İbrahim, Bükeyr'den aldığı mektup neticesinde Ebû Seleme'yi Kûfe dâîliğine getirmiştir. Bu vazifeye getirilen Ebû Seleme, Abbâsî devleti kuruluncaya kadar görevine kalmış ve her türlü fedakârlığı göstermiştir.²⁸²

Horasân'a gönderilen Ebû Müslim oradaki hareketin idaresini ele almış ve İmam İbrahim ile sürekli irtibat halinde olmuştur. Merv şehri ele geçirilmesinden

²⁷⁵ Pamukçu, Ekrem, *a.g.e.*, s. 29-30; Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmîyet ve Türkler*, s. 51.

²⁷⁶ *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 221-222.

²⁷⁷ *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 300-301

²⁷⁸ *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 310.

²⁷⁹ *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 191; Nigar, Zeylâbi, *a.g.m.*, s. 56-68.

²⁸⁰ Hasan, İbrahim, *a.g.e.*, II, 394; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III, 26.

²⁸¹ Taberî, *a.g.e.*, V, 622.

²⁸² Muhammed Berekât el-Beylî, *a.g.e.*, s. 15; Yıldız, Hakkı Dursun, "Ebû Seleme el-Hallâl", *DİA*, X, 230.

sonra Nişabur'a çekilmek zorunda kalan Emevî valisi Nasr b. Seyyar, Kahtâbe b. Şebib el-Tâî'nin komutasındaki birlikle Tûs yakınlarında karşılaşınca mağlup edilmiştir. Artık Horasân'daki Emevî kuvvetleri çökmüş, bölge tamamen Ebû Müslim'in idaresinde olan ordunun egemenliğine girmiştir. Daha sonra Ebû Müslim merkezi Nişabur'a naklettirmiştir.²⁸³ Horasân'daki gelişmeler üzerine Halife II. Mervan, Irak valisi Yezîd b. Ömer b. Hubeyre'ye Horasân'a yardımcı kuvvetler göndermesini emretmişse de gönderilen kuvvetler Nasr'a ulaşmadan mağlup edilmiştir. Kumis'i zapt ettikten sonra batıya doğru ilerleyen Kahtâbe ve oğlu Hasan, Rey ve Hemedân'ı da ele geçirmiştir. Hasan Kûfe'ye doğru ilerlerken, Kahtâbe ise 27 Ağustos 749 tarihinde İbn Hubeyre'nin karargâhına ani bir baskın yaparak onu mağlup etmiş, kendisi de bu savaş sırasında öldürülmüştür. Kumandayı ele alan Hasan b. Kahtâbe Kûfe'yi de kontrol altına almayı başarmıştır.²⁸⁴ Daha önce bahsettiğimiz üzere, imam İbrahim tarafından Ebû Müslim'e yazılan mektubun Mervan b. Muhammed'in eline geçmesinden sonra halife, İbrahim'i Harran'a hapsedtikten sonra²⁸⁵, 132/ 749 tarihinde öldürülmüştür. İbrahim imamet için kardeşi Ebû'l-Abbâs'ı vasiyet etmiş ve ondan ailesi ile Kûfe'ye gitmesini istemişti.²⁸⁶ İbrahim'in vasiyetine binaen Ebû'l-Abbâs başta olmak üzere Abbâs oğulları ailesi, Humeyme'den ayrılarak Kûfe'ye gelmişlerdir.²⁸⁷

Ebû Müslim'in Horasân'daki çalışmaları zaferle sonuçlanmış ve kendisi orada kalırken, ordusunu Kahtâbe b. Şebib'in emrine verip Irak'a doğru göndermişti. Kahtâbe'nin ölümü üzerine oğlu Hasan, Kûfe'ye ulaşmaya muvaffak olmuştu. Horasândan gelen birlik, Ebû Seleme'yi ordunun bulunduğu yere getirdiler ve ona ikramda bulunduktan sonra kendisine biat ettiler.²⁸⁸ Humeyme'den gelen Abbâsoğulları da Kûfe'ye gelerek Ebû Seleme'nin emri altındaydılar. Aynı zamanda Humeyme'den gelenler, Horasân'da bulunan taraftarlarının Kûfe'ye ulaştıklarını bildedikleri gibi, Horasân'daki Abbâsî taraftarlarının da Humeyme'dekilerin

²⁸³ Yıldız, Hakkı Dursun, "Ebû Seleme el-Hallâf", DİA, X, 229.

²⁸⁴ Yurdaydın, Hüseyin Gazi, *İslam Tarihi Derleri*, Ankara, 1988, s. 35-36; Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler", DİA, I, 32.

²⁸⁵ *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 395.

²⁸⁶ Zorlu, Cem, *a.g.e.*, s. 40.

²⁸⁷ Hasan, Hasan İbrahim, *a.g.e.*, II, 303.

²⁸⁸ *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 374-375.

Kûfe'ye ulaştıklarından haberi yoktu. Bu iki dost kuvvetin Kûfe'ye ulaştığının Ebû Seleme ve yakın arkadaşları biliyordu.²⁸⁹

Mevâliden olup, göstermiş olduğu üstün başarılarından dolayı, Vezir-i Al-i Muhammed lakabını alan Ebû Seleme, Horasân'dan gelip Hammam A'yen denilen mevkide halifenin ilan edilmesini bekleyen ve gelişmelerden habersiz olan askerleri bekletmeye devam ediyordu. Ebû Humeyd es-Semerkanđi olarak bilinen Muhammed b. İbrahim el-Humeydî adında Horasânlı bir komutan, imam İbrahim'in Mervan tarafından öldürüldüğünü, Ebû'l-Abbâs'ı veliaht tayin edildiğini ve Humeyme'den Kûfe'ye geldiğini öğrendi.²⁹⁰ Gelişmelerden haberdar olan Ebû Humeyd, Ebû'l-Abbâs'ın yakınlarının yanına giderek kendilerine başsağlığı diledi ve ertesi gün Ebû'l-Abbâs'ın bulunduğu yere giderek O'na biat etti. Daha sonra oradan ayrılarak Hammam A'yen'de beklemekte olan arkadaşlarına gidip durumu bildirdi. Bunun üzerine onlar da gelerek Ebu'l-Abbâs'a biat ettiler.²⁹¹

Gelişmelerden anlaşılacağı üzere Ebû Seleme, Horasânlıların Kûfe'ye ulaşmasından sonra Vezîr-i Âl-i Muhammed şeklinde tavsif edilmiş ve tüm yetkilere sahip bir konuma gelmiştir. Hilafeti Alioğullarına vermek için bir süre Abbâsoğulları ve taraftarlarının oyalamıştır. Neticede 12 Rebiülâhîr 132/ 28 Kasım 749 'da Cuma günü Kûfe Camiinde Ebû'l-Abbâs umumî biat almış²⁹² ve Ebû Seleme'yi affetmiştir. Ebû Seleme, Abbâsî devletinin kuruluşu için büyük ölçüde mücadele vermiş, yetenekli bir kişi olarak bilinmiştir.²⁹³ Abbâsiler devletlerini Kûfe'de resmen ilan etmelerine rağmen bir takım sorunla karşı karşıya kalmışlardı. En ciddi sorunu el-Cezîre'de bulunan Emevî halifesi Mervan b. Muhammed'in hâlâ ortadan kaldırılmayışı idi.²⁹⁴

Ebu'l-Abbâs, Mervan ile savaşmak üzere bir ordu hazırlayarak başına amcası Abdullah b. Ali'yi tayin etti. İki ordu Dicle nehrinin bir kolu olan Zap Irmağı üzerinde karşı karşıya geldiler, neticede Abbâsiler kazandı ve Mervan, yanında az sayıda asker alarak kaçmayı başarmışsa da Ebu'l-Abbâs, amcasına bir mektup

²⁸⁹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III, 34.

²⁹⁰ Taberî, *a.g.e.*, VI, 85-86; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târih*, V, 335.

²⁹¹ Taberî, *a.g.e.*, VI, 86.

²⁹² Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sıkkutu*, s. 258.

²⁹³ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III, 38.

²⁹⁴ Pamukçu, Ekrem, *a.g.e.*, s. 70.

yazarak o'nun yakalamasını emretti. Abdullah b. Ali yerine mevâliden olan Muhammed b. Sûl'u bırakarak Mervan'ı takip etmeye başlar²⁹⁵, sonuçta kellesi Seffâh'a gönderildi. Mervan b. Muhammed'in ölümünden sonra Emevî hilafeti tamamen çöker ve Ebu'l-Abbâs da tek halife olarak idareyi ele alır ve böylece Abbâsî devleti tam anlamıyla kurulmuş oldu.²⁹⁶

2. Abbâsîler'in İlk Asrında Mevâlî

2.1. Ebu'l- Abbâs es-Seffâh dönemi (132-136/750-754)

Abbâsî devletinde hilafet makamına oturan ilk halife, Ebu'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs b. Abdülmüttalip b. Hâşim'dir. Annesi Rayta b. Ubeydullah'tır.²⁹⁷ Muhammed'den sonra imam olan İbrahim öldürülünce, Ebu'l-Abbâs ailesiyle birlikte Kûfe'ye geldi ve bir müddet bekletildikten sonra kendisine biat edildi. Biat edildikten sonra, Abbâsîlerin halife olmalarındaki fikrî temelleri, takip edilecek politikaları ve Hz. Peygamber efendimizin Ehl-i Beytinin faziletlerini içeren bir hutbe irad etti. Seffâh, Cuma hutbesini ayakta okudu. Hâlbuki Emevî halifeleri hutbeyi oturarak irad ediyorlardı.²⁹⁸

Ebu'l-Abbâs'ın annesi Arap asıllı kimselerden idi. Abbâsî halifeleri içerisinde es-Seffâh, el-Mehdî ve el-Emîn dışındakilerin hepsinin annesi carieydi. Bundan dolayı Ebû Câ'fer el-Mansûr es-Seffâh'tan büyük olduğu halde, ancak onun ardından halife olabilmıştır.²⁹⁹

Mevâliden olan Ebû Müslim'in, Horasândaki çalışmalarının zaferle sonuçlandığını, orada bütün iktidarı ele geçirdiğini, kendisinin Horasânda kalıp ordusunu Irak tarafına gönderdiğini ve Horasândan gelen Abbâsî taraftarlarının Kûfe'de Abbâsî dâîlerinin reisi olan Ebû Seleme'ye itaat edip ona biat ettiğini zikretmiştik.³⁰⁰

²⁹⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, V, 425-429.

²⁹⁶ Taberî, *a.g.e.*, VIII, 344347; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III, 39.40.45.

²⁹⁷ Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Yakub b. Cafer b. Vehb b. Vâdih, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrut, ty., II, 349.

²⁹⁸ Taberî, *a.g.e.*, VII, 425-427; İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, çev: Yunus Apaydın, İst., 1986, V, 337-339.

²⁹⁹ Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (v. 911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, thk. M. Muhyiddin Abdulhamid, Mısır, 1952, s. 226-227.

³⁰⁰ *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 374-375; Yurdaydın, Hüseyin Gazi., *a.g.e.*, s. 35-36; Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler", DİA, I, 32.

Gayr-i Arap unsurdan Abbâsiler'in ilk veziri olan Ebû Seleme el-Hallâl, Ebu'l-Abbâs es-Seffâh'ın veziri idi.³⁰¹ Horasândan gelen Abbâsi taraftarları, mevâfiden olan Ebû Seleme'yi, "Vezîr-i Âl-i Muhammed" diye nitelendirmişlerdi. Ebû'l-Abbâs'ın Kûfe Camiinde genel biat almasına, hatta daha sonrasına kadar Ebû Seleme yönetiminde önemli yere sahipti.³⁰² O, siyasetten anlayan, devlet idaresini iyi bilen ve varlıklı bir kişi idi. Ebû Seleme göstermiş olduğu üstün başarılarından dolayı, Vezîr-i Âl-i Muhammed lakabını almıştır.³⁰³ Ebu Seleme hem halk tarafından hem de ilk Abbâsî halifesi Ebû'l-Abbâs tarafından bu isimle çağırılmıştır.³⁰⁴

Hasan İbrahim'e göre, Ebu'l-Abbâs devletin önemli unsuru ve kuvvet kaynağı olan Horasânlılar arasındaki mevkiinden dolayı, istemediği halde Ebû Seleme'yi vezir olarak kabul etmiştir. Ancak Seffâh bunu iyi niyetle yapmamıştır. Çünkü o, Ebû Seleme'yi öldürdüğü takdirde Horasânlıların ayaklanıp onun intikamını almaları endişesiyle kendi hayatından korkmuştur.³⁰⁵ Halife, Horasânlıları memnun etmek için Ebû Seleme'yi istemediği halde vezir yaptı. Ebu'l-Abbâs Ebû Seleme'ye ve Kûfelilere güvenmediği için karargâhını Kûfe'de değil Kûfe'nin yakınlarında bulunan Hammam A'yen denilen mevkide kurdu. Daha sonra Fırat'ın doğu yakasında bulunan küçük bir şehir olan Haşimiye'ye naklettirdi. Ebû Seleme üç dört ay boyunca tüm yetkilerini kullanarak ülkeyi idare etti. Halife Ebu'l-Abbâs, henüz hiç bir kuvvete sahip olmadığı için Ebû Seleme'ye karşı bir harekete girişemiyordu.³⁰⁶

Yukarıda belirttiğimiz üzere Kûfe'de biat alan Ebu'l-Abbâs, Ebû Seleme'nin çok güçlü olduğu Kûfe'de kalmayarak önce Hammam A'yen'e sonra Haşimiye'ye gitmişti. Ebu'l-Abbâs hilafete geçtikten dört ay sonra, kendi otoritesine rakip olarak gördüğü Ebû Seleme'yi ortadan kaldırmak için planlar kurmaya başladı. Ebu'l-Abbâs aradan dört ay geçmesine rağmen hâlâ idareye tam anlamıyla hâkim olamayınca, Ebû Seleme'yi daha önce hilafeti Ali oğullarına verme teşebbüsünden

³⁰¹ Hüseyin Ali Mumtehin, *a.g.e.*, s. 81.

³⁰² Yıldız, Hakkı Dursun, "Ebû Seleme el-Hallâl", *DİA*, X, 228-229.

³⁰³ Taberî, *a.g.e.*, V, 622; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târih*, V, 283.

³⁰⁴ Seyyid Emir Ali, *Muhtasarü Târîhu'l-Arab*, Arabçaya tercüme: Afif el-Balebekki, Beyrut, 1990, s. 198.

³⁰⁵ Hasan, Hasan İbrahim, *a.g.e.*, II, 395.

³⁰⁶ *el-İmâme ve's-Siyâse* (İbn Kuteybe, Ebû Muhammed b. Abdullah b. Müslim (v.276/889)'e nisbet edilmektedir), thk., Tâhâ Muhammed ez-Zeyni, Beyrut, 1967, s.37-38.

dolayı öldürme fikrini Davud b. Ali'ye söyleyince Davud, halife'ye "Ey Emfû'l-Mü'minin bunu yapma! Ebû Müslim ile Ebû Seleme'nin dostları olan ve şu anda senin maiyetinde bulunan insanlar, bunu senin aleyhine bir bahane olarak kullanırlar. Ebû Müslim için böyle bir tehlike söz konusu değildir. Ona yaz da Ebû Seleme'yi öldürecek kimseler göndersin" şeklinde ifadeler kullanır.³⁰⁷ Neticede Ebû Müslim, halifeden aldığı mektup üzerine hemen harekete geçip, bir grubu emrine vermek suretiyle Merrar b. Enes ed-Dabii'yi Ebû Seleme'yi öldürmek üzere Kûfe'ye gönderir.³⁰⁸ Merrar ve yardımcıları Kûfe'ye geldiklerinde sokaklarda dolaşan ve halifenin Ebû Seleme'den memnun olduğunu ilan eden bir tellal ile karşılaşır. Halife bundan sonra, Ebû Seleme'yi sarayında kabul ederek kendisine hilat giydirmiş, onunla sohbet etmiş ve ihşanlarda bulunmuştur. Aynı durumun tekrar yaşandığı ertesi geceki sohbet, sabaha karşı biter bitmez saraydan çıkıp evine gitmek üzere tek başına yola koyulan Ebû Seleme, yolda Merrar ve arkadaşları tarafından öldürülür (Recep 132/Şubat 750).³⁰⁹

Daha önce belirttiğimiz üzere Ebû Seleme'nin Şiir, Siyer, Tefsir ve Hitabet konusunda şöhretinin zikredilmiştir.³¹⁰ Ebû Seleme, Ebû Müslim'in adamları tarafından halifenin evinde uzun süre sohbet ettikten sonra, gece evine gitmek üzereyken öldürüldüğü günün sabahı, onu Hâricilerin öldürdüğü şayiası da yayılmıştır.³¹¹ Rivâyetlerden anlaşılacağı üzere Ebu'l-Abbâs, halife olmasına rağmen hala Ebû Seleme'nin nüfuzundan çekinmiştir. Halife bir Arap olarak, İranlı bir lideri öldürmekle İranlıların isyanına sebep olurum endişesiyle Ebû Seleme'yi öldürme işini gene onun gibi mevâlî olan Ebû Müslim'e havale etmek istemiş olabilir. Zira Ebû Müslim, Ebû Seleme'nin hayatta olduğu müddetçe kendisinin ön plana çıkamayacağını düşünmüş olabilir.

Hâlid b. Bermek, Fars asıllı bir mevâlî olup,³¹² Horasân bölgesinde başlayan ihtilal hareketi içerisinde aktif olarak yer almıştır. Hareketin en önemli idarî

³⁰⁷ Taberî, *a.g.e.*, VI, 102-103; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, V, 356.

³⁰⁸ Belâzûrî, Ahmet b. Yahya b. Câbir, *Ensâbü'l-Eşraf*, thk. Süheyl Zekkar-Riyad Zirikî, Beyrut, 1996, IV, 203.

³⁰⁹ Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşraf*, IV, 203.

³¹⁰ Hasan, Hasan İbrahim, *a.g.e.*, II, 394; Yıldız, Hakkı Dursun, "Ebû Seleme el-Hallâl", *DİA*, X, 229.

³¹¹ Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşraf*, IV, 204.

³¹² Aykaç, Mehmet, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, Ankara, 1997, s. 19-20.

mekanizmalarından biri olan; Nuzera en-Nukeba³¹³ birimine kabul edilmiştir. İhtilal ordusu başkomutanlığına getirilen Kahtebe b. Şebîb'in ordusunda önde gelen komutanlardan biri olmuştur. Cûrcan şehrinin Abbâsî güçleri tarafından ele geçirilmesinden sonra, ele geçirilen ganimetlerin askerlere taksim edilmesi vazifesi kendisine verilmiştir. Hâlid'in yapmış olduğu hizmetler Abbâsîler tarafından takdir edilmiş, Halife Ebû'l-Abbâs ile çok yakın münasebetler kurmuştur. Abbâsîlerin ilk veziri olarak şöhret bulmuş olan Ebû Seleme el-Hallâl'ın ölümünden sonra Seffah, Hâlid'i haraç divanına atamıştır.³¹⁴ Bir mevâlî olan Hâlid b. Bermek'i vezir seçerek devlet işlerini idare etmede ona güvenmesine rağmen Ebû'l-Abbâs, eyaletlerdeki birçok önemli işleri yürütmede başta amcaları olmak üzere kendi ailesine dayanmaya devam etmiştir.³¹⁵

Bermekîler, Abbâsî yönetimi altında büyük bir nüfuz elde etmiş olan soylu bir İran ailesidir. Kendileri Belh şehrinin önde gelen aileleri arasında yer almaktaydılar. Bu şehirde bulunan ve Nevbahar ismi verilen Budist mabedinin idaresini üstlenmişlerdir. Bu nedenle kendilerine "Bermek" unvanı verilmiştir.³¹⁶

Ebu'l-Abbâs halifelik makamına oturduğunda henüz 26 yaşında idi. Onun başta Davud, İsa, Süleyman ve Salih olmak üzere dokuz amcası vardı. Hilâfete gelir gelmez amcalarına çeşitli bölgelerde valilikler vermişti.³¹⁷ Kûfe'den ayrılarak bir müddet Hîre'de sonra Enbâr'a (Hâşimiye) yerleşen Ebu'l-Abbâs, Kûfe'ye amcası Davud b. Ali'yi, Basra ve çevresine amcası Süleyman b. Ali'yi, Musul'a kardeşi Yahya b. Ali'yi, el-Cezâir, Ermeniyye ve Azerbaycan'a kardeşi Ebû Câfer'i vali tayin etmiştir. Mevâlîden olan Ebû Müslim ise Horasân bölgesinde bulunuyordu.³¹⁸

³¹³ Nuzera en-Nukeba: İhtilalan Horasân örgütlenmesinde yer alan en üst düzey kurulun (en-Nukeba) sağlıklı bir şekilde görevini ifa etmesi için kurulmuş olan atlı birimdir. Bu sayede üst düzey yöneticilerinden biri öldüğü zaman üst kurulun yeni üyesi bu alt birimden seçilmekteydi. Bkz. *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 219-220.

³¹⁴ *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 122-137; Dalkılıç, Mehmet, "Bermekîlerin Düşüşü", Fırat ÜİFD, Sayı, 15/1, Elazığ, 2010, s. 184-185.

³¹⁵ P. M. Hol, K. S. Lambton, Bernard Lewis, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyet*, 2. bsk., İst., 1997, V, 120.

³¹⁶ Çetin, Osman, "Horasân", DİA, İst., 1998, XVIII, 234; Yazıcı, Tahsin, "Belh", DİA, İst., 1992, V, 410-411.

³¹⁷ Suyûtî, a.g.e., s. 226-227.

³¹⁸ Sarıçam, İbrahim, *Emevî-Hâşimî İlişkileri (İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar)*, Ankara, 1997, 338-339; Zorlu, Cem, a.g.e., s. 41.

Abbâsîler, devletini Kûfe'de resmen ilan ettikten sonra en önemli sorun olarak gördüğü, el-Cezîr'de bulunan son Emevî halifesi Mervan b. Muhammed idi. Ebu'l-Abbâs bu sorunu çözmek ve kökünden haletmesi için amcası Abdullah b. Ali'yi görevlendirdi. Abdullah, Mervan'ı takip ederek Zap suyu kenarında onunla karşılaştı. Neticede Mervan'ın ordusu yenilgiye uğradı ve Ümeye'e ailesinden pek çok kişi öldürüldü (11 Cemâziyelâhir 132/25 Ocak 750). Mervan yanına az sayıda asker alarak kaçmayı başardı. Mervan sürekli yer değiştirdiği için Abdullah b. Ali, el-Cezîre ve Musul gibi hassas bir bölgenin ve burada bulunan ordunun da sorumluluğunu mevâlîden olan Muhammed b. Sûl'a bırakıp, kendisi Mervan'ı takip etti. Halkın çoğunluğunu, kabile reisleri ve Arap ıleri gelenlerinin oluşturduğu Musul gibi hassas bir bölgenin siyasî, askerî ve idarî sorumluluğu Türk asıllı mevâlî bir komutanın, Muhammed b. Sûl'un üzerindeydi.³¹⁹ Daha sonra Muhammed b. Sûl, halifenin onayıyla Abdullah b. Ali tarafından Musul'a vali olarak tayin edildi. Ayrıca perde arkasından halifeye danışmanlık yaptığı da bilinmektedir.³²⁰ Musul valiliğinde uzun süre kalamayan Muhammed b. Sûl, Musul halkının bir mevâlîye itaat etmeyeceğini bildirerek isyan etmesi üzerine, halife Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Sûl'u Ermenîye ve Azerbaycan valisi tayin ederek emrine bir birlik verip adı geçen bölgeye göndermiştir.³²¹

Diğer taraftan Abdullah b. Ali, Ebu'l-Abbâs'tan Mervan'ı yakalamasını bildiren bir mektup aldı. Bunun üzerine Mervan'ı takip ederek Mısır'da Bûsir denilen yerde öldürttü ve başını Ebu'l-Abbâs'a gönderdi.³²² Abbâsîler Beni Ümeye'den, Hâşimîlerin intikamını almak için son derece sert ve acımasız bir tavır sergilediği bilinmektedir.³²³ Ebu'l-Abbâs döneminde, Emevî taraftarına karşı çok sert hareket edilmiş, ele geçirilenler öldürülmüştür. Bundan dolayı kendisine Seffâh (çok kan döken) denilmiştir.³²⁴

Ebu'l-Abbâs'ın, Horasân ve civar bölgesinde nüfus sahibi olan Ebû Müslim ile sürekli irtibat halinde olduğu ve her konuyu onunla danışarak karar verdiği

³¹⁹ Taberî *a.g.e.*, VIII, 465-467.

³²⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 423-425.

³²¹ Yıldız, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, s. 53.

³²² Taberî *a.g.e.*, VIII, 344; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, V, 425-429.

³²³ Sarıçam İbrahim, *a.g.e.*, s. 380-392; Üçök, Bahriye, *a.g.e.*, s. 89-92.

³²⁴ Açıkgözöglü, Mehmet, *İslam Devletleri Tarihi*, 1st., 1976, s. 57.

bilinmektedir. Askerlerin çoğu halifeden daha çok Ebû Müslim'e bağlı olup, Mâveraünnehir'de meydana gelen ayaklanmaları önlemiştir. Ebu'l-Abbâs'ın kardeşi Mansûr, adı geçen bölgede yetkili olan Ebû Müslim'i öldürülmesini teklif etmişse de halife kendisini iktidara getiren böyle bir komutanı ölümüne o zaman razı olmamıştır.³²⁵ Ebu'l-Abbâs vefatından bir süre önce ağabeyi Ebû Cafer el-Mansur ve yeğeni İsa b. Musa'yı veliâht olarak göstermiştir.³²⁶ Seffâh, hilafet makamında dört sene dokuz ay kaldıktan sonra, Enbar şehrinde 136/754'te 29 veya 33 yaşındayken vefat etmiştir.³²⁷

2.2. Ebû Ca'fer el-Mansûr Dönemi (136-158/754-775)

Ebû Ca'fer el-Mansûr Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Hâşimî el-Abbâsî, Humeyme'de dünyaya geldi. Annesi mevâlidin (Beberî) olup adı Sellâme'dir.³²⁸ Mansûr güzel konuşan, kral ve emirlerin hayat hikâyesi ve idarelerinde takip ettikleri siyasetlerini öğrenmiş bir kişi olarak gençlik çağına geldi. Heybet, cesaret, düşünce ve uzak görüşlülük bakımından Abbâsî halifelerinin en seçkini olan Mansûr, bu devletin gerçek mânâda kurucusu durumundaydı. Henüz Seffâh'ın hayatta olduğu dönemde bile onun güçlü bir destekçisi idi. Daha sonra yönetimi üstlendiği zaman da karşısına çıkan büyük problemleri şahsi yetenekleri sayesinde çözerek, devletin temelini sağlamlaştırmıştır.³²⁹

Seffâh, devleti kardeşi el-Mansûr'un yardımı ile yönetiyordu. Irak'ın Vâsıt şehrinde bulunan Yezîd b. Ömer b. Hübeyre üzerine kardeşi Mansûr'u göndermiştir.³³⁰ el-Cezîre'deki isyanı bastırmaya gönderilmiş, elde ettiği başarılarından dolayı da el-Cezîre, Azerbaycan ve Ermenîye valiliğine tayin edilmiştir.³³¹ Yine es-Seffâh tarafından 136/754 yılında hacc emiri tayin edilmiştir.³³² Aynı yıl Ebû Müslim Hicaz'a gedip Mansûr ile birlikte hac farzını yerine getirdiler. Hac dönüşü Mansur'a halifenin ölüm haberi ulaşınca beraberindekiler ve Ebû Müslim ona biat

³²⁵ Bozkurt, Nahide, "Mansûr", DİA, XXVIII, 5.

³²⁶ Taberî a.g.e., VIII, 376-378.

³²⁷ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 362; Taberî, a.g.e., VIII, 377; Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar*, Ankara, 1989, I, 113; Hasan, Hasan İbrahim, a.g.e., II, 315.

³²⁸ Mes'ûdi, *Murûcu'z-Zeheb*, thk, Muhammed Muhyiddin, Kahire, 1965, III, 293-295.

³²⁹ Suyûtî, *Tarih*, s. 259-260.

³³⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, V, 438-439.

³³¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, V, 435.

³³² Taberî a.g.e., VIII, 376-377

ettiler.³³³ Mansûr, hac emîri olarak Mekke'de bulunduğu sırada, Seffâh Enbar'da 136/754 yılında vefat etti.³³⁴ Fakat vefat etmeden önce kardeşi Mansûr'u ondan sonra da yeğeni İsâ b. Mûsâ'yı vâliht tayin etmişti.³³⁵ Halifenin vefat ettiği gün İsâ b. Mûsâ, hacta bulunan Mansûr için Enbar'daki Hâşimoğulları ve diğer insanlardan biat aldı ve Mansûr'a bir mektup yazarak halifenin ölümünü ve kendisine biat edildiğini bildirdi. Hemen yola çıkan Mansûr'a yolda Hâşimoğulları, komutanlar ve Ebû Müslim kendisine biat ettiler.³³⁶ Böylece, Ebu'l-Abbâs'ın vâlisi ve müşaviri olarak yönetimde mühim roller oynamış olan Mansûr, Abbâsî devletinin ikinci halifesi ve sahici kurucusu olarak iş başına geçti.³³⁷

Halife Ebû Câ'fer el-Mansûr, mevâlifden olan Muhammed b. Sûl'a isyan eden amcası Abdullah b. Ali'yi ele geçirmesini emreder. Bu emir üzerine Sûl, bir yolunu bulup Abdullah b. Ali'nin yanına varır ve ona: "Halife Seffah'ın benden sonra amcam Abdullah halife olacaktır dediğini ben de duydum. Onun için seni bu haklı davanda destekliyor ve yanında olmak istiyorum" der. Abdullah b. Ali, bunu bir tuzak olduğunu farkına varır ve öfkeyle ayağa kalkar: "Sen yalan söylüyorsun, beni oyuna getirerek yakalaman için seni Mansûr gönderdi" diyerek, Sûl'un hemen öldürmüştür.³³⁸

Halife Mansûr, ilk iş olarak devletin temellerini sağlamlaştırmaya büyük önem vermiş ve ileride devleti tehdit edecek büyük tehlike olarak gördüğü şahısları ortadan kaldırmayı en büyük görev bilmıştır. Bu şahıslar: Dâvet'in başarıya ulaşmasında büyük destek verenlerden amcası Abdullah b. Ali³³⁹, Abbâsî hareketinin asıl mimarı³⁴⁰, Emevî devletini yıkıp, Abbâsî devletini kurması dolayısıyla kendisine "Sâhibu'd-Devle" ve "Sâhibu'd-Da've" unvanı verilen Ebû Müslim el-Horasânî idi³⁴¹ Mansûr bu tehlikelerden, siyasi dehasıyla kurtulmasını bilmıştır. Abdullah b. Ali'nin isyanın bastırılmasından sonra, Mansûr iktidarı için tehlike olarak gördüğü

³³³ Öztuna, Yılmaz, *a.g.e.*, I, 113; Hasan, Hasan İbrahim, *a.g.e.*, II, 315-316.

³³⁴ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 362.

³³⁵ Taberî *a.g.e.*, VIII, 376-378.

³³⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, V, 459. Öztuna, Yılmaz, *a.g.e.*, I, 113; Hasan, Hasan İbrahim, *a.g.e.*, II, 315-316; Bozkurt, Nahide, "Mansûr", *DİA*, XXVIII, 5.

³³⁷ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zehab*, III, 294-295.

³³⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, V, 465.

³³⁹ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zehab*, III, 273-316.

³⁴⁰ Lewis, Bernard, *Tarihîte Araplar*, çev: Hakkı Dursun Yıldız, İst., 1979, s. 21.

³⁴¹ Taberî, *a.g.e.*, VIII, 354, 388, 390-396.

Ebû Müslim'i ortadan kaldırmaya azmetti. Mansûr ile Ebû Müslim arasında Seffah döneminden beri bir soğukluk mevcuttu. Bir defasında Ebû Müslim, Seffah'ın huzuruna girmiş ve kendisini selamlamıştı. Fakat orada bulunan Mansûr'a selam vermemişti. Seffah, Ebû Müslime bu efendin Cafer'dir deyince, Ebû Müslim: "Ey müminlerin emiri, onu gördüm, bu mecliste ancak senin hakkın var, başkasının hakkı ödenmez" diyerek cevap vermiştir.³⁴²

Ebû Müslim, Abdullah b. Ali'nin yendikten sonra daha da güçlenmişti. Mansûr, Ebû Müslim'i ortadan kaldırma kararını verince, durumu Seleme b. Kuteybe b. Müslim b. Bahilî ile istişare etti. Seleme, Ebû Müslim'i öldürülmesinden yana olduğunu belirtti.³⁴³ Bunun üzerine harekete geçen Mansûr, Ebû Müslim'in Horasân'a dönmesini önlemek düşüncesi ile bir mektup gönderdi: Seni, Mısır ve Şam'a vali tayin ettim. Burası senin için Horasân'dan daha hayırlıdır. Dilediğin birini Mısır'a gönder ve kendin de halifeye yakın olarak Şam'da kal. Çünkü halifenin seninle görüşmek istediği durumunda, kendisiyle daha kısa zamanda görüşme imkânına sahip olursun. Ebû Müslim, mektubu alıp okuduğunda kızdı ve: "Horasân benim olduğu halde, o beni Şam ve Mısır'a mı vali tayin ediyor" diyerek sert tepki gösterdi. Elçi, onun cevabını ve tavrını Mansûr'a yazdı.³⁴⁴ Mansûr, Hulvan yolunu tutan Ebû Müslim'in Horasân'a gitmesine mani olmak için Ebû Huneyd el-Mervezî'yi gönderdi ve önce ona iyilikle muamele etmesini, sözünü dinlediği takdirde kendisini daha yüksek mevkilere çıkarabileceğini, geriye dönmeye ikna olmazsa, kendisini öldürünceye kadar yakasını bırakmayacağını söylemesini emretti. Mansûr, Ebû Müslim'in Abbâsî sarayındaki gelişmelerden kendisini haberdar etmek için göndermiş olduğu Ebû İshak'a, Ebû Müslim'in Horasân'a gitmesine mani olduğu takdirde kendisini Horasân'a vali yapacağını vaat etti. Ebû İshak Ebû Müslim'in yanına varınca herhangi bir tehlike olmadığını söyledi ve halifenin yanına giderek kendisinden özür dilemesini tavsiye etti. Ebû Müslim, Mansûr'un gönderdiği mektupları ve elçiyi dinledikten sonra, Ebû Nasr Malik b. Heysem ve Neyzek olarak bilinen adamıyla danıştı. Ebû Müslime, Mansûr'un yanına gitmemesi tavsiye etti ve Rey'e gidip oturduğunda Rey ile Horasân arasındaki bütün bölge kendisinin

³⁴² Belâzuri, *Ensâb*, III, 168-169.

³⁴³ Mes'ûdî, *a.g.e.*, III, 301.

³⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, V, 469-475, vd.

olacağını söyledi. Fakat Ebû Müslim bu tavsiyelere rağmen Mansûr'un yanına dönmeye karar verdi.³⁴⁵

Mansûr, Horasân'ı garantiye almak ve Ebû Müslim'i çaresiz bırakmak için, onun Horasân'daki vekili olan Ebû Davud'a bir mektup yazdı. Ona kendisini Horasân'a vali yaptığını ve halifeye bağlı bulunduğu sürece, bu makamda kalacağını bildirdi. Bunun üzerine Ebû Davud, Ebû Müslim'e bir mektup yazarak şöyle dedi: Biz Allah'ın halifelerine ve peygamberlerinin ehl-i beytine başkaldırarak, karşı gelmeyiz. Sen de imamına muhalefet etme ve onun izni olmadan buraya dönme.³⁴⁶ Bu mektubu alan Ebû Müslim, düşünmeye başladı ve korkusu da iyice arttı. Çünkü iki ateş arasında kalmıştı. Bir tarafa halife, diğer tarafta da Ebû Davud Horasân'a gelmemesini istiyordu. Nihayet Ebû Müslim, Mansûr'a kendisine gelmekte olduğunu bildiren bir mektup gönderdi ve yerine Malik b. Heysem'i vekil bıraktı. Yaklaşık 3.000 kişiyle birlikte Medaine geldi ve diğer adamlarını ise Hulvan'da bıraktı.³⁴⁷

Ebû Müslim, Medain'de bulunan Mansûr'un yanına gelince, halifenin emriyle Hâşimoğulları ve halk tarafından çok iyi bir şekilde karşılandı.³⁴⁸ Ebû Müslim, Mansûr'un yanına girdi, elini öptü ve Mansûr kendisine dinlenmesini emretti.³⁴⁹ Ertesi gün Ebû Müslim Mansûr'un huzuruna gelince, onu uzun uzun sorguladıktan sonra gizlemiş olduğu adamları ortaya çıkararak öldürdü (Şaban 137/Şubat 755).³⁵⁰

Bu olay üzerine Horasân'da birçok isyan ve karışıklık çıkmıştır. Bu isyanların başında bir Mecûsî olan Sünbâz ile İshak et-Türki'nin isyanı gelir ki birincisi 137/755'te, diğeri ise 139/757'da bastırılmıştır.³⁵¹ Mansûr, mevâlî olan Ebû Müslim'i ortadan kaldırmak suretiyle onun nüfuzundan kurtulmuş ve iktidarını sağlamlaştırmıştır.

Ebû Müslim'in öldürülmesinden sonra patlak veren isyanlar sırasında, mevâlî olan Züheyr et-Türki adına rastlıyoruz. Züheyr'in Huzaa kabilesinden birinin azatlısı

³⁴⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, V, 475-480.

³⁴⁶ Taberî, *a.g.e.*, VII, 786; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III, 84.

³⁴⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, V, 469-475, vd.

³⁴⁸ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 303.

³⁴⁹ Belâzurî, *Ensâb*, III, 204.

³⁵⁰ Taberî, *a.g.e.*, VII, 488-490; Üçok, Bahriye, *a.g.e.*, s. 94.

³⁵¹ Bozkurt, Nahide, "Mansûr", DİA, Ankara, 2003, XXVIII, 5.

olduğu zikredilir. Ebû Müslim'in öldürülmesi, nâibler arasında en çok Ebû Nasr Malik b. Heysem'i üzmüştü. Ebû Müslim'in en yakın dostu ve destekçisi olan Ebû Nasr ile halife arasında bu olaydan sonra bir soğukluk baş göstermiştir. Horasân ve civar bölgesinde büyük nüfuz sahibi olan Ebû Nasr'ın kendisi için artık bir tehlike olduğunu gören halife, onu da ortadan kaldırmak, en azından etkisiz hale getirmek için harekete geçer ve bu görevi de yakın adamlarından Züheyr et-Türkî'ye verir.³⁵² Hemedan'da, devletin en üst düzey yöneticilerinden biri olarak, bir nevi vali veya amil vazifesini sürdüren Züheyr et-Türkî, halife Mansur'dan Ebû Nasr Hemedan'a geldiğinde onu hemen yakala ve hapsed şeklinde bir mektup alır. Bunun emir üzerine harekete geçen Züheyr, Ebû Nasr'ı yakalar ve zindan'a atar. Züheyr'in Hemedan'a vali atamasından önceki ve sonraki yaşantısı, ne zaman ve nasıl İslâm devleti hizmetinde çalışmaya başladığı, ölüm tarihi ve yeri hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Büyük bir ihtimalle onun halife Mehdi veya Hâdi döneminde vefat ettiği tasavvur edilir.³⁵³

Mevâliden Hâlid b. Bermek, halife Mansur'un döneminde vezirin yapması gerek işleri yapmasına ve halifenin yanında üstün biri olmasına rağmen vezir olarak isimlendirilmekten çekinmiştir. Çünkü ilk defa vezir ismi verilen ve daha çok "Vezîru Âl-i Muhammed" diye bilinen Ebû Seleme el-Hallâl'in halife Seffah tarafından Ebû Müslim'e öldürtürülmesi ile ondan sonra bu vazifeye getirilen Ebu'l-Cehm b. Atıyye'nin halife Mansur tarafından zehirlettilerle aynı akıbete uğraması, ondan sonra bu görevi yürütenleri korkutmuş ve vezir olarak isimlendirilmek istememişlerdir.³⁵⁴ Hâlid b. Bermek, dîvanların idaresini bir yıl kadar yürüttükten sonra Mansur, onu merkez teşkilatındaki görevinden alarak Fars valiliğine tayin etmiştir. Bu vazifesinde iki yıl kadar kalmıştır. Daha sonra merkeze dönen Hâlid tekrar halifenin güvenilir adamları arasına girmiş³⁵⁵ ve Bağdat şehrini kurulmasında büyük bir gayret göstermiştir.³⁵⁶ Halife Mansur onu Taberistan valiliğine tayin etmiştir. Taberistan'da 7 yıl kadar valilik yapmış, hatta adına para bile bastırmıştır.³⁵⁷

³⁵² Taberî, *a.g.e.*, VII, 493-494.

³⁵³ Taberî, *a.g.e.*, VII, 494-495; Pamukçu, Ekrem, *a.g.e.*, s. 80-82.

³⁵⁴ Taberî, *a.g.e.*, VII, 471; Aykaç, Mehmet, *a.g.e.*, s. 19-20.

³⁵⁵ Yıldız, Hakkı Dursun, "Bermekiler", DİA, V, 518.

³⁵⁶ Rivayete göre; halife Mansur Bağdat'ta hükümdarlık sarayını inşa ederken Medain'de bulunan ve İran Kısralarına ait sarayın malzemelerinden istifade etmeyi düşündü. Bu konuyu ele almak için

Hâlid b. Bermek'ten sonra vezirlik görevi yapan Fars asıllı Ebû Eyyüb el-Mûriyânî'dir. Kendisi bizzat halife Mansûr tarafından yetiştirilmiş, belagat ve fesahatiyle halife'yi büyülemiş olmasına rağmen katlolunmaktan kurtulamamıştır.³⁵⁸ Halife Mansûr, hacca giderken Mekke yolunda hastalandı ve 158/775'te vefat etti.³⁵⁹

2.3. Muhammed el-Mehdî Dönemi (158-169/775-785)

Ebû Abdillâh Muhammed el-Mehdî-Billâh b. Abdillâh el-Mansûr b. Muhammed el-Hâşimî el-Abbâsî³⁶⁰, 126/744 veya 127/745 yılında Humeyme'de doğdu.³⁶¹ Mansûr hilâfete geçtiğinde Mehdî on yaşında idi. İsa b. Mûsa, Seffâh'a tabi olarak Mansûr'un da veliahdı idi. Fakat Mansûr veliaht olarak oğlu Mehdî'yi düşünüyordu. Onu her bakımdan yetişmesi için çaba gösteriyordu.³⁶² Mansûr, oğlu Mehdî'nin yetişmesi için, ona yardımcı olacak ve yol gösterecek dürüst danışmanlara ihtiyacı olduğu düşünerek mevâliden olan Yahya b. Hâlid el-Bermekî³⁶³ görevlendirdi. Yahya b. Hâlid ve Ebû Ubeydillâh Muâviye b. Yesâr, halifenin emriyle Mehdî'ye bağlandı. Halife Mansûr, onların Mehdî'nin yanında yer alacağını ve onu olumlu olarak etkileyeceklerini ümit ediyordu.³⁶⁴ Mansûr, 153/770'te oğlu Mehdî'yi hac emri olarak tayin etmiş, 158/775 yılında hacca gittiği zaman, başkent Bağdat'ta vekil olarak bırakmıştır. Vefatından sonra kendisine biat edilmiştir.³⁶⁵

Muhammed el-Mehdî, mevâlîye oldukça yumuşak davranmış ve onlara geniş imkânlar tanıdığı bilinmektedir. Bu dönemde mevâlî ve özellikle Türkler arasında

istişare kurulunu topladı. Kurul içerisinde bulunan Halid b. Bermek görüşünü şöyle izahetti: "Ey Müminlerin Emiri bunu yapmayız! Çünkü o saray İslâm'ın üstünlüğünün alametidir, insanlar onu gördüklerinde anlarlar ki böyle bir binayı ancak semavi bir güç yıkar. Bunun yanında orası Ali b. Ebî Talib'in namazgâhidir. Hem orayı yıkmamanın zararı faydasından çoktur." Bu itiraz Halife Mansur şu yanıtı verdi: "Ey Halid! Sen Acemlige meyilinden dolayı buna karşı çıktın." Halifenin emri ile saray yıkılmaya başlandı. Yıkım için bir gedik açıldı. Fakat açılan bu gedğin masrafı elde edilecek kazançtan fazla olunca yıkım durduruldu. Halife, Halid b. Bermek'e: "Ey Halid! Senin görüşüne döndük ve yıkımı durdurduk." Deyince Halid şu karşılığı verdi: "Ey Müminlerin Emiri! Şimdi ise halkın, başkalarının yaptığını yıkmaktan aciz kaldıklarını söylememeleri için yıkın." Bkz: Taberî, *a.g.e.*, VII, 650-651; Hasan, Hasan İbrahim, *a.g.e.*, II, 349.

³⁵⁷ Taberî, *a.g.e.*, VIII, 146-148.

³⁵⁸ Ahmet Emîn, *Duha'l-İslâm*, I, 166-167; Aykaç, Mehmet, *a.g.e.*, s. 20-23.

³⁵⁹ Taberî, *a.g.e.*, VIII, 636-692; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, VI, 21-22.

³⁶⁰ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 392; Bozkurt, Nahide, "Mehdî-Billâh", DİA, Ankara, 2003, XXVIII, 377.

³⁶¹ Mes'ûdî, *a.g.e.*, II, 319.

³⁶² Ya'kûbî, *Târîh*, II, 392.

³⁶³ Ahmet Emîn, *Duha'l-İslâm*, I, 167-168.

³⁶⁴ Faruk Ömer, "Abbâsî Halifesi Mehdî Dönemi (169-185/775-785) Üzerine Bazı Mûlahazalar", çev. Mehmet Ümit, Hitit ÜFD, sayı: 6, c. III, Çorum, 2004, s. 221.

³⁶⁵ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 392.

Mübârek et-Türkî, Şâkir et-Türkî ve Tulga et-Türkî gibi kişilerin isimlerinden ve az da olsa faaliyetlerinden bahsetmektedir. Fakat Şâkir et-Türkî'nin ismini sadece Ceşşiyârî'nin el-Vüzerâ adlı eserinde, Hâlid el-Bermekî'nin Horasân valiliği sırasında meydana gelen bir haraç yolsuzluğunun aktarılması sırasında geçmektedir. Ceşşiyârî'ye göre Şâkir, devlet aleyhine işlenen yolsuzluklara göz yummadığı için rakipleri tarafından öldürülmüştür.³⁶⁶ Tulga et-Türkî hakkında her hangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Mevâliden Mübârek et-Türkî, Abbâsî devletinin ilk yıllarında şöret bulmuş, orduda komutanlık rütbesine kadar yükselmiştir.³⁶⁷ Halife Mansur, Mehdi ve Hâdi dönemlerinde siyasî faaliyetlerde bulunan Mübârek et-Türkî, Mehdi ve Hâdi tarafından, ayaklanmaları bastırmak ve devlet otoritesini sağlamak amacıyla iki kez Kazvin valiliğine tayin edilmiştir. Mübârek et-Türkî Kazvin bölgesinde devletin otoritesini sağlamakla kalmamış, aynı zamanda bölgenin imarı ile de yakından ilgilenmiş, burada kendi adını taşıyan el-Medînetu'l-Mübâreke şehrini kurarak beraberindeki askerleri buraya yerleştirmiştir.³⁶⁸ Mübârek et-Türkî halife Hâdi döneminde de faaliyetine devam etmiştir.

Halife Mehdi döneminde vezirlik daha etkin bir görev haline gelmiştir. Diğer taraftan Mehdi, kendisini boş şeylerle meşgul ettiği için devlet işlerini yetkili ve ehli kimseler olan vezirlere bırakmıştır. Ebû Ubeydillah Muâviye b. Yesâr bu dönemin en başarılı vezirlerindendi. Mehdi, Ebû Ubeydillah Muâviye'yi yanında danışman olarak görevlendirmiştir. O, Abdullah el-Eş'arî'nin mevlâsı ve köken olarak Filistinliydi.³⁶⁹ Muâviye çeşitli karşı faaliyetler sonucu Mehdi tarafından azledilerek yerine Fars asıllı bir mevâlî olan Ya'kûb b. Davûd'u getirdi.³⁷⁰ Halifenin Ya'kûb'a olan büyük güven ve sevgisi, bütün idareyi ona vermeye sevk etti. Hatta hilafetle ilgili işlerin idare etmesinde onu tamamen serbest bıraktı. Ya'kûb, Ali oğulları sempatanlığı ile biliniyordu. Ya'kûb'un otoritesi, sadece birkaç yıl sürdü. O, halifenin güvenini kendi arzuları doğrultusunda istismar etti. Onun adamları

³⁶⁶ Ceşşiyârî, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdus, *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Kuttâb*, Kahire, 1983, 151-152.

³⁶⁷ Cahiz, *Hilafet Ordusunun Menkibeleri ve Türklerin Faziletleri*, s. 29-30.

³⁶⁸ Yâkût el-Hamevî, Abdullah b. Abdullah (v. 626/1229) *Mu'cemü'l-Bıldan*, Beyrut, 1986, VII, 51.

³⁶⁹ Faruk Ömer, *a.g.m.*, s. 211.

³⁷⁰ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, I, Beyrut, 1936, I, 43; Aykaç, Mehmet, *a.g.e.*, s. 20-23.

içerisinde Alioğulları sempatanları önemli makamlara geldiler.³⁷¹ Daha sonra Ya'kûb, Şîa yanlısı olarak yaptığı bazı işler sebebiyle görevinden alındı ve hapsedildi. Onun atadığı bütün yönetici ve memurlar işten çıkarıldı ve gözden düşürüldü.³⁷²

Mevâliden olan Yahya b. Hâlid el-Bermekî, genç yaşında babasının idarî ve askerî faaliyetlerine katılmış, bu sayede tecrübe sahibi olmuştur. Yahay'nın ilk resmî görevi 158/774-775 yılında Azerbaycan valiliğine tayin edilmesiyle başlar. Daha sonra Ermenîye valiliği de kendisine verilmiştir.³⁷³ Muhammed el-Mehdî'nin halifelîği yaklaşık on yıl sürmüş ve kırk üç yaşında vefat etmiştir.³⁷⁴

2.4. Mûsâ el-Hâdî Dönemi (169-170/785-786)

Ebû Muhammed Mûsâ b. el-Mehdî b. el-Mansûr el-Hâdî 147/764 yılında Re'y'de doğdu. Babası halife Mehdî-Billâh, annesi mevâliden (Berberî) cariye Hayzurân bintii Atâ'dır.³⁷⁵ Mehdî Billâh, Mansûr'un kendisinden sonra hilafet makamına geçmek üzere veliâht tayin ettiği İsa b. Mûsâ'yı veliâhtlıktan vazgeçirerek 160/777'de oğlu Mûsâ el-Hâdî'yi, 166/782-783'te de el-Hâdî'den sonra hilâfete geçmek üzere diğer oğlu Hârûn er-Reşîd'i veliâhd tayin etti. Babasının vefatı üzerine el-Hâdî için biat tamamlandı.³⁷⁶

Mevâliden olan Mübarek et-Türki'nin el-Mehdî dönemlerindeki siyasi faaliyetlerinden yukarıda bahsetmiştik. Hâdî devrinde Mübarek et-Türki, 169/786'te Medine'de isyan eden Ali evladının Hasan soyundan Hüseyin b. Ali'nin üzerine göndermiştir. Kendisine bağlı birliğiyle Medine'ye gelen Mübarek, burada Abbâsî devleti mensupları tarafından coşkuyla karşılanır. Aslında koyu bir Hz. Ali sempatanı olan Mübarek, başlangıçta kendisine verilen vazifeyi bu eğilimine rağmen mükemmelen ifa etmiş, Hüseyin b. Ali'nin ordusuyla savaşa girerek onlara büyük kayıplar verdirmiştir. Mübarek'in savaştaki galibiyetinden sonra Hüseyin'e: "Vallahi gökten kuşların inip beni alıp götürmesi, benim için sana bir diken

³⁷¹ Faruk Ömer, *a.g.m.*, s. 213.

³⁷² Ya'kûbî, *Târîh*, II, 401-402; Faruk Ömer, *a.g.m.*, s. 213.

³⁷³ Yıldız, Hakkı Dursun, "Yahya b. Hâlid", *IA*, İst., 1986, XIII, 348.

³⁷⁴ Mes'ûdî, *a.g.e.*, III, 319.

³⁷⁵ Suyûtî, *a.g.e.*, s. 279.

³⁷⁶ Mes'ûdî, *a.g.e.*, III, 334; Bozkurt, Nahide, "Hâdî-İlelhak", *DİA*, İst., 1979, XV, 16.

batırmaktan ya da saçından bir tel koparmaktan iyidir. Lütfen beni mazur gör. Bundan böyle sana yenik görüneyim” diye haber gönderdiği, aralarındaki bu antlaşmadan sonra Hüseyin’e yenilmiş gibi davrandığı, bu davranışı sebebiyle de el-Hadi tarafından tüm malının müsadere edildiği ve ömrünün sonuna kadar at seyisliği yaptığı nakledilmektedir.³⁷⁷

Sert yürekli, inatçı ama cesur, edebiyata düşkün bir kişi olan el-Hâdî, kardeşi Hârûn’un kendine gösterdiği güzel niyetlere rağmen onu veliahtlıktan uzaklaştırıp oğlu Cafer’i veliaht tayin etmeye çalıştı. Komutanlarından bazıları bu yoldaki isteğe uydular, fakat İran asıllı bir mevâlî Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî’nin³⁷⁸ bilgece tedbirleri sayesinde bu gerçekleşemedi. Hâdî, bir yıl üç ay kadar halifelik makamına kalabilmiştir.³⁷⁹ Rivâyete göre o, annesi Hayzurân’ın kurduğu tuzakla öldürülmüştür; bazıları ise onun bir hastalık sonucu öldüğünü söyler.³⁸⁰

2.5. Hârûn er-Reşid Dönemi (170-193/786-809)

Abbâsî hilâfetine altın çağını yaşatan Ebû Câ’fer Hârûn er-Reşid b. Muhammed el Mehdi b. Abdullah el-Mansûr b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs, 145/763 yılında Re’y’de doğdu. Annesi Hayzurân’dır. Hilafete geçmesi için kendisine büyük ölçüde destek veren İran asıllı mevâlî Yahya b. Hâlid el-Bermekî’ye hizmetinden dolayı baba diye hitap ettiği bilinmektedir.³⁸¹

İmam Mâlik gibi büyük âlimlerden hadis, fıkıh Kur’ân-ı Kerîm ve Edebiyat ders aldı. Hocalarından on dört yaşına kadar düzenli bir şekilde ders alan Hârûn er-Reşid daha sonra da ilimden kopmadı.³⁸² Kardeşi el-Hâdî ölünce, er-Reşid Bağdad’ta yirmi bir yaşında iken 170/786 yılında hilâfete geçti.³⁸³ Mevâlîden olan Yahya b. Hâlid el-Bermekî, halife Mehdi tarafından 161/777-778’de Hârûn er-Reşid’in mürebbsi olarak tayin edilmişti. Hârûn ile Yahya, daha doğrusu Hârûn ile

³⁷⁷ Taberi, *a.g.e.*, VIII, 195-199.

³⁷⁸ Bernard Lewis, *Ortadoğu*, çev. Selen Y. Kölay, Ankara, 2009, s. 100; Ahmet Emin, *Duha’l-İslâm*, I, 166.

³⁷⁹ Ya’kûbî, *Târih*, II, 406; Üçok, Bahriye, *a.g.e.*, s. 102.

³⁸⁰ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’l-Târih*, VI, 99-101.

³⁸¹ Gerdizî, Ebû Said Abdulhay b. Zehhak b. Mahmûd, *Târih-i Gerdizî*, Tsh., Abdulhey Habibi, Tahran, 1363, s. 160-161.

³⁸² Ya’kûbî, *Târih*, II, 407; Bozkurt, Nahide, “*Hârûnürreşid*”, DİA, İst., 1997, XVI, 258.

³⁸³ Hasan, Hasan İbrahim, *a.g.e.*, II, 345.

Bermekiler arasındaki münasebetler böyle başlamış oluyordu.³⁸⁴ Hârûn ile Bermekiler arasındaki ilişki sadece bununla sınırlı kalmadı. Hârûn'un annesi olan Hayruzan bizzat Yahya'nın oğlu olan Fazl'ı emzirmiş ve Yahya'nın eşi de Hârûn er-Reşid'i emzirmiştir.³⁸⁵

el-Hâdi kendisinden sonra kardeşi Hârûn er-Reşid'in halife olmasına razı değildi. Düşündüğü aday kendi oğlu Ca'fer idi. Bu nedenle önde gelen devlet adamlarıyla birlikte Hârûn'a karşı tavrı sergilediler ve onunla ilişkilerini kestiler. Yahya b. Hâlid bu zor zamanlarında Hârûn er-Reşid'i yalnız bırakmayarak ona destek oldu. Halifenin etrafındaki kişiler Yahya'nın, Hârûn er-Reşid'i hilafete geçmesi için teşvik ettiğini ileri sürdüler. el-Hâdi, Yahya b. Hâlid'i huzuruna çağırarak duyduğu rahatsızlığı dile getirdi. Kendini savunan Yahya, bizzat kendisi tarafından Hârûn er-Reşid'in eğitilmesi ve işlerini götümekle görevlendirildiğini hatırlattı. Sınırı biraz olsun geçen halife Hâdi, oğlu Ca'fer için biat alma işini Yahya ile istişare etti. Yahya, halifenin oğlunun küçük yaşta olmasını ve insanları zorla birine biate zorlamasının aksi etki meydana getireceğini söyledi. Halife de bu fikri isabetli buldu.³⁸⁶ Fakat buna rağmen oğlu Ca'fer için biat alma ve kardeşi Hârûn er-Reşid'i hal etime işinden vazgeçmedi. Kesin çözüm olarak Hârûn er-Reşid ve onun sadık yardımcısı olan Yahya b. Hâlid'in etkisiz hale getirilmesi ile mümkün olacağını düşündü. Bu nedenle her ikisini de zindana attırdı. Kaderin bir tecellisi olarak her ikisini öldürmek istediği zaman, 170/786'da vefat etti. Hâdi'nin ani ölümü Hârûn er-Reşid'e iktidarın yolunu açtı. Hârûn er-Reşid hilafet makamına geçince, Yahya b. Hâlid'i vezaret makamına atadı. Hârûn'un halife olarak göreve başlamasının ardından Divânu'l-Hatem dışında bütün divanlar Yahya b. Hâlid'e verildi. Divanu'l-Hatem, Ebu'l-Abbâs el-Fazl b. Süleyman et-Tûsi'nin idaresindeydi. 171/787-788 tarihinde bu zatın vefatı nedeniyle bu divan da Yahya'nın enirine verildi.³⁸⁷

Yahya'nın büyük oğlu ve halifenin sütkardeşi olan Fazl, babasının idarecilik yıllarında idarede birinci planda rol oynadı.³⁸⁸ Hârûn er-Reşid 175/791-792 yıllarında

³⁸⁴ Cehşiyârî, *a.g.e.*, s. 210-211.

³⁸⁵ Taberî, *a.g.e.*, VIII, 230.

³⁸⁶ Taberî, *a.g.e.*, VIII, 207-209.

³⁸⁷ Taberî, *a.g.e.*, VIII, 230-231.

³⁸⁸ Yıldız, Hakkı Dursun, "Bermekiler", DİA, İst., 1992, V, 518.

ođlu Emin'in kendisinden sonra tahta geçmesi hususunda biat alırken Fazl, halifeye destek oldu.³⁸⁹ 176/792-793 yıllarında Deylem bölgesinde ayaklanan Ali evladi taraftarlarından Abdullah b. Yahya ve Taberistan dışından katılan pek çok insana karşı halife Hārūn, Fazl b. Yahya'yı 50.000 askerle Deylem üzerine gönderdi.³⁹⁰ Fazl, bu isyanı kan dökmeden bastırdı. Daha sonra halife Hārūn, onu faaliyetlerinden dolayı Horasān yöneticisi yaptı (177/793-794).³⁹¹ Bölgede mevāliden oluşan bir birlik oluşturan Fazl'in, imar noktasında da başarılı çalışmalar yaptığı bilinmektedir.³⁹²

Halife Hārūn 180/796 yılında řam bölgesinde çıkan kabile çatışmalarını sona erdirmesi için Cafer b. Yahya'yı gvlelendirdi. O, da verilen emri başarı ile yerine getirip Bađdat'a geri döndü. O'nun bu başarısını karşılıksız bırakmayan halife, Horasān ve Sicistan vilayetlerinin yönetim işini Cafer'e bıraktı.³⁹³ Halife Hārūn, Muhammed'den (Emīn) sonra yönetim işine Abdullah'ın (Me'mūn) geçmesi için ileri gelenlerden biat aldı ve ardından Abdullah'ı Ca'fer b. Yahya'ya emanet etti. Daha sonra da Hemedan'a kadar olan Horasān bölgesini Abdullah'a bıraktı.³⁹⁴

Bermekiler için Hārūn er-Reřid dönemi her anlamda yükseliş ve zirve dönemi olmuştur. Ama ne yazık ki bu süreç 187/803 yılında bir daha başlamamak üzere sona erdi. Hārūn er-Reřid ile Bermekiler'in arası açıldı ve Ca'fer öldürüldü. Yahya ile Fazl ise hapse atıldı.³⁹⁵ Aileden yalnız bir süre hāciplik yapmış olan Muhammed b. Hālid cezaya arptırılmadı. Halife Hārūn Yahya'ya karşı iyi davrandı. Rakka'ya giden Yahya 29 Kasım 805'te ve ođlu Fazl ise Kasım 808'de vefat etti. Yahya'nın diğer oğulları Muhammed ve Mūsā halife Emīn zamanına kadar hapistede kaldılar.³⁹⁶

Abbāsī ihtilālī sırasında İslām dünyasına giren, Ebu'l-Abbās, Mansūr ve Mehdi devirlerinde devletin çeřitli kademelerinde görev yapan ve Hārūn er-Reřid'in hilāfetinde on yedi yıl vezirlik makamında bulunan, çeřitli valiliklerde ve merkez teřkilātında görev alan Bermekiler'in aniden bertaraf edilmesi hakkında kaynaklarda

³⁸⁹ Taberī, *a.g.e.*, VIII, 240.

³⁹⁰ Hasan, Hasan İbrahim, *a.g.e.*, II, 350; Bozkurt, Nahide, "Hārūnürreřid", DİA, XVI, 259.

³⁹¹ Ya'kūbī, *Tārīh*, II, 407-408.

³⁹² Taberī, *a.g.e.*, VIII, 257.

³⁹³ Taberī, *a.g.e.*, VIII, 262-266.

³⁹⁴ Taberī, *a.g.e.*, VIII, 269; İbn Kesir, *el-Bidāye*, X, 303-304.

³⁹⁵ Taberī, *a.g.e.*, VIII, 294-295; Bozkurt, Nahide, "Hārūnürreřid", DİA, XVI, 260

³⁹⁶ İbn Kesir, *el-Bidāye*, X, 321-322.

çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Fakat bunların detayına girmeyeceğiz. Rivâyete göre, Bermekî ailesinden Ca'fer'in, halife Hârûn er-Rşîd'in kız kardeşi Abbâse ile yasak bir aşk yaşadığı nakledilir. Bazı kaynaklarda, Yahya ve oğullarının İrân kültürüne bağlı kalmaları, Farsça eserleri Arapça'ya tercüme ettirmeleri, Hz. Ali evlâdına karşı yumuşak davranmaları ve hatta onları korumaları, dolayısıyla bir isyana zemin hazırlamaları gibi hususların halifenin vezirine karşı güvenini sarstığı ileri sürülmektedir.³⁹⁷ Doğrusu bu işin hakiki sebebi kesin olarak bilinmemektedir.

Abbâsî devleti'nin altın çağı olarak bilinen halife Hârûn er-Reşîd döneminde Türk asıllı olan Ebû Süleym Ferec el-Hâdim et-Türki'nin adına ilk kez rastlıyoruz.³⁹⁸ el-Hâdim et-Türki, bu dönemde halife'nin güvenini kazanarak devletin en yüksek kademelerinde yükselmeye başlamıştır. Bilindiği üzere Abbâsîler döneminde devletin sınırları (Suğur) çok genişlemiş, Bizanslıların sürekli saldırılarını durdurmak amacıyla buralara asker sevkıyatı oldukça güçleşmiştir. Bu güçlüğün farkında olan halife Hârûn, bu hudut bölgesini 170/787 yılımda el-Avâsım adı altında müstakil bir idarî bölge haline dönüştürmüş ve çoğunluğunu Horasânlıların oluşturduğu bir askerî birliği de bölgeye yerleştirmiştir. Bu arada bölgenin en önemli sınır şehirlerinden birisi olan Tarsus'un tahkimini ve yeniden düzenlenme işlerini de yakın adamlarından Ebû Süleym Ferec et-Türki'ye vermiştir.³⁹⁹ el-Hâdim el-Türki, şehri imar etmekle kalmayarak burayı bir askerî garnizon haline getirmiş ve yine halife'nin talimatıyla Horasân ve civarından getirdiği üç bin kişilik bir askerî birliği buraya yerleştirir.⁴⁰⁰

Suğur bölgesi üzerinde hassasiyetle duran halife Hârûn er-Reşîd, 193/808 yılında Adana ve civarının tahkimi ve düzenlenmesi görevini yine el-Hâdim'e vermiştir. Suğur bölgesinde bir nevi vali durumunda olan el-Hâdim et-Türki, devletin bu hassas bölgesini her türlü dış tehlikelerden korumak için, Horasân'dan bölgeye bir kez daha asker sevkıyatı yapmıştır. O, ülkenin bu tehlikeli bölgesini Bizans saldırılarına karşı canla savunan bir ordunun başında uzun yıllar hizmet etmiştir. Halife Hârûn döneminden sonra, Me'mûn'un vefatına kadar, kaynakların onun

³⁹⁷ Taberî, *a.g.e.*, VIII, 294; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 320-322.

³⁹⁸ Ceşşiyârî, *a.g.e.*, s. 151-152.

³⁹⁹ Taberî, *a.g.e.*, VIII, 233-234; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VI, 108.

⁴⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VI, 108.

faaliyetlerinden bahsetmediği bilinmektedir. Halife Me'mûn'un Bizans'a karşı çıktığı bir seferde yolda hastalanarak ölümü üzerine, el-Hâdim'in köşküne gömüldüğü rivâyet edilmektedir.⁴⁰¹ Bu tespit o'nun Me'mûn dönemine kadar Suğur bölgesinde bulunduğunu ve büyük ihtimalle aynı göreve devam ettiğini düşündürmektedir.

2.6. el-Emîn Dönemi (193-198/809-813)

Ebu Abdillâh Muhammed b. Hârûn er-Reşîd el-Abbâsî, babasının ölümü üzerine halifelik mührü, hırkası ve asası kendisine verildi ve Bağdat'ta biat edildi.⁴⁰² Hârûn er-Reşîd 186/802 yılında hacca gittiğinde Kâbe duvarına bir ahitname astı ve Emîn ile Me'mûn birbiri ardı sıra halife olacaklarını, Irak dâhil bütün batı eyaletlerini Emîn'e, doğudaki eyaletleri Me'mûn'a, veliahtların birbirlerinin haklarına riayet edeceklerini devlet erkânını da şahit göstererek ilân etti. Emîn idareyi devir aldıktan sonra Me'mûn'u azletti ve kendisinden sonra veliahtlığa oğlu Musa'yı getirdi. Bu hareketiyle kargaşaların kapısını açmış oldu ve böylece iki kardeş arasında iç karışıklıklar uzun sür devam etti.⁴⁰³

Fazl b. Rebî, Bermekîler'den sonra Hârûn er-Reşîd'in vefatına kadar vezirliğini yaptı. Halife Emîn'in de en güvendiği adamı ve veziri idi.⁴⁰⁴ Emîn, veziri Fazl b. Rebî'in tesiri altında kalarak ağabeyi Me'mûn'u veliahtlıktan uzaklaştırıp, oğlu Musa'yı veliaht tayin ederek hutbelerde adının zikredilmesini istedi. Bu da iki kardeş arasında silahlı çatışmaya yol açtı.⁴⁰⁵ Emîn'in halife olması, Abbâsî hilâfetinin idarî kadrolarında ve zihniyetinde bazı değişikliklerin meydana gelmesine neden oldu. Abbâsî halifelığının kurulmasıyla başlayıp Ebû Müslim'in öldürülmesi ve Bermekîler'in bertaraf edilmesiyle kesintiye uğramış olan gayr-i Arap unsurların üstünlük mücadelesi, Emîn'in iktidarında yeniden canlandı. Bunlar İnan zihniyetini temsil eden Me'mûn'un etrafında toplanarak Emîn'in başında bulunduğu Arapçı zihniyete karşı bir defa daha iktidar mücadelesine giriyordu. Halife'nin anne ve baba tarafından asil olması Araplar'ın asabiyet duygularını okşuyordu. Emîn'in halife

⁴⁰¹ Taberî, *a.g.e.*, VIII, 650-652.

⁴⁰² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târih*, VI, 197; Yıldız, H. Dursun, "Emîn", DİA, İst., 1995, XI, 112-113.

⁴⁰³ Mes'ûdî, *a.g.e.*, III, 387; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târih*, V, 325-327.

⁴⁰⁴ Ya'kûbî, *Târih*, II, 442-443.

⁴⁰⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târih*, V, 325-326.

oluşunda başrolü oynayan Fazl b. Rebî, İranlı unsura karşı yürütülen siyasî mücadelede Arapçı zihniyetin önde gelen bir temsilcisiydi. Bermekîler'in hâkim olduğu dönemde iktidara karşı gizliden gizliye mücadele etmiş ve onların çöküşünden sonra vezir olmuştur.⁴⁰⁶

Me'mûn'un yanında, daha sonra vezir olarak tayin ettiği mevâliden Fazl b. Sehl vardı.⁴⁰⁷ Aslen Zerdüşti olan ve 190/806 yılında müslümanlığı kabul eden Fazl b. Sehl ile kardeşi Hasan, Bermekîler'in iktidarda oldukları dönemde bazı vazifelerde bulunmuşlardır. Fazl b. Sehl, daha Hârûn hayattayken Emîn iktidara geldiğinde Me'mûn'a karşı alacağı tavır düşünerek onu Hârûn ile birlikte Horasân'a gitmeye ikna etmiş, kendisi de onlarla beraber bulunmuştur. Hârûn'un vefatından sonra Me'mûn üzerindeki nüfuzu daha da artan Fazl b. Sehl, ileride patlak verecek olaylarda hemen hemen bir lider rolü oynamıştır. İki kardeş arasındaki iktidar mücadelesi, aslında Emîn ve Me'mûn üzerinde etkili olan Fazl b. Rebî ile Fazl b. Sehl'in temsil ettikleri Arap ve İranlı unsurların mücadelesi olarak gelişmiştir.⁴⁰⁸

Emîn dönemindeki iç mücadele 198/813'te ölümüyle son buldu. Böylece ülkenin birliği yeniden sağlandı. O, beş yıl kadar ilafette kalmıştır.⁴⁰⁹

2.7. el-Me'mûn Dönemi (198-218/813-833)

Abdullah Ebu'l-Abbâs el-Me'mûn b. Hârûn er-Reşid, 170/786 yılında Bağdat'ta doğdu. Annesi Merâcîl adında bir cariye idi. Me'mûn sarayda birçok hocadan dersleri aldı. Yetişmesinde önemli rolü olan kişiler arasında Ca'fer b. Yahya el-Bermekî ve babası tarafından onu yetiştirmek üzere saraya alınan İran asıllı bir mevâlî olan Fazl b. Sehl yer almaktadır.⁴¹⁰

Hârûn er-Reşid, Me'mûn ile beraber Horasân'da bulunduğu sırada 193/809'de vefat etmiş ve Emîn halife olmuştu. Hârûn'un ölümüyle Kâbe'de astırdığı ahitname imha edilmiş ve böylece devlet içinde Araplarla mevâlî arasında bir iktidar mücadelesi başlamıştı. el-Emîn, Me'mûn'dan oğlu Musa lehine velihtlikten vazgeçmesini ve Bağdat'a dönmesini istedi. Me'mûn bu isteği reddedince onu

⁴⁰⁶ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 435-437, 439 vd.

⁴⁰⁷ Ahmet Emîn, *Duha'l-İslâm*, Beyrut, 1351/1933, I, 166.

⁴⁰⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, VI, 227-229.

⁴⁰⁹ Gerdizî, *a.g.e.*, s. 166-168.

⁴¹⁰ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 445-447, 449; Bozkurt, Nahide, "Me'mûn", DİA, Ankara, 2004, XXIX, 101.

veliahtlıktan azletti ve asi ilân ederek üzerine büyük bir ordu göndermişse de sonuç alamadı. Bu olaydan sonra Me`mûn, İranlı mutedil Şif kitlesini kazanmak amacıyla imam unvanını kullanmaya başladı. Me`mûn`u destekleyen Herseme b. A`yen, Tâhir b. Hüseyin gibi komutanların faaliyeti sonucu Bağdat kuşatıldı ve Emîn`in öldürüldü. Emîn`in ölümü üzerine Me`mûn hilâfet makamına geçti.⁴¹¹

Halife Me`mûn döneminde vezirlik müessesesi Sehl ailesine geçti. Me`mûn Zûr-riyâseteyn (iki yüksek makam sahibi, yanı hem vezir hem de başkomutan) olarak isimlendirilen Fazl b. Sehl`i vezir tayin etti. Bermekî ailesi halife Hârûn için ne idi ise, Fazl da Me`mûn için o olmuştur. Me`mûn`un şehzadelîği ve Horasân valilîği dönemlerinde bile yanından ayırmadığı Fazl b. Sehl, eski İran geleneğın çok bağılı bir devlet adamıydı.⁴¹² Fazl b. Sehl Me`mûn ile Merv`de kaldığı sırada Irak, Fars, Ahvaz, Hicaz ve Yemen`in idaresini kardeşi Hasan b. Sehl`e verme konusunda ikna etti. Me`mûn`un hilâfet merkezi olarak Merv`i seçmesi, İran asıllı Fazl b. Sehl`i vezir tayin etmesi ve İranlı unsura önem vermesi Arapları tedirgin etti. Bu sebeple İran nüfuzuna tepki olarak bazı isyanlar meydana geldi.⁴¹³

Bu dönemde Ali evlâdı da iktidarı ele geçirmek için teşebbüse geçti. İbn Tabâtabâ diye bilinen ve soyu Hz. Hasan`a ulaşan Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim 199/815`ta Kûfe`de halifeliğini ilân etti. Ebû`s-Serâyâ eş-Şeybânî`nin desteğiyle iyice güçlendi ve Hasan b. Sehl`in gönderdiği orduyu mağlûp eden İbn Tabâtabâ zaferin ertesi günü öldü. Hz. Hüseyin soyundan Muhammed b. Muhammed b. Zeyd onun yerine geçirildi. Me`mûn`un ordularını art arda yenilgiye uğratan Ebû`s-Serâyâ Kûfe`de para bastırarak bağımsızlığını ilân etti. Bir müddet sonra öldürüldü.⁴¹⁴ Fazl b. Sehl, kardeşi Hasan`ı Irak valiliğine tayin edip, Tâhir b. Hüseyin`i fethettiği yerlerden uzaklaştırarak buraları da ona verdiği sırada, Irak halkı arasında Fazl`ın, halifeyi avucunun içine aldığı, onu ailesinden ve kumandanlarından uzaklaştırıp saraya kapattığı, devleti kendisinin idare ettiği dedikodusu yaygındı. Bağdatlıların yönetime tepki gösterip karışıklıklar çıkarması ülkeyi bir iç savaşın eşiğine getirdi. Fazl b. Sehl ülkedeki karışıklıkları Horasân`da bulunan Me`mûn`dan gizlemekteydi.

⁴¹¹ Mes`ûdi, *a.g.e.*, III, 387-389; Gerdizî, *a.g.e.*, s. 144-146.

⁴¹² Taberî, *a.g.e.*, VIII, 95-96; Cehşiyârî, *a.g.e.*, s. 180.

⁴¹³ Gerdizî, *a.g.e.*, s. 169-170.

⁴¹⁴ Belamî, *Târih Name-i Taberî*, thk., Muhammed Rûşan, Tahran, 1366, II, 1230-1233.

Bütün bunların farkında olan Herseme b. A'yen, Me'mûn'a durumu anlatmak üzere Merv'e gitti. Fakat vezir Fazl b. Sehl, Herseme b. A'yen'den önce davranarak Me'mûn'u onun aleyhine kışkırtmış olduğundan Me'mûn Herseme'nin söylediklerinden hoşlanmadı ve hapsedilmesini emretti. Herseme birkaç gün sonra hapiste öldürüldü. Herseme'nin göstermiş olduğu faaliyetlere rağmen öldürülmesi Bağdat'ta yeni ayaklanmalara sebep oldu. Bağdat'ta İran nüfuzuna karşı tepki planlı bir hal aldı. Sonuçta Bağdat halkı 201/816-817) yılında Mansûr b. Mehdi'ye halife olarak biat etmek istedi. Ancak Mansûr bundan kaçınınca halifelik Me'mûn'da kalması şartıyla emir ilân edildi.⁴¹⁵

Öte yandan Me'mûn, Merv'de Şilikle kısmî bir uzlaşma politikası güden tarihî bir karar aldı. Ali evlâdından imam Ali er-Rızâ'yı kendisinden sonra halife olmak üzere veliaht tayin ederek Ali evlâdına mahsus yeşil renkli elbise giydi (201/817). Böylece Me'mûn, ilk defa hanedan dışından birini veliaht tayin etmek suretiyle Abbâsî devlet geleneğini değiştirmiş oldu. Haber Bağdat'a ulaştığında halk büyük bir tepki sergiledi, Me'mûn'u suçladı ve Ali er-Rızâ'ya biat etmeyeceğini dile getirdiler. Abbâsoğulları tarafından şiddetli tepkiye maruz kalan Me'mûn, 202/817 tarihinde haledilerek yerine İbrahim b. Mehdi'ye biat edildi. Ali er-Rızâ, Emin'in öldürüldüğü günden beri halkın isyan içinde bulunduğunu, Fazl b. Sehi'in bazı haberleri kendisinden gizlediğini, onun bir kısım icraatlarını halk ve Abbâsoğulları tarafından ayıplandığını, İbrahim b. Mehdi'ye biat edildiğini halifeye bildirdi. Bunun üzerine Me'mûn, Ali er-Rızâ ve Fazl b. Sehl ile birlikte Merv'den ayrılarak Bağdat'a gitmek üzere yola çıktı. Bu yolculuk esnasında iki önemli olay meydana geldi. Bunlardan biri Fazl b. Sehi'in 202/818'de öldürülmesi, diğeri de Ali er-Rızâ'nın şüpheli bir şekilde ölümüdür. Me'mûn'un Bağdat'a gelmesiyle karışıklık ve huzursuzluklar son buldu.⁴¹⁶

Halife Me'mûn döneminde devlet hizmetine giren ve ikbal devrini halife Mu'tasım devrinde yaşayan Türk asıllı bir mevâlî olan Afşin'in hizmetleri dikkat çekmektedir. Türk hükümdar ailesine mensup bulunan Afşin b. Haydar b. Kâvus, zekâsı, bilgisi ve askeri yeteneği sayesinde çok kısa zamanda halife Me'mûn ve Mu'tasım nezdinde büyük itibar kazanmış, ilk Abbâsîler döneminin en meşhur

⁴¹⁵ Cehşiyârî, *a.g.e.*, s. 230-235; Hasan, Hasan İbrahim, *a.g.e.*, II, 336-337.

⁴¹⁶ Mes'ûdî, *a.g.e.*, III, 416-417.

simalarından birisi olmayı başarmıştır.⁴¹⁷ İlk kez halife Me'mûn döneminde çıkan Afşin, bu dönemde Mısır'ı baştanbaşa saran ayaklanmaların bastırılmasında büyük rol oynamıştır. Nesebi hakkında farklı görüşler ileri sürülür, ancak başta Taberî olmak üzere bazı tarihçiler Türk asıllı olarak göstermektedir.⁴¹⁸ Kaynakların çoğu Afşin ve dedelerinin Uşrusana hükümdar ailesine mensup oldukları hususunda fikir birliği içerisindedirler.⁴¹⁹

Bilindiği üzere Me'mûn ile Emîn arasında cereyan eden kardeş savaşından sonra iktidarı ele geçiren Me'mûn, bütün dikkatini Türklerin yoğun olarak bulunduğu bölgelere çevirmiş, dolayısıyla Fergana, Sağd ve Uşrusana'ya askeri birlikler göndererek buraları bir an önce İslâm topraklarına katmak istemiştir. Bu sırada Uşrusana'da Afşin'in babası Kâvûs hüküm sürmekteydi. Her bakımından İslâm ordusunun kendilerinden daha iyi durumda olduğunu fark eden Kâvûs, İslâm devletine belli bir miktar vergi ödemeyi kabul ederek meseleyi halifenin veziri Fazl b. Sehl ile halletmeye çalıştı. Kâvûs daha sonra sözünde durmayarak söz konusu vergi Abbâsî devletine ödemeyi reddetti. Kâvûs'un bu tutumu, halife'yi daha sert bir tutum içerisine girmeye zorladı. Afşin'in babası Kâvûs, sarayda yaşayan yakın adamlarından birinin kızı ile oğlu Fazlı evlendirdi. Bir müddet sonra Afşin ile kardeşinin kayınpederi olan bu zat arasında çıkan şiddetli bir tartışma sonucunda Afşin, onu öldürdü. Bu olay üzerine babası ve kardeşinin öfkesinden korkan Afşin, kaçarak Bağdat'a gelip müslüman oldu.⁴²⁰

Afşin b. Kâvûs'un Bağdat'a gelerek müslüman olması, Uşrusana'yı fethetmeyi düşünen halife Me'mûn'a iyi bir fırsat vermiş oluyordu. Me'mûn, Uşrusana'ya yollayacağı bir ordunun rehberliğine kendisini tayin etmek istediğini belirtince, yukarıda değindiğimiz sebepten memleketini terke mecbur olmasından dolayı, babası ve kardeşine kırgın olan Afşin, bu isteği tereddütsüz kabul etti. Bunun üzerine Me'mun, 207/820-821 tarihinde Ahmed b. Ebû Hâlid kumandasında, Afşin'in rehberliğinde, büyük bir orduyu Uşrusana üzerine gönderdi. Orduyu kılavuzluk yapan Afşin, orduyu bilinmeyen ve kısa bir yoldan getirdiği için Kâvûs

⁴¹⁷ Ya'kûbî, *Târîh*, III, 200.

⁴¹⁸ Taberî, *a.g.e.*, VII, 122-125.

⁴¹⁹ Taberî, *a.g.e.*, VII, 122; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev: Hakkı Dursun Yıldız, İst., 1981, s. 270; Pamukçu, Ekrem, *a.g.e.*, s. 100-101.

⁴²⁰ Belâzurî, *Fütûh*, s. 419.

gafil avlandı. Abbâsî kuvvetlerini hiç ummadığı bir anda karşısında bulan Kâvûs, daha önce oğlu Fazl'ı civardaki Türkler'den yardım teminine göndermişti. Fakat daha yardımcı kuvvetler yetişmeden, Kâvûs'un Ahmed b. Ebi Hâlid'e teslim olması, oğlu Fazl'ı da, topladığı Türkler'den ayrılarak babasının yanına gelmeye mecbur etti. Baba ve oğul Bağdad'a getirildiler. Kâvûs, müslümanlığı kabul ettikten sonra Me'mûn, bölgenin idaresini iade ederek onu ülkesine geri gönderir, ölünceye kadar da Kâvûs bu görevde kaldı. Onun ölümünden sonra yerine oğlu Afşin geçti.⁴²¹

Halife Me'mûn 215/830 yılında Bizanslara karşı düzenlediği seferden döndüğü sıralarda, Mısır'daki ayaklanmaların tekrar başladığı haberini aldı. Bunun üzerine halife, Mısır valisi olan kardeşi Mu'tasım'dan, Mısır'ı saran ayaklanmanın bir an önce bastırılması için Afşin'i görevlendirmesini emretti.⁴²² Bu emir üzerine Afşin, ilk iş olarak 215/830 yılı ortalarında isyanın yoğun olduğu bölgelerden Berka'ya giderek burayı asilerden temizler. Bu arada isyancıların önderliğini yapan Müslüm b. Nasr'ı esir aldı. Bundan sonra, Kıptilerin de katılmasıyla sayıları bir hayli çoğalmış bulunan el-Besarud ve el-Huf asilerinin üzerine yürüyen Afşin, bunlarla mücadele ederek güçlerini kırmaya çalıştı. Bu mücadeleler devam ederken, 217/832 yılında Me'mûn Mısır'a gelerek ayaklanmaların bastırılmasında ihmali görülen, dönemin Mısır valisi İsa b. Musa'yı görevinden aldı ve beraberindeki öncü kuvvetleri de Afşin'in emrine verdi. Bir müddet sonra Mısır'daki isyan tamamen bastırıldı.⁴²³

Mısır isyanlarının bastırılmasıyla meşgul olan Afşin, Me'mûn'un Bizans'a yaptığı 218/833'te son seferine iştirak etmiştir. Me'mûn bu savaştan sonra ateşli bir hastalığa yakalanması sonucu vefatı etmiştir (227/842).⁴²⁴

2.8. el-Mû'tasım Billâh Dönemi (218-227/833-842)

Ebü İshâk el-Mû'tasım-Billâh Muhammed b. Hârûn er- Reşid b. Muhammed el-Mehdî-Billâh el-Abbâsî, 180/796'da Bağdat'ta dünyaya geldi. Annesi Soğd asıllı

⁴²¹ Belâzurî, *Fütûh*, s. 419-420; Yıldız, Hakkı Dursun; "Abbâsîler Devrinde Türk Kumandanları *el-Afşin Haydar b. Kâvûs*", İÜTED, Sayı 4-5, İst., 1974, s. 2.

⁴²² Taberî, *a.g.e.*, VII, 625.

⁴²³ İbn Tağrıberdî, Cemâluddîn Ebu'l-Mehâsin Yusuf, *en-Nucûmu'z-Zâhire fi Mulûki'l-Mısır ve'l-Kahire*, Kahire, 1930, s. 212-213.

⁴²⁴ Belamî, *Târih Name-i Taberî*, II, 1253.

bir cariyeye idi. Me'mûn'un vasiyeti doğrultusunda halife oldu.⁴²⁵ Me'mûn'u, Arap ve İranlılara olanı güvenini ortandan kaybolunca bu kez Horasân'dan tanıdığı Türkleri bir denge unsuru olarak Abbâsi ordusunda istihdam etmeye başladı.⁴²⁶ Daha önce bahsettiğimiz üzere, Me'mûn ve Mu'tasım'den önceki halifeler döneminde de Türklerin görevlerinden bahsetmiştik. Aslında Türkler'in Abbâsi ordusunda en yoğun şekilde istihdamları bu dönemde yani halife Mu'tasım döneminde olmuştur.

Mu'tasım, 213/828'de Me'mûn tarafından Mısır ve Sûriye valiliğine tayin edildi ve Türkler'den askerî birlikler teşkil etmekle görevlendirildi. Daha sonra Mısır'a gitti ve Afşin'in yardımıyla isyanı bastırdı (217/832). Me'mûn'un Bizans topraklarında vefat etmesi üzerine bazı kumandanlar oğlu Abbâs'a biat etmek istedilerse de özellikle Afşin başta olmak üzere Türk kumandanları Me'mûn'un kardeşi Mu'tasım'ın halife olmasını istiyordu. Abbâs b. Me'mûn muhtemelen Türkler'in baskısıyla amcasına biat edince, Ebû İshâk Muhammed el-Mu'tasım-Billâh unvanıyla halife ilân edildi.⁴²⁷ Mu'tasım'ın halife olmasıyla Arap ve İranlı unsurlardan sonra devlet yönetimi Türkler'in eline geçmeye başladı. Câhiz, Türkler'i iyi tanıyan Mu'tasım'ın onlara ihsanda bulunup etrafına topladığını kaydetmektedir.⁴²⁸ Bu olay Türk tarihi açısından da önemlidir. Halife Mu'tasım sayesinde Abbâsiler'in hizmetine giren Türk askerleri, Tolunoğulları, Sacoğulları ve İhşîdiler'in kuruluşunda olduğu gibi Türkler'in kitleler halinde İslâmiyet'e girmesinde de önemli rol oynadı.⁴²⁹

Me'mûn gibi çeşitli Türk bölgelerinden birlikler getirmeye devam eden ve ordunun büyük bölümünü Türkler'den oluşturan halife Mu'tasım, 221/836 yılında Sâmerrâ şehrinin kurdu ve oğlu Vâsık-Billâh'ı Bağdat'ta vali bırakarak Türk birlikleriyle beraber hilâfet merkezini oraya taşıdı. Bu onun Türkler'e karşı duyduğu güveni açıkça göstermektedir. Böylece Abbâsi tarihinde Sâmerrâ devri başladı. Mu'tasım'ın desteklediği Türk komutanları devlet yönetiminde büyük ölçüde söz sahibi oldular. Bu komutanlar arasında Afşin, Eşnâs et-Türkî, İnak et-Türkî ve Boğa el-

⁴²⁵ Mes'ûdi, *a.g.e.*, II, 355; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târih*, VI, 458-459; Avcı, Casım, "Mu'tasım-Billâh", *DİA*, İst., 2006, XXXI, 380.

⁴²⁶ Ya'kûbî, *Târih*, II, 255-257.

⁴²⁷ Taberî, *a.g.e.*, V, 196-197; Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 74-77.

⁴²⁸ Câhiz, *a.g.e.*, s. 76.

⁴²⁹ Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 5. baskı, Ankara, 2006, s. 76, 93, 100.

Kebir en meşhurlarındandır. Sâmerrâ'nın kuruluşuna sebep olan Türkler, Bağdat'ta olduğu gibi burada da özel muameleye mazhar olmuşlardır. Şehrin en güzel yerlerine onlar iskân edilmiş ve halife tarafından ayrı ayrı arazi tahsis edilmiştir.⁴³⁰

Abbâsî ordusunda Türk unsurun yoğunluk kazanmasının, halife Mu'tasım döneminde gerçekleştiğini yukarıda zikretmiştik. Mu'tasım, iç ve dıştan gelen tehlikelerle sarsılmaya başlayan devleti ayakta tutabilmek için, milli kabiliyetlerini yakından tanıdığı Türklere dayanmak lüzumunu hissetmiş ve çeşitli teşviklerle Fergana, Uşrusana gibi bölgelerinden birçok Türk'ü Bağdat'a getirterek bunlardan müteşekkil bir hassa ordusu kurmuştur.⁴³¹ Tekinlere (asilzade) divanda önemli vazifeler verirken Tarhan'ları da hassa ordusunun subay ve komutanlık kadrolarına atanmıştır.⁴³²

Halife Mu'tasım döneminin en önemli başarılarından biri, Azerbaycan'da ciddi tehlike oluşturan ve devleti uzun süre meşgul eden Hürremiyye hareketinin lideri Bâbek'in ortadan kaldırılmasıdır. Me'mûn zamanından beri bastırılmayan isyanın devlet için tehlikeli bir hal aldığı görülen Mu'tasım, bu isyanın bastırılması işini Türklere bırakmak gerektiğine karar verdi. Mısır, Suriye valisiyken yanında bulundurduğu, askerî bilgi ve yeteneğine bizzat şahit olduğu Afşin'i 220/835'te Cibâl ve Azerbaycan bölgelerine vali tayin ederek isyanı bastırmakla görevlendirdi.⁴³³ Öte yandan Mu'tasım, Afşin ordusuna gerekli erzak ve mühimmatın Karabağ'a ulaştırılması işini de yine büyük Türk komutanlarından Boğa el-Kebîr'e verir. Boğa'nın bir mühimmatla kafilisiyle yola çıktığını haber alan Babek, hemen baskın hareketine geçer, fakat Afşin aldığı bir önlem sayesinde Boğa kurtarılır ve Babek'e beklemediği bir darbe indirerek onu kalesine çekilmeye mecbur eder. Bâbek'le iki yıl mücadele eden Afşin, Boğa el-Kebîr ve kardeşi Fazl komutasındaki orduyla 222/838 tarihinde Bâbek'in karargâhı olan Bez şehrini ele geçirdi. Bâbek Bez'den kaçmayı başardysa da bir süre sonra yakalandı ve Sâmerrâ'ya götürülerek idam edildi.⁴³⁴

⁴³⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, III, 215-216; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III, 202.

⁴³¹ Yıldız, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, s. 80.

⁴³² Mes'ûdî, *a.g.e.*, III, 465-466.

⁴³³ Taberî, *a.g.e.*, IX, 11-12.

⁴³⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târih*, VI, 449, 457, 476.

Abbâsî ordusunun Bâbek isyanı ile meşgul olmasını fırsat bilen Bizans İmparatoru Theophilos 223/838 yılında büyük bir orduyla İstanbul'dan hareket ederek Zibtara'yı tahrip etti. Bu saldırıda pek çok müslüman kılıçtan geçirildi.⁴³⁵ Bunun üzerine halife, Afşin'in Azerbaycan'dan dönmesinin ardından Türk komutanlarıyla birlikte hareket ederek bölgeye gönderdiği kuvvetlere ek olarak, içlerinde Afşin, Eşnâs, Amr el-Feragâanî, İnak, Muhammed b. İbrahim b. Mus'ab, Cafer b. Dinar gibi başarılı Türk komutanlarının bulunduğu büyük bir ordu ile 223/838'da Sâmerâ'dan bugünkü Afyon Karahisar yakınlarında bulunan Ammûriye (bölgesine) hareket etti. İmparator Theophilos önce Afşin tehlikesini bertaraf etmek için harekete geçtiyse de Kazova'da yapılan savaşta yenilerek İstanbul'a döndü. Halife, Afşin ile Ankara'da buluşarak Ammûriye üzerine yürüdü. Bizans'ın İstanbul'dan sonra ikinci büyük şehri olan Ammûriye 223/838'te fethedildi.⁴³⁶

Mu'tasım döneminde Türkler'in nüfuz sahibi olmasını hazmedemeyen bazı Araplar ve İranlılar, Abbâs b. Me'mûn'u halife yapmak için faaliyete geçtiler. Arap kökenli Uceyf b. Anbese'nin başını çektiği muhalefet, İran asıllı Haris es-Semerkandî gibi kişilerden oluşmaktaydı. Ayrıca bunlar, Anadolu seferi esnasında Mu'tasım'ın yanı sıra Afşin ve Eşnâs gibi Türk kumandanların öldürülmesi için bir suikast planı hazırladıysa da başarılı olamadılar. Ammûriye seferi dönüşünde muhalif grubun teşebbüsü ortaya çıkarılarak elebaşları tutuklandı. Mu'tasım, Abbâs b. Me'mûn'un cezalandırılması görevini Afşin'e, Uceyf'i İnak'a teslim etti. Abbâs hapiste iken öldü. Diğerleri de işkence ile öldürüldü.⁴³⁷

Zamanla, Mu'tasım ile Afşin'in ilişkileri bozulmaya başladı. Kaynaklar Afşin ile halife Mu'tasım'ın arasının açılmasını farklı şekilde açıklamaktadır. O'nun Me'mûn döneminde başlayıp halife Mu'tasım zamanında daha da belirginleşen askerî başarılarını, halife nezdindeki itibarını, halkın duyduğu sevgiyi çekemeyen rakiplerinin aleyhte propagandalarına, ayrıca Afşin ile Başkadı Ahmed b. Duad arasındaki husumetin Me'mûn döneminde başlayıp Mu'tasım zamanında devam

⁴³⁵ Gerdizi, *a.g.e.*, s. 177-178.

⁴³⁶ Ya'kûbî, *Târih*, III, 201-202; Mes'ûdî, *a.g.e.*, III, 472; Gerdizi, *a.g.e.*, s. 178-179.

⁴³⁷ Taberî, *a.g.e.*, IX, 71-72; Gerdizi, *a.g.e.*, s. 179-180.

eden bir şahsi anlaşmazlıktan kaynaklandığını kaydetmektedir.⁴³⁸ Afşin halife ile arasının açılmasına yol açan diğer bir olay olarak Mengü Çür el-Feragâni (Mengecür) isyanını göstermektedirler. Görevden azledileceğim anlayan Afşin'in kayınbiraderi ve Azerbaycan valisi Mengü Çür'un isyana kalkışması üzerine halife, Boğa el-Kebîr'i Mengü Çür'a karşı gönderdi. Mengü Çür yakalanıp Sâmerrâ'ya getirildi ve burada hapsedildi (225/840). Öte yandan halife ve ordu nezdinde büyük nüfuzu olan Afşin'in bu durumu bazı devlet adamları arasında kıskançlığa sebep oluyordu. Horasân valisi Abdullah b. Tâhir'in tahrikleri sonucu Afşin 225/840 yılında tevkif edilip yargılandı ve konulduğu hapisshanede Şaban 226/Haziran 841'de öldü.⁴³⁹

Halife Mu'tasım döneminde ve özellikle de askerî alanda, Türklerin önlenemez bir yükselişe geçtikleri ve ordu içinde yavaş yavaş kilit noktalara yerleşmeye başladıkları görülmektedir. Afşin, Boğa el-Kebîr ve diğer büyük Türk komutanları gibi Eşnâs da, bu dönemde adından sıkça özetirmeye başlamıştır. Daha halife olmadan önce, Mu'tasım'ın maiyetinde çalışarak pek çok başarılar elde eden ve bu sayede onun beğeni ve takdirini kazanan Eşnâs, Mu'tasım halife olduktan sonra ilk görevi, Mısır genel valiliğidir. Eşnâs, yaklaşık onbir yıl Mısır genel valiliği görevini aralıksız sürdürmüştür. Halife Mu'tasım, Eşnâs'ı onbir yıl aralıksız bu görevde tutmuş ve onun ölümünden sonra da yerine yine bir başka Türk komutan İnak'ı atamıştır.⁴⁴⁰ İnak'ın ilk askeri faaliyeti, Bâbek'le yapılan mücadeleler esnasında görülmektedir. Afşin'in Bâbek'le mücadelesi uzadığından tabii olarak halife her yıl ona merkezden yeni kuvvet, para ve cephaneye gönderiyordu. Mu'tasım'ın 222/837 yılında Afşin'e gönderdiği yeni kuvvetlerin başında İnak vardır.⁴⁴¹

Yukarıda zikrettiğimiz üzere Abbâsî ordusunun Bâbek'le meşgul oluşunu fırsat bilen Bizans İmparatoru Theophilos, İslâm ülkelerine hücum eder, çok sayıda müslümanı katledip şehirleri yağmaladıktan sonra İstanbul'a dönmüştü. Bu hadiseden sonra halife, büyük bir orduyla Bizanslara karşı taarruza geçtiğinde, ordunun sağ kanat komutanı olan İnak düşmana büyük darbeyi vermişti.⁴⁴² İnak'ın

⁴³⁸ Taberî, *a.g.e.*, IX, 105-107.

⁴³⁹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III, 213-219.

⁴⁴⁰ İbn Tağrıberdi, *a.g.e.*, II, 229-231, 245-255.

⁴⁴¹ Taberî, *a.g.e.*, IX, 29.

⁴⁴² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'r-Târih*, VI, 481-486.

halife Mu'tasım dönemindeki son görevi Samerra bölgesi komutanlığıdır. İnak'a çok güvenen Mu'tasım, ortadan kaldırmak istediği şahısları sadece ona verirdi. Ne yazık ki yıllarca Abbâsî devleti hizmetinde omuz omuza çarpıştığı komutanı ve soydaşı Afşin'in işkenceyle öldürülmesi görevini de yine kendisine verilmiştir.⁴⁴³

Halife Mu'tasım döneminde mevâlifden, ilk kez Bâbek isyanının bastırılmasında etkili rol oynayan, yukarıda da adından bahsettiğimiz Türk asıllı komutan Boğa el-Kebîr'dir. Daha önce zikrettiğimiz gibi, uzun süre Bâbek isyanını bastırmak amacıyla Karabağ'da mücadele veren Afşin ve beraberindeki orduyu takviye etmek, onlara erzak ve mühimmat ulaştırmak için halife Mu'tasım 220/835 yılında Boğa el-Kebir'i görevlendirmiştir. Bâbek'e son ve kesin darbeyi vuran Afşin, kaleyi bütünüyle muhasara altına aldıktan sonra, başta Boğa el-Kebir olmak üzere komutanların ısrarları üzerine Afşin, toplu hücum emrini verdi. Bu saldırıda Afşin'in öncü kuvvetlerinin başında bulunan Boğa, kaleye ilk giren komutanlar arasında yer almaktaydı. Bâbek, bu saldırıda kaçmayı başarmışsa da daha sonra yakalanarak hak ettiği cezaya çarptırılmıştır.⁴⁴⁴ Halife Mu'tasım, 227/842'de Samerrâ'da vefat etmiştir.⁴⁴⁵

2.9. el-Vâsık-Billâh Dönemi (227-232/842-847)

el-Vâsık b. Mu'tasım, 'ın annesi Rum asıllı bir cariye idi. Vâsık, babasının ölümü üzerine 227/842 yılında halife oldu.⁴⁴⁶ O, sayıları çoğalmış ve devletin yüksek kademelerini işgal etmiş bulunan Türk komutanlara, güven hususunda babasının yolunu takip etmiştir. Halife Vâsık, mevâlifden Eşnâs et-Türkî'yi sultan tayin etmiş ve ona mücevherlerle süslü olan bir taç giydirmiştir. Böylece el-Vâsık, sultan tayin eden ilk halife ve Eşnâs ise sultanlık unvanıyla anılan ilk Türk olmuştur.⁴⁴⁷

Bâbek isyanının bastırılmasından sonra, halife el-Vâsık döneminde devlet nisbi bir sükûnet devresi geçirmiştir. Fakat arada sırada olsa da bazı karışıklıklar meydana gelmiştir. Hicaz ve Yemâme bölgelerinde çıkan isyanlar, daha çok bedevi

⁴⁴³ İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, II, 276-277.

⁴⁴⁴ Taberî, *a.g.e.*, IX, 226, 246, 256-257.

⁴⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, VI, 458.

⁴⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, VI, 462. Yıldız, Hakkı Dursun, "Vâsık-Billah", İA, İst., 1996, XIII, 217.

⁴⁴⁷ Suyûtî, *a.g.e.*, s. 296-299.

Arap kabilelerinin yağma ve çetecilik faaliyetleri şeklinde cereyan etmiştir. Bu isyanlardan biri, Hicaz tarafında Benî Süleym ve diğer bedeviler karışıklık çıkararak pazarları yağma etti, birçok kimseyi taciz edip ardından Medine valisinin askerlerinin de yenik duruma düşürdüler. Bölgede büyük bir panik yaratan isyan, aynı zamanda ekonomik hayatı da olumsuz yönde etkilemiştir. Durumun ciddiyetini fark eden halife Vâsık, büyük bölümünü Türklerin oluşturduğu bir orduyu Boğa el-Kebîr komutasında bölgeye gönderdi. Boğa el-Kebîr komutasındaki bu ordu, 230/845 yılında Hicaz'a ulaştı. İsyanlılarla karşılaşan Boğa, onları büyük hezime uğrattı. Sağ kalanlar ise, Medine'ye getirilerek hapsedildi. Bundan sonra sıra diğer asilere, yani Benî Hilal bedevilerine geldi. Yeni bir hareket düzenleyen Boğa, bunları da diğerlerinin akıbetine uğratarak elebaşlarını Medine'ye getirdi ve Benî Süleymlilerin yanına hapsedirdi. Daha sonra Boğa, Mürreoğullarını itaat altına almak üzere yola çıktı. Bunu fırsat bilen mahkûmlar, nöbetçileri öldürerek kaçma teşebbüsünde bulunurlarsa da, Medine halkının üstün gayretleri sayesinde asilerin hepsi katledilir. Boğa el-Kebîr, Kuzey Arabistan'da emniyeti temin ettikten sonra Sâmerrâ'ya döndü.⁴⁴⁸

Halife el-Vâsık döneminde bölge valileri büyük bir nüfus elde etmişlerdir. Örneği, Abdullah b. Tahir b. Hüseyin, Horasân, Taberistan ve Kırmân vilayetlerinin işlerini idare ediyordu. Halife Vâsık, Şam, Mısır ve Kuzey Afrika işlerini mevâlidin olan ve daha önce kısaca hakkında bilgi verdiğimiz Eşnâs et-Türki'ye vermiştir. Eşnâs da bu merkezlerde bizzat kendisi valiler tayin etmiştir. Bu valiler, idarelerindeki eyaletleri hilafet merkezi olan Sâmerrâ'da oturarak merkezden idare etmişlerdir.⁴⁴⁹

Halife el-Vâsık dönemi, amcası, Me'mûn ve babası Mu'tasım döneminin bir devamından ibaret idi. Vâsık'ın üzerinde tesir icra eden iki grup vardı. İdarî ve dîni konularda vezir Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyât ile baş kadı Ahmed b. Ebû Davud, askerî konularda ise Eşnâs et-Türki ve onun ölümünden sonra İnak et-Türki vardı. Halife, bunların fikir ve görüşlerini almadan bir karar veremedi. Halife Vâsık döneminde orduda bütün yetki Türklerin eline geçmiş ve idarede de açıkça

⁴⁴⁸ Taberî, *a.g.e.*, IX, 126-129; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, 21-27.

⁴⁴⁹ Hasan, Hasan İbrahim, *a.g.e.*, II, 377-378.

görülmekteydi.⁴⁵⁰ el-Vâsık, bir hastalık sonucu 232/847'te Samerrâ'davefat etmiş, halifelîği 6 yıldan daha az bir müddet sürmüştür. Onun vefatıyla Abbâsî devletinin altın çağı sona ermiştir.⁴⁵¹ Böylece konumuzu kapsayan ilk dönem sonra ermiş oldu.

Abbâsî devleti Horasânlıların (mevâlinin) yadımları sayesinde kurulmuş ve halifeler o bölge insanlarına daha çok güvenmişlerdir. Otoritelerini onlara dayandırarak, bu nedenle kendilerine kızan ve isyan ateşini tutuşturan Arapları ihmal etmeye başlamışlardır. Nihayet Emîn ile kardeşi Me`mûn arasında fitne zuhur etmiş ve bu fitnenin neticesi, gerçekte Fârisîlerin Araplara karşı bir zaferi olmuştur. Mu'tasım halife olunca ise, siyaset sahasında Türk unsuru ortaya çıktı; halife onları kendisine muhafız olarak seçti. Türk unsurunun ortaya çıkışı, bir müddet için Araplarla Fârisîler arasındaki, bir taraftan da Ali evladı ile Abbâsîler arasındaki düşmanlık ateşinin sunmasına sebep olmuştur.

⁴⁵⁰ Taberî, *a.g.e.*, IX, 14, 126-128.

⁴⁵¹ Belamî, *Târîh Name-i Taberî*, II, 1280.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ABBÂSÎLER'İN İLK ASRINDA MEVÂLİNİN SOSYAL, İLMÎ, KÜLTÜREL VE EKONOMİK DURUMU

Araştırmamızda şimdiye kadar mevâlî kelimesinin anlamı, cahiliye dönemi, Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn dönemi ile Emevîler döneminde mevâlînin durumunu, Abbâsî devletinin kuruluşunda, gizli ve açık dâ'vet döneminde mevâlî, Abbâsîlerin ilk asrında mevâlînin siyasi ve askerî durumunu bölümler halinde inceledik. Araştırmamızın bu bölümünde ise, Abbâsîlerin ilk asrında mevâlînin sosyal, ilmî, kültürel ve ekonomik durumunu incelemeye çalışacağız.

1. MEVÂLÎ'NİN SOSYAL DURUMU

Abbâsîler devrinde mevâlînin sosyal alandaki konumuna geçmeden önce Hz. Peygamber, Hulefâ-i Râşidîn ve Emevîler döneminde mevâlînin sosyal durumuna kısaca temas etmek konun daha iyi anlaşılması için uygun olacaktır. Bilindiği gibi, Hz. Peygamber'in İslâm'ı tebliğ etmeye başladığı ilk yer Mekke'dir. Bu bölge ekip biçmeye müsait olmadığından yerli halk geçimlerini genelde ticarî hayata borçluydular.⁴⁵² Bu nedenle Mekkelilerin oldukça dışa açık ve sosyal bir toplum olduklarını söylemek mümkündür. Bundan dolayıdır ki, sahabe arasında birçok yabancı isimlere rastlıyoruz. Özellikle Mekke toplumunda yaşamakta olan bu insanlardan kimisi köle, kimisi hürdü. Ayrıca kölelerin Mekke toplumundaki etkisi inkâr edilemeyecek bir durumda idi. Öte yandan bunların çoğu gerek köle, gerek hür olsun kendi dillerini ve dinlerini muhafaza ediyorlardı.⁴⁵³ Hz. Peygamber'in hayatında Araplar kadar mevâlînin de önemli bir yeri vardı. Mekke döneminde İslâm'ı kabul ederek diğer müslümanlarla beraber işkence katlananlar arasında Bilâl el-Habeşî⁴⁵⁴ gibi sayıları az da olsa Arap olmayan kimseler mevcuttu. Hz. Peygamber hür-köle, Arap-Acem ve zengin-fakir arasında hiçbir ayırım yapmamıştır.⁴⁵⁵

⁴⁵² Ahmed İbrahim Şerif, *Mekke ve'l-Medine fi'l-Cahiliyye ve Ahdi'r-Resül*, Kahire, ty., s. 32; H. Lammens, "Mekke", İA, İst., 1977, VI, 633.

⁴⁵³ Ahmed İbrahim Şerif, *a.g.e.*, s. 244-265.

⁴⁵⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III, 232.

⁴⁵⁵ Ya'kûbî, *Târih* II, 221.

Hiz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden sonra gerçekteştirdiği en önemli icraatlardan birisi de Ensar-Muhâcir kardeşliğini tesis etmesidir. Bu kardeşlik anlaşması neticesinde bütün müslümanlar bir aile fertleri gibi sayılmıştır. Cahiliye devrinde mevâlinin hür Araplarla aynı haklara sahip olamadıkları bilnmktedir. Hiz. Peygamber zamanında, mevâlinin sosyal durumunu düzenlenme gayreti bizzat kendisi tarafından ortaya konulmuştur. Hiz. Peygamber, Arap olmayanların Arap kadınlarla evlenmelerini mümkün hale getirmiştir. Mesela, mevâlısı Zeyd b. Hârise'yi Zeynep binti Cahş ile evlendirmek suretiyle, kabilecilik anlayışını ve buna dayanan üstünlük iddialarını İslâm toplumundan kaldırmıştır.⁴⁵⁶

Hulefâ-i Râşidîn döneminde Hiz. Ebû Bekir halife seçilerek ülke içinde huzur ve asayişi sağlayınca, durum tıpkı Hiz. Peygamber dönemindeki gibi sakin ve huzurlu hale dönüşmüştür.⁴⁵⁷ Hiz. Ömer, Arap ve mevâlî müslümanlar arasında hiçbir ayırım yapmamış herkese aynı gözle bakmıştır. Hiz. Ömer yaralandığında, yeni halife seçilinceye kadar Suheyb er-Rûmî'yi müslümanlara namaz kıldurmak üzere görevlendirmiştir.⁴⁵⁸ Hiz. Osman'ın, Arap-mevâlî arasında hiç bir ayırım gözetmeksizin herkese eşit olarak davrandığı gibi, Hiz. Ali de Arap-mevâlî, zengin-fakir hür-köle ayırımı gözetmeksizin müslümanlar arasında âdil bir siyaset takip etmeye çalışmıştır.⁴⁵⁹ O, maaş ve ganimet dağıtımında Arap-mevâlî ayırımı yapmaksızın eşit olarak pay ayrılmıştır.⁴⁶⁰

Hulefâ-i Râşidîn döneminde fetih faaliyetleri giderek artmış, Irak, İran, Horasân Azerbaycan ve çevresi, Suriye, Filistin, Mısır ve Kuzey Afrika gibi bölgeler İslâm topraklarına katılmıştır. Müslümanlar fethettikleri ülkelerin çeşitli dinlere mensup sakinlerine cizye ödemek şartıyla eski dinlerine bağlı kalma özgürlüğünü verdikleri gibi, İslâmiyet'i kabul edenlere de kendileriyle eşit haklar tanımışlardır.

Emevîler döneminde, duraklamış olan İslâmî fetihler yeniden başlamış, Horasân ve Afrika'da yapılan fetihlerle devletin sınırları büyük ölçüde genişlemiştir. Fetihler sayesinde Arap müslümanlar, gayr-i Arap milletlerle daha yoğun bir şekilde

⁴⁵⁶ Demircan, Adnan, *a.g.e.*, s. 56-57.

⁴⁵⁷ Zeydan, Corci, *İslam Uygurđı Tarihi*, çev: Nejdet Gök, İletişim Yayınları, İst., 2004, I, 99.

⁴⁵⁸ Taberî, *a.g.e.*, IV, 192-193, 229.

⁴⁵⁹ Mikdâd, *a.g.e.*, s. 172.

⁴⁶⁰ Cemal Cevde, *a.g.e.*, s.136-137.

muhatap olmaya başlamışlardır.⁴⁶¹ Kuruluşundan itibaren Emevî devletinin Arapçılık vasfının ön planda olması tarihi bir gerçektir. Araplar fethettikleri bölgelerde yaşayan insanlara karşı onlar üzerinde hüküm süren fatihler nazarıyla bakmaya başlayınca, mevâlî doğal olarak rahatsız olmaya başlamışlardır. Muâviye döneminden itibaren mevâlîye karşı olumsuz bazı yaklaşımlar ve tavırların sergilendiği bilinmektedir.⁴⁶² Emevîler döneminde Araplar kendilerinden başka hiçbir milletin üstünlüğünü kabul etmeyen mağrur bir millet olarak yaşamışlar ve neticede, cahiliye dönemindeki Arap asabiyetini yeniden diriltmişlerdir.⁴⁶³ Emevî devletinin bütün geleneklerinde baştan ayağa Arap olduğunu, hilafet, valilik, komutanlık gibi mevkiilerin Arapların elinde gördüğümüz zaman onların, dinleri İslâm'ın yanı sıra Araplıklarıyla da gururlandıklarını ve bu iki hususiyetle mevâlîye karşı kibirlendiklerini, mevâlîyi soy, yaratılış, din ve dil itibarıyla kendilerinden ayrı düşündüklerini de görmemiz pek şaşırtıcı olmamalıdır.⁴⁶⁴ Araplar, aslen köle olmasalar bile kendileriyle hilf yapıp onlara tabî olan gayr-i Arap müslümanlar'a, kendi kabilelerine gösterdikleri saygıyı onlara göstermemişlerdir.

Araplar'ın mevâlîye kız vermemeleri âdetinin İslâm'dan önce de var olduğu görülmektedir. Nitekim Kisra'nın, en-Nu'mân b. el-Munzir'in kızlarından birisiyle evlenme isteğinin Nu'mân tarafından reddedildiği, bu davranışının onun ölümüyle sonuçlandığı bilinmektedir.⁴⁶⁵ Araplar, evlilikte denklige önem verirlerdi. Bu meselesi, Arapların cahiliye devrindeki evlilik adetlerinden birisidir. Arap kabilelerinin çoğu, diğer kabileleri kendilerine denk olmadığına inanarak kızlarını başka kabilelere vermezdi. Rivâyetlere göre mevâlîden biri, bir Arap kıızıyla evlenirse, evlilik valiyi ihbar edilince vali hemen kıızı boşattırırdı. Fakat bu genel bir kural olmayıp istisnai durumlardan olmalıdır. Nadir de olsa bazı Arapların, kızlarını mevâlîden olan bazı kimselerle evlendirdikleri zikredilir. Mesela Basra'da zengin olan bir mevâlî, Benû Hilâl'dan bir kadınla evlenmiştir.⁴⁶⁶ Mevâlînin Araplarla evlenmeleri zor da olsa, Arap kızlarıyla evlenmeye rağbet göstermiştir. Çünkü

⁴⁶¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, III, 458, 493-597; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VIII, 31-32, 59, 90.

⁴⁶² Atçeken, İsmail Hakkı, "Ömer b. Abdülaziz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikası", SÜİFD, Sayı, 13, Konya, 2002, s. 70.

⁴⁶³ Kılıçlı, Mustafa, *a.g.e.*, s. 44-45.

⁴⁶⁴ Wellhausen Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 145.

⁴⁶⁵ Taberî, *a.g.e.*, II, 202-206.

⁴⁶⁶ Cemal Cevde, *a.g.e.*, s.190-194.

Araplarla yaptıkları evlilik, onların toplumdaki konumlarını yükseltir ve Araplarla olan bağlarını da güçlendirirdi. Arapların kızlarını mevâliye vermemesini Emevî iktidarına bağlayanların görüşlerinin doğru olmadığı ve böyle bir iddianın Araplara olan ırkçılar tarafından ortaya atıldığı nakledilmektedir.⁴⁶⁷ Arapların İslâm öncesinden beri devam eden kabile bağlılığı ve üstünlüğü anlayışı, onların kızlarını mevâliye vermeme anlayışının kaynağı olmuştur. Burada devletin bilinçli bir politikasından bahsetmek doğru değildir. İdarecilerin bazı evliliklere son vermesi, idarenin bu hususta bir emir vermesinden değil, geleneklerin bazı idarecilerin üzerindeki etkisinden kaynaklanmış olmalıdır.⁴⁶⁸

Arapların sosyal ilişkilerinde mevâliyi küçük gördüğüne, onlara değer vermediklerine dair bazı rivâyetler mevcuttur. Mesela Araplar, mevâli ile bir sırada yürümezlerdi. Alaylarda mevâli Arapların önüne geçemezdi. Araplar, bir sofraya oturduklarında mevâli ayakta dururdu. Mevâliden birini yaşına hürmeten beraber yemeğe aldıklarında görenlerce Araplardan olmadığı anlaşılımsı diye onun ekmeğinin geleceği tarafa oturturlardı. Arapların, mevâlinin arkasında namaza durmaktan çekindikleri, şayet onların arkasında namaz kılarlarsa bunu Allah'a karşı bir tevazu saydıkları da olmuştur. Bunun yanında, "Namazı ancak üç şey bozar: (Namaz kılana) bir eşek, bir köpek ve bir mevâlinin dokunması" gibi tahkir edici sözler de Araplara nispet edilen rivâyetler arasında yer almaktadır.⁴⁶⁹ Haccac b. Yusuf, Sa'îd b. Cubeyr'i Küfe'de namaz kıldırması için görevlendirmiş ve onu kadı olarak da atamak istemiştir. Fakat Araplar'ın kadılık vazifesini ancak bir Arab'ın yapabileceğini söylemesi üzerine onu kadı yardımcısı olarak görevlendirmiştir.⁴⁷⁰ Buna karşılık kadılık görevinde mevâliden bazı isimler de mevcuttur: Kadı Şureyh'in, Yemen'deki Farisilerin çocuklarından olup, Hz. Ömer devrinden başlamak üzere yaklaşık 70 yıl kadılık yaptığı nakledilir.⁴⁷¹ Emevîler döneminde sayıları az da olsa mevâli, kâtiplik, muhafızlık, hâciplik vb. vazifelere tayin edildiği bilinmektedir. Öte yandan mevâlinin ordudaki hizmetleri esnasında at üzerinde değil de yaya olarak savaştığı, kahramanlıklarıyla göze çarpınca onlara şüphe ile bakıldığı,

⁴⁶⁷ el-Lümeylim, a.g.e., s. 33.

⁴⁶⁸ Demircan, Adnan, a.g.e., s. 83-85.

⁴⁶⁹ Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyet Tarihi*, IV, 113; Atçeken, İsmail Hakkı, "Ömer b. Abdülaziz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâli Politikaları", s. 71.

⁴⁷⁰ Cemal Cevde, a.g.e., s.161.

⁴⁷¹ İbn Kesir, *el-Bidâye*, IX, 29-30.

bunlara her ne kadar ganimetten hisse verilmiş olsa da Arap asıllı askerler gibi düzenli aylık almadıkları görülmektedir.⁴⁷² Araplar, mevâliyi künyeleri ve isimleri çağırıyorlardı ve onlara “Abd” ve “Rakık” gibi isimler takıyorlardı.⁴⁷³ Bazı rivâyetlere göre küfür ve şirkten kurtularak İslâm’a girmelerine sebep olan Araplara karşı mevâlinin büyük bir minnet altında kaldıkları dikkati çekmektedir.⁴⁷⁴ Ayrıca Hz. Peygamber’in kendilerinden olması Arapları için diğer milletlere karşı bir üstünlük ve övünç kaynağı olmuştur.⁴⁷⁵

Abbâsilerin, hilafeti ele geçirmesinden sonra (132/750), Arapların diğer müslüman unsurlara karşı hâkimiyeti gittikçe zayıflamış, zamanla Arap ve mevâlî ayrımı da ortadan kalkmış hatta mevâlî, Araplara karşı siyasi, sosyal, ekonomi vb. açıdan bazı üstünlüğe bile sahip olmuştur.⁴⁷⁶

Abbâsiler döneminde İslâm toplumunun temel itibariyle iki grup halktan oluştuğunu görmekteyiz. Birincisi müslüman halk, ikincisi ise müslüman olmayan halktır. Fakat dinî, ırkî ve ekonomik etkenler, İslâm devleti vatandaşlarını bu iki grubun bünyesi içerisinde birçok tabakalara ayırıyordu:

1- Müslüman Araplar (Havâs): Bunlar önde gelen sosyal tabakalardır. Yanı halifeler, vezirler, valiler, komutanlar, devlet adamları, âlimler, büyük arazi sahipleri vb.

2- Mevâlî: Efendilerine “Velâ” ile bağlı bulunan azat edilmiş köleler bu tabakayı oluşturmaktaydı. Bazen Berberî, Kıptî, Rum, İranlı, Türk ve Mağripli müslümanlar’a da, özellikle Irak ve Şam bölgesinde bu isim verilmekteydi.

3- Zimmîler: Hıristiyanlar ve Yahudiler, ayrıca eski dinleri ve mezhepleri Mazdekizm, Maniheizm ve Zerdüştlük üzere devam eden İranlılar da zimmîler olarak kabul ediliyor.⁴⁷⁷ Bunlar Abbâsî toplumunun oluşturan tabakalardır. Burada

⁴⁷² Welhuasen Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 236.

⁴⁷³ Atçeken, İsmail Hakkı, “Ömer b. Abdülâziz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları”, s. 71.

⁴⁷⁴ Ahmet Emin, *Duha’l-İslâm*, I, 51.

⁴⁷⁵ Cemâl Cevde, a.g.e., s. 176.

⁴⁷⁶ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III, 337.

⁴⁷⁷ Zorlu, Cem, a.g.e., s. 17.

konumuzu ilgilendiren mevâlî unsurunun sosyal durumu hakkında genel olarak bilgi vermeye çalışacağız.

Abbâsîler döneminde mevâlî, kendilerine verilen özgürlük ve hürriyet nedeniyle siyasî, sosyal, ilmî ve kültürel sahalarda kendilerini iyice yetiştirmişlerdir. Bu gelişmelerde Ebu'l-Abbâs'ın İrân asıllı veziri Ebû Seleme'nin etkin rol oynadığı bilinmektedir. O, sosyal, kültürel, ilmî vb. alanlarda yüksek bir statüye sahipti. Daha önce bahsettiğimiz üzere "Vezîri Âl-i Muhammed" lakabını alan Ebû Seleme Seffah'ın, Ebû Eyyûb Mürîyânî Mansûr'un, Ya'kûb b. Davûd Mehdî'nin, Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî Hârûn er-Raşîd'in, Fazl b. Sehl ve kardeşi Hasan, Me'mun'un veziri idi. Bunların hepsi İrân asıllı mevâlîden olup, siyasî, sosyal ve kültürel sahalarda önemli rol oynamışlardır.

Abbâsî dönemindeki vezirlerin çoğu belagat, fesahat ve ilmî alanlarda yetenekli oldukları için seçilirdi. Ebû Seleme ilmiyle, fesahat ve belagatiyle, şiirle yakından ilgilenen birisi olarak bilinmektedir.⁴⁷⁸ Adı geçen vezirlerin genel itibariyle kendilerden seçtiği bazı yardımcıları ve kâtipleri vardı. Ayrıca mevâlîden olan emir ve komutanların da danışman ve kâtipleri vardı. Mesela, Musul'da Yahya b. Muhammed b. Sül'un kâtibî Hammâd, Kirman'da Davûd b. Ömer b. Hübeire'nin danışmanı İbn Mukaffa idi. Bu dönemdeki vezirler, komutanlar, kâtipler ve malî işlerden sorumlu kimselerin çoğunluğu mevâlîden olup, atalarının sosyal yaşantılarına dayanarak, onların gelenek ve göreneklerinin yansıtmaktaydılar. Rivâyet göre "Zü'r-Riyâseteyn" olarak isimlendirilen Fazl b. Sehl, kanatlı taht üzerinde taşınarak halife Me'mun'un makamına götürülür, tahttan inen Fazl halife ile selamlaştıktan sonra yine o tahtın üzerine otururdu. Bu uygulama Abbâsî sarayına eski İrân devlet geleneğinden gelmiştir.⁴⁷⁹

Hadî'nin kısa süren hilafetinin (169/785-170/786) ardından halife olan Hârûn er-Reşîd döneminde (170/786-193/809) de Bermekîler vasıtasıyla özellikle İrânlı mevâlînin siyasî ve idarî olmak üzere çeşitli sahalarda nüfuzunun oldukça artmış olduğu dikkat çekmektedir.⁴⁸⁰ Nitekim Bermekîler Hârûn er-Reşîd'in hilâfetinden sonra on yedi yıl kadar uzun bir süre vezirlik ve valilik görevleri yanında devletin

⁴⁷⁸ Hüseyin Ali Mümtahin, *a.g.e.*, 181-182.

⁴⁷⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, VI, 283-285.

⁴⁸⁰ Hitti, Philip, K., *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, II, 452-455.

çeşitli merkez teşkilatlarında istihdam edilmişlerdir.⁴⁸¹ Bermekî ailesi siyasi güçle birlikte büyük bir malî güce de sahip olmuştur. Merkezdeki saraylarda ve özellikle Basra bölgesinde geniş arazileri vardı. Hangi köşk, bahçe ve çiftliğin önünden geçilse Bermekîlere ait olduğu söylenmekteydi.⁴⁸²

Abbâsî devletinde Fars nüfusunun yayılması, İran adet ve kıyafetlerinin Abbâsî sarayında benimsenmesinde son derece etkili olmuştur. Bağdat'ta İran kıyafetlerine rağbet gittikçe artıp yaygınlaştığı bilinmektedir.⁴⁸³ İran kıyafeti, Abbâsî sarayının resmi kıyafeti olmuştur. Zira Abbâsîler'in ikinci halifesi Mansûr, siyah ve uzun bir şapka olan Kalansûve'yi (قلنسوة) resmi kıyafetin bir parçası kabul etmiştir. O, aynı zamanda altınla yaldızlanmış elbiselerin kullanılması modasını getirmiştir. Bu elbiselerin halka giydirmek halife kanalı ile olmuştur. Nitekim bu durum halife Mütevekkil zamanında basılmış olan paralardan açıkça anlaşılmaktadır. Bu paraların üzerinde Mütevekkilin, İran milli kıyafetine bürünmüş resmi bulunmaktadır.⁴⁸⁴ Bu dönemde Halifeler merasimlerde siyah veya menekşe renginde dizlere kadar uzanan hırka, kıymetli mücevheratla süslenmiş kuşak kuşanır, siyah bir aba ve uzun bir külah giyerlerdi. Valiler ve asilzadeler de giyim kuşamlarında halifeleri taklit ediyorlardı.⁴⁸⁵ Tabii olarak vezir ve yüksek makama sahip olan mevâlî de bu kıyafetlerden giymişlerdir.

Bu dönemde kadınlar, hürriyetten geniş çapta faydalanmışlardır. Hatta halife Mehdi'nin hanımı ve Hâdî ile Hârûn er-Reşîd'in annesi Hayzurân gibi kadınlar devlet işlerine müdahil olmuşlardır. Hâdî ile Hârûn er-Reşîd'in annesi Hayzurân bintii Atâ Berberî bir cariyeye idi.⁴⁸⁶ Daha önce belirttiğimiz üzere mevâlî'den Yahya b. Hâlid el-Bermekî, Hârûn er-Reşîd'in mürebbisi olarak tayin edilmişti. Hârûn ile Bermekîler arasındaki münasebetler böyle başlamış oluyordu.⁴⁸⁷ Ayrıca Hârûn'un annesi olan Hayrûzân bizzat Yahya'nın oğlu olan Fazl'ı emzirmiş ve Yahya'nın eşi de Hârûn er-Reşîd'i emzirmiştir.⁴⁸⁸ Abbâsî halifelerinin çoğu cariyeye çocuğuydu.

⁴⁸¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 172-175.

⁴⁸² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 205.

⁴⁸³ Hüseyin Ali Mümtehin, *a.g.e.*, 182-183.

⁴⁸⁴ Hüseyin Ali Mümtehin, *a.g.e.*, 183.

⁴⁸⁵ Seyid Emir Ali, *a.g.e.*, s. 388-390.

⁴⁸⁶ Suyûtî, *a.g.e.*, s. 279; Gerdizî, *a.g.e.*, 179-161.

⁴⁸⁷ Yıldız, Hakkı Dursun, "*Yahya b. Hâlid*", İA, XIII, 348.

⁴⁸⁸ Taberî, *a.g.e.*, VIII, 230.

Me'mûn'un annesi İranlı bir cariye, Mu'tasım'ın annesi bir Türk'tü. Mütevekkil, Muktedir, Müktefi'nin de anneleri mevâlî'dendir.⁴⁸⁹

Abbâsî devletinde İran nüfuzu gittikçe artarak hayatın tüm alanlarını kapsamış ve Hârûn er-Reşîd döneminde zirveye ulaşmıştır. Bağdat'ta İran moda temayülü gittikçe yaygınlaşmıştır. Eski İran bayramları, özellikle Nevruz ve Mihricân günleri kutlanmaya başlanmıştır. Saray ricali, eski İran adetlerini benimsemişlerdir. Halifeler iki dinî bayramı dinî törenlerle kutlamışlardır. Halka imamlık edip bayram namazlarını kıldırılmışlardır.⁴⁹⁰

Bu dönemde evlenme merasimlerinde çok önem vermişlerdir. Halifelerin bu merasimlerdeki israf ve döküp saçmaları bilinmektedir. Hatta günde otuz çeşit yemek pişirildiği, günlük yemek masrafları için on bin dirhem harcandığı bilinmektedir. Hârûn evlendiğinde, sarayda verdiği düğün ziyafeti için 55 milyon dirhem harcamıştır.⁴⁹¹ Me'mûn, Mısır köylerini gezdiğinde, her köyde onun için çadırlar kurulur, çevresine muhafız askerler yerleştirirdi. Köyün birinden geçerken Mâriye el-Kıptîye ismi ile tanınan ihtiyar kadının ısrarıyla Mansûr davetini icap eder. Kıptî kadın halifeye, yemek ve meyve çeşitlerden ne varsa ikramda bulunmuştur. Ayrıca Kıptî kadının halifeye on kese altın hediye ettiği rivâyet edilmektedir.⁴⁹²

Bu dönemde çeşitli sosyal oyunlar yaygındı. Mesela, satranç, cirit, kılıç, av, at yarışı vb. oyunlar halifelerin, valilerin, yüksek seviyedeki devlet adamlarının en güzel eğlence çeşitlerinden biriydi. Fıkıh âlimleri para ve mal kazanmaya vasıta kılınmaması kaydıyla, bu çeşit spor oyununun mubah olduğunu kabul etmişlerdir. Halife ve vezirler yarış atı beslemek hususunda birbirleriyle yarışarlardı. Hârûn er-Reşîd, mevâlîden Ca'fer b. Bermekî'ye iyi bir yarış atı almasını emretmişti. Ca'fer bir gün kendi atıyla Hârûn'a aldığı atı yarıştırdı. Bu yarışta kendi atı kazandı. Bunun üzerine halife çok öfkelenmiştir.⁴⁹³

⁴⁸⁹ Ya'kûbî, *Târîh* II, 407; Taberî, *a.g.e.*, IX, 75; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, VI, 106.

⁴⁹⁰ Hasan, Hasan İbrahim, *a.g.e.*, III, 275.

⁴⁹¹ Taberî, *a.g.e.*, X, 25-27.

⁴⁹² Mes'ûdî, *a.g.e.*, II, 279-280.

⁴⁹³ Hasan, Hasan İbrahim, *a.g.e.*, III, 288.

2. MEVÂLİNİN İLMÎ VE KÜLTÜREL DURUMU

Abbâsîler devrinde mevâlînin ilmî ve kültürel sahadaki etkinliklerine geçmeden önce Emevîler döneminde mevâlînin ilmî ve kültürel alanındaki konumuna kısaca temas edilecektir. Cahiliye dönemi kabile asabiyetinden kurtulup, Hz. Peygamber'in risaleti vasıtasıyla Arabistan'ın sınırları içinde birliktelikleri sağlanan Araplar'ın, Hulefâ-i Râşidîn döneminde Irak, İran, Mısır ve Sûriye gibi ülkelerin fethiyle yarımada dışına taşmış olduğuna ve bunların her geçen gün artan sayıda gayr-i Arap unsurlarla karşılaşmaya başladıklarına daha önceden dikkat çekmiştik. Gayr-i Arap unsurların etkinlikleri, İslâm'ın ruhuna uygun olduğu sürece genel manada Arap-mevâlî ayrımı yapılmadan kabul görmüştür.

İslâm dinini yaymak için yapılan fetihlerden hemen sonra, yeni toplumu birleştirici bir kültür birliğinin kısa sürede teşekkül etmeyeceği tabiidir. Şöyle ki fetihlerin ardından ırk ve dil bakımından olduğu kadar âdet ve görenekler bakımından da değişik topluluklar İslâm cemaatine girmiştir. Buna bağlı olarak İslâm'ın yayılışıyla Arap-İslâm kültürün yayılışı aynı hızda gerçekleşmemiş ve bu durum bölgeden bölgeye de farklılık arz etmiştir. Mesela, gramer ve birçok kelime yönünden Arapçaya benzeyen semitik dillerin konuşulduğu Sûriye bölgesindeki halkın Araplaşması kolayca gerçekleşirken, Arapçaya pek benzer yönü bulunmayan Kıpt dilinin konuşulduğu Mısır'ın Araplaşması daha çok zaman almıştır.⁴⁹⁴ Öte yandan Irak ve Horasân bölgesindeki İslâm'ı kabul eden mevâlînin Araplaşması Şam bölgesine göre daha yavaş olmuştur. Buna gerekçe olarak daha ziyade Irak valisi Haccâc döneminde uygulanan baskı politikası gösterilmektedir. Ayrıca köklü bir kültür ve milliyetçilik anlayışına sahip olan İran halkının da İslâmlaşması mümkün olduğu halde Araplaşması sağlanamamıştır.⁴⁹⁵

Emevîler döneminde Abdülmelik b. Mervân'ın emriyle yabancı dillerin kullanımına yönelik aleyhte kanunlar çıkarılmış, bu emirler uyarınca Farsça ve Bizans paralar yerine üzerinde Arapça ibareler bulunan paralar basılmıştır.⁴⁹⁶ Yine aynı dillerde bulunan divanlar Arapça'ya çevrilmeye başlamıştır. Böylece devlet

⁴⁹⁴ Akyüz, Vecdî, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*, İst., 1991, 33-34.

⁴⁹⁵ Kayaoğlu, İsmet, "İslâm Kültürünün Doğuşu", AÜİFD, Ankara, 1986, XXVIII, 207.

⁴⁹⁶ Belâzuri, *Fütühü'l-Bıldân*, s. 335-336, 651, vd.

işlerindeki kayıtlar Arapça tutulacak ve resmi yazışma dili Arapça olacaktır.⁴⁹⁷ Buna bağlı olarak resmi görevlerde bulunan mevâlî de makamlarını kaybetmemek için Arapça öğrenmek zorundaydılar.⁴⁹⁸ Daha önce zikrettiğimi üzere Ömer b. Abdülaziz döneminde mevâlîden alınan vergilerin kaldırılmış olması ve çeşitli bölgelere tebliğ heyetleri gönderilmesi gayr-i Arap unsurlar içerisinde özellikle Fars, Türk ve Berberîler arasında hızlı bir İslâmlaşma faaliyetine sebep olmuştur.⁴⁹⁹ Bu dönemlerde İslâm toplumu Araplar'ın yanında Arap olmayan unsurlar olarak başlıca, Rum, Kıpt, Fars ve Türk gibi milletlerden meydana gelmekteydi. Dolayısıyla İslâm medeniyetinin oluşum safhasında öncelikle bu milletlerin kültürlerinden etkilenmiş olabileceği ihtimali akla gelmektedir.

Emevîler döneminde Araplar daha çok siyasî ve idarî işlerle meşgul olmuşlar, çeşitli sanat ve devlet memurlukları ile genelde gayr-i Arap müslümanlar uğraşmıştır.⁵⁰⁰ Tabi ki bu memurlar vazifelerini icra ederlerken başlangıçta kendi dillerini ve alfabelerini kullanmışlardır. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Abdülmelik b. Mervan dönemine kadar divanlar henüz Arapçalaştırılmamış, bölgelerin durumuna göre Farsça ve Rumca⁵⁰¹ veya Kıpt dili gibi lisanlar kullanılmıştır.⁵⁰² Abdülmelik döneminde bir kısım yabancı eserler yine mevâlîden bazı kimseler tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir. Haccac'ın kâtibi Zâdân Ferrûh bin Pîrî İran coğrafyasıyla ilgili Farsça bir metni Arapçaya tercüme etmiştir. Yerine Fârisî olan Benî Temîm'in mevlâsi Salih b. Abdurrahman, Irak divanını Farsçadan Arapça'ya tercüme etmiştir.⁵⁰³ Emevîler döneminde mevâlîyi, çocuklarının özel eğitimi için de istihdam etmişlerdir. Aristo'nun İskender'e yazdığı zannedilen mektupları, İran krallarının hikâyelerini ihtiva eden ve başka birçok konularda yazılan Farsça eserler mevâlî tarafından halife Hişam için tercüme edilmiştir.⁵⁰⁴ Araplarla mevâlînin aynı muhit içerisinde yaşamasının getirdiği sonuçlardan birisi de günlük hayatta karşılaşılan pek çok âdetin Araplar'a geçmesidir. Bunlar yiyecek, içecek, giyim,

⁴⁹⁷ Belâzurî, *Fütühü'l-Büldân*, s. 271-272, 422; ed-Dürî, Abdülaziz, "Divân", DİA, İst., 1994, IX, s. 378.

⁴⁹⁸ el-Câbirî, Muhammed Abid, *Arap İslam Aklının Oluşunu*, çev: İbrahim Akbaba, İst., 2000, s. 70.

⁴⁹⁹ Yiğit, İsmail, "Emevîler", DİA, XI, 95.

⁵⁰⁰ Zeydan, Corcî, *Tarihu't-Temeddüni'l-İslâmî*, IV, 70.

⁵⁰¹ Belâzurî, *Fütühü'l-Büldân*, s. 271-272, 422.

⁵⁰² ed-Dürî, Abdülaziz, "Divân", DİA, İst., 1994, IX, 378.

⁵⁰³ Belâzurî, *Fütühü'l-Büldân*, s. 421-422.

⁵⁰⁴ Gibb, Hamilton A. R., *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, çev: Kadir Durak vd., İst., 1991, s. 78-79.

toplantılar, törenler, musikî ve şarkılarda kendini göstermektedir. Öte yandan Araplar, mevâlî tarafından icra edilen Nevruz ve Mihrican gibi dini bayramlardaki kutlamalara iştirak ediyorlar ve birbirlerine hediyeler veriyorlardı.⁵⁰⁵ Bunun yanında Araplar mevâlînin mutfak kültüründen de etkilenmişlerdir. Öyle ki Arapça yemek ve edevatıyla ilgili kelimelerin birçoğunun Farsça olduğu görülmektedir.⁵⁰⁶

Mevâlînin ilmi hayatta özellikle İslâmî ilimlerde gösterdikleri faaliyetler göz ardı edilemeyecek kadar önemlidir. Zira Kur'an hafızlarıyla, tefsir, hadis, fıkıh, kelim gibi çeşitli sahalarda söz sahibi birçok tabîin ulamsı bunlardandır.⁵⁰⁷ Mevâlî, ırk ayrımı yapılmayan ilmi alanda büyük ölçüde başarı sağlamış, İslâmî ilimlerin kuruluşu ve gelişmesinde etkin rol oynamıştır. Bütün ilim merkezlerinin hukukçuları onların arasından çıkıyordu. Kadı Şüreyh, Hasan el-Basrî, Atâ b. Ebî Rebâh, Tâvus, Hanefî mezhebinin kurucusu Ebû Hanîfe gibi âlimler bunların başında geliyordu. Kırat ilminde yedi kırat imamından üçü mevâlîdendir. Mu'tezile'nin kurucusu Vâsıl b. Atâ, Cehmiyenin kurucusu Cehm b. Safvân, gibi burada adından bahsetmediğimiz daha birçok âlim mevâlîdendir. Tarih ilminde de çalışma yapan ve Meğâziyle ilgili bir eser yazdığı söylenen Yezîd b. Rûmân, Zübeyr oğullarının mevlâsıdır. Emevîler döneminde Siyer-Meğâzi üzerinde çalışmaların yanında cahiliye tarihi, genel tarih, İslâm tarihi, mahalli tarih ve şehirler tarihiyle kültür tarihi üzerinde çalışmaların da bulunduğu görülmektedir. Arap dilinin grameri üzerine ilk olarak el-Kitab adıyla meşhur olan sistematik bir eser yazan İranlı bir mevâlî idi. Mevâlînin hadis ilmine de katkısı büyük olmuştur. Abdullah b. Abbâs'ın mevlâsı İkrime b. Abdullah el-Berberî, Atâ b. Yesâr, İbn Ömer'in mevlâsı Nâfi, Zeyd b. Sâbit'in mevlâsı Hasan el-Basrî gibi kimseler, bunlardan bir kaçıdır.⁵⁰⁸ Tefsir alanında çalışmalar yapan önemli simaların büyük çoğunluğu mevâlî'dendir.

İslâmî ilimler yanında şiir ve musikide de mevâlî'nin etkinliği görülmektedir. Mesela, mevâlîden İsmâil b. Yesâr Zübeyrîlerin, Amr b. el-Hüseyn ise Haricîlerin, İbnu'l-Mevlâ Şia'nın, el-Hüseyn b. Muteyr Ümeyyeoğullarının şairleri ve destekçilerindedir.⁵⁰⁹ Bu dönemde musikî sanatını da mevâlî tarafında

⁵⁰⁵ Mikdâd, a.g.e., s. 210; Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sıkıttı*, s. 235.

⁵⁰⁶ Mikdâd, a.g.e., s. 210.

⁵⁰⁷ Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyet Tarihi*, IV, 92-93

⁵⁰⁸ Demircan, Adnan, a.g.e., s. 144-155, 184, 185; Aycan, İrfan-Sarıçam, İbrahim, a.g.e., s. 126, 132.

⁵⁰⁹ el-Hüfî, Ahmet Muhammed, *Edebu's-Siyâse fi'Asri'l-Ümeyye*, Beyrut, ty., s. 488.

yürütülmüştür. Mesela, önde gelen isimlerden Medine’de Tuveys ve onun Mekke’deki talebesi İbn Süreyc mevâlidendir. İbn Süreyc İran’ın ud geleneğini İslâm musikisine kazandıran kimse olarak bilinmektedir. Kadın şarkıcılar arasında azatlı cariye Cemîle en önde gelen şarkıcılardandır.⁵¹⁰ Emevîler dönemi, kökleri İslâm, Grek, Suriye ve İran kültür çerçevelerine dayanan ve ilk Abbâsî döneminde Bağdat’ta gelişen ilimler için bir filizlenme dönemi olmuştur. Bu dönemle ilgili fazla detayına girmeyip sadece adlarını zikredip geçtiğimiz Arap dili, edebiyat, tefsir, hadis, tarih, fıkıh ve felsefe gibi dinî ve sosyal ilimlerin yanı sıra tıp ve kimya gibi müspet bilimlerin temelleri da atılmıştır.⁵¹¹

Abbâsîler döneminde mevâlinin ilmî ve kültürel durumuna gelince bu devirde mevâlî unsurlar, Emevîler döneminden daha rahat bir şekilde hareket ederek kendilerini geliştirmişlerdir. Abbâsîler devri ilim, fikir ve kültür faaliyetleri açısından, ortaçağın altın devri olarak kabul edilmektedir. Kuruluşundan itibaren en parlak dönemini yaşayan İslâm toplumu, bu niteliğiyle tüm ortaçağ ve onun karanlıklarına ışık tutmuştur. Şüphesiz bunda en büyük etken, milletler arasındaki kaynaşmadır. Abbâsî dönemindeki ilerlemede hiç kuşkusuz Arap, Fars, Türk ve Yunan Kültürünün, birbirleriyle münasebetleri ve karşılaşmalarının tabii bir neticesidir. Ayrıca Abbâsîler döneminin, ilim ve kültürün gelişip ilerleye bilmesi için çok elverişli şartlara sahip bir asır olduğu da söylenebilir. Zira bu asır, toplumun siyasi ve sosyal istikrara kavuştuğu, ekonomik refahın yaygın olduğu, en önemlisi de halifelerin ilme ve ilim adamlarına karşı çok lütufkâr oldukları bir dönemdir.⁵¹² İslâm kültür tarihi araştıranların dikkatini çeken hususlardan biri, ilimle meşgul olanların büyük çoğunluğunun mevâliden olmasıdır.⁵¹³

Abbâsîler döneminde de mevâlinin ilmî hayatta özellikle İslâmî ilimlerde gösterdikleri faaliyetler gözardı edilemeyecek kadar büyük olmuştur. Kur’an Kerim’in tam manasıyla anlama ve yaşama arzusu, tefsir ilminin gelişmesine neden olmuştur. Kur’an Kerim’i tam bir düzen içerisinde tefsir eden ilk müfessir, el-Ferrâ⁵¹⁴ diye bilinen Yahya b. Ziyad b. Abdullâh “Meani’l-Kur’an” adlı tefsirin

⁵¹⁰ Hitti, Philip, K., *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, II, 423-424.

⁵¹¹ Aycan, İrfan-Sarıçam, İbrahim, *a.g.e.*, s. 124.

⁵¹² Hüseyin Ali Mümtehin, *a.g.e.*, 181-185.

⁵¹³ Hasan, Hasan İbrahim, *a.g.e.*, III, 146.

⁵¹⁴ Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ziyâd b. Abdillâh el-Ferrâ, Arap dili ve tefsir âlimi, Kûfe’de doğmuş ve

sahibi'dir. Dönemin meşhur müfessirleri arasında o, halife Me'mûn'un oğullarına hocalık yapmış, ayrıca astronomi, tıp, kelam ve felsefe alanında da ün kazanmıştır. Diğer ünlü bir müfessir, Ebu'l-Hasan Mukatil b. Süleyman el-Horasânî el-Belhî, Belh'te doğmuş, bir süre Merv'de yaşadktan sora Basra'ya gidip, âlimlerden önemli ölçüde faydalanmıştır. Bağdat'ta Abbâsî halifelerinden Mansûr ve halife olmadan önce Mehdi-Billâh ile ilmî sohbetlerde bulunmuş ve Basra'da vefat etmiştir (v.150/767).⁵¹⁵

Hiç şüphesiz her müslüman için en büyük örnek Hz. Peygamber'in hayatıdır. Kur'an-i Kerim'den sonra hadis, dinimizin ikinci kaynağıdır. Emevîler döneminde önemli gelişme kaydeden hadis ilmi, Abbâsîler döneminde yeni bir boyut kazandığı görülmektedir. Gerek tedvin gerekse tasnif çalışmaları açısından Abbâsî dönemi, hadis ilmi için en elverişli asır olarak nitelendirilmektedir. Bu dönemin meşhur muhaddisleri arasında Malik b. Enes (v. 179/795) ve Türk asıllı mevâliden olduğu tespit edilen Abdullah b. Mübarek gibi şahısların isimleri zikredilebilir. Abbâsîler devrinin ikinci yarısında yaşayan, Arap olmadığı kesin ama Türk asıllı olduğu iddia edilen Muhammed b. İsmail el-Buhârî sahih hadisleri derlemekle dikkat çekmiştir. İmam Buhârî ile İmam Müslim b. Haccac'ın el-Câmiü's Sahih adlı eserleri, ilim dünyasında es-Sahihayn diye tanınmaktadır. Arap asıllı olmayan İmam Müslim (v. 261/875), İbn Mâce (v. 273/886), Tirmizî (v. 279/892) ve Nesâî (v. 303/951) bu dönemin meşhur muhaddislerindendir.⁵¹⁶

Fıkıh sahasında da mevâlî büyük âlimler arasında yer almaktadır. Ehl-i Sünnet görüşlerini sistemli bir şekilde işlemeye başlayan, Hanefî mezhebinin kurucusu ve Türk asıllı olduğu ileri sürülen Ebû Hanîfe Numân b. Sabit'tir. Kûfe'de dünyaya gelmiştir Dedesinin Horasân'dan esir edilerek getirildiği, daha sonra azat edildiği ve Hz. Ali'nin meclisinde bulunduğu rivâyetler arasındadır. İmâm-ı Azam, zamanın ileri gelen âlimlerinden hadis dinlemiş ve fikhî meselelerini öğrenmiştir. Hocasının vefatından sonra ders verme görevini üstlenen Ebû Hanîfe, otuz yıl kadar ders ve fetva vermiş, 4000 kadar da talebe yetiştirmiştir. Ebû Yusûf (v. 182/798) ve

baba tarafından Benî Minkâr'ın veya Benî Esed'in azatlısı bir aileye mensuptur. Bkz. Tuccar, Zülfikar, "Ferra", DİA, İst. 1995, XII, 406-408.

⁵¹⁵ Bilmen, Ömer Nasuhî, Büyük Tefsir Tarihi, İst., 1953, I, 300-301; Hasan, Hasan İbrahim, a.g.e., III, 151-153.

⁵¹⁶ Algül, Hüseyin, *İslam Tarihi*, İst., 1987, III, 384-85.

Ebû Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (v. 189/805) onun fikhını devam ettiren iki önemli talebesidir. Ebû Hanîfe, Ehl-i Beyt'e olan sevgisi yüzünden hem Emevîler, hem de Abbâsî idaresi ile iyi geçinememiş ve bu iki hanedan tarafından da ayrı zamanlarda yapılan kadılık tekliflerini reddetmiştir. Nihayet 150/767 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.⁵¹⁷

Bu dönemde kelim ilmi, Yunancadan çevrilen felsefî eserlerin etkisi altında kalan ve dinle ilgili meseleleri ilk defa aklın ve felsefenin ışığı altında inceleme cesareti gösteren Mu'tezile fikrının ortaya çıkmasıyla doğan bir ilim dalıdır. Daha önce de zikredildiği gibi Mu'tezile fikrının kurucusu mevâlî'dendi.⁵¹⁸ Abbâsîlerin ilk dönemi, İslâm düşüncesinde çeşitli fikir cereyanlarının hâkim olduğu, itikadî konularda önemli bazı olayların meydana geldiği bir dönem olup, müslümanlar arasında önemli dinî ve siyasî çekişmeler, yabancı din ve kültürlerin İslâm âlemine sızması ve felsefî cereyanların yaygınlaşması gibi faktörler, Mu'tezile fikrının doğmasına rol oynamıştır. Bu fikir sistem, ilk defa Basra'da Vâsıl b. Atâ'nın, Hasan el-Basrî'nin meclisinden ayrılmasıyla başlamış olduğu kabul edilmektedir. Halife Mansûr'dan büyük destek gören bu fırka, kısa bir süre duraklama devresinden sonra Hârûn er-Reşîd döneminde yeniden canlanmaya başlamıştır. Mu'tezile'nin aşırı akılcı tutumu, reaksiyonlara yol açmış, fakat Me'mûn ve Mu'tasım zamanında devlet tarafından himaye görmüştür. Ahmed b. Hanbel gibi zatların hapis edilip Mu'tezilî görüşleri kabul etmediği için işkenceye uğratılması da bu döneme rastlamaktadır.⁵¹⁹

Daha önce belirttiğimiz gibi, Arap kabileleri ve Farsça konuşan binlerce köle ve sanatkarların birbirleriyle kaynaşması sonucu lisan bozulmuş, dolayısıyla nahiv kaidelerinin yazılmasına da ihtiyaç duyulmuştur. Bu dönemdeki nahiv ilminin kurucusu Sîbeveyh, ondan sonra bu ilimle meşgul olan Zeccâc (v. 331/923) da mevâlîdendir. Bu zatlar, Arap dili sahasında ileri derecede kendilerini yetiştirerek, gördükleri terbiye ve eğitimle Araplarla bir arada yaşamak sayesinde Arap dilini öğrenmiş, bu sahada kendilerinden sonraki insanlar için kaide ve sistem geliştirip bir ilim şekline koymuşlardır. Kûfe nahiv medreselerin en meşhur âlimleri, Hârûn er-

⁵¹⁷ el-Bağdadî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el- Hatib, *Târîhu Bağdâd*, Kahire, 1931, II, 15-17, 25-30.

⁵¹⁸ el-Bağdadî, *a.g.e.*, VII, 64-65.

⁵¹⁹ İbn Hallikan, Ebu'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekr, *Vefayâtu'l-Ayân ve EnhâuEbnâi 'z-Zaman*, thk., Muhammed Muhyiddin, Kahire, 1984, I, 355.

Reşid'in oğulları, Emîn ve Me`mûn'un terbiyesi için görevlendirilmiş olan Fars asıllı Kisâi, talebesi Ferrâ (v. 207/822) ve "Mufaddaliyât" adlı eserini yazarak halife Mehdi'ye takdim etmiş olan Mufaddal ed-Dabbi'dir.⁵²⁰

Bu dönemde İslâmî ilimler yanında şiir ve musikide de mevâlinin etkinliği görülmektedir. Emevî ve Abbâsî dönemlerini idrak eden meşhur şairlerden Beşşâr b. Burd Fars asıllı mevâldendir (167/784). Beşşâr'ın, şiirlerini Arapça söylemesine rağmen daima Arap ırkını küçümsediği ve İranlıları medhettiği belirtilmektedir. Bununla birlikte Beşşâr şiir sanatında yeni bir akımın kurucusu olarak kabul edilmektedir.⁵²¹ Abbâsîler'in ilk döneminde Arap şiirine yeni bir üslûp getiren, Ebû Nüvâs el-Hasan b. Hânî Fars asıllı bir şair'dir. Ebû Nüvâs, küçük yaşta iken ailesi Basra'ya yerleşmiş, Abbâsîler dönemindeki eğitim ve öğretim kurumlarında ilim ve edebiyat meclislerine devam etmiştir. Halife Hârûn er-Reşid için yazdığı kaside üzerine ödüllendirilmiştir. Halife Emîn ve Me`mûn döneminde de sarayda bulunmuştur. Ebû Nüvâs, dil ve edebiyatın yanı sıra Kur`ân-ı Kerim, tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm gibi dinî ilimlerle de meşgul olmuş, tabii ilimler, felsefe ve tıbbı da ilgi duymuştur.⁵²²

Musikî sanatında mevâlden İbn Muhzir (v. 140/757) Fars ve Rum namelerini ortaklaşa kullanarak Arap musikisinde kendisine has bir tarz geliştirmiştir.⁵²³ Halife Hârûn ve Me`mûn dönemin, İran asıllı İbrahim Mavsîlî ve oğlu İshak halifelerin gönlünü feth eden şarkıcıların en meşhurları arasındadır. İkisi de edipti fakat yaptıkları bestelerle musikî yönleri ağır basmıştır. Musikî sanatında çok ileri gitmiş olan Mavsîlî, dönemin cariyelerine de musikî öğretmişlerdir.⁵²⁴

Abbâsîler döneminde tercüme faaliyeti önemli derecede gelişmiştir. Rivâyete göre müslümanlar bu alandaki ilim ve kültürlerini, İskender'in fetihlerinden itibaren, Mısır, Sûriye ve Batı Asya'da yayılmış olan Yunan kültüründen almışlardır. Ruha medresesi mezhep ihtilaflarından dolayı dağılmca, buradan kovulan ilim adamları İran'a sığınmış ve Kisra Enûşîrvân tarafından kabul edilerek Cundişapûr'da tıp ve

⁵²⁰ İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferac Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, Kahire, 1984, s. 65-67.

⁵²¹ Muhtar, Cemal, "Beşşar b. Burd", *DİA*, İst., 1992, VI, 8.

⁵²² Yetik, Erhan, "Ebû Nüvâs", *DİA*, İst., 1994, X, 105-108.

⁵²³ Hitti, Philip, K., *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, II, 423-25.

⁵²⁴ Mes`ûdî, a.g.e., II, 277-278.

felsefe okutacakları bir ilim müessesesi kurmuştur. Abbâsî devleti kuruluncaya kadar, o bölgede bu müessesenin izleri devam etmiştir. Ayrıca Irak civarında Harran şehri, Yunan kültürünün merkezinden biri haline gelmiştir. Harran halkı Sabîlik dinine mensup olup, Arapçayı öğrenerek Yunan kültürünün yayılmasına büyük ölçüde yardımcı olmuş ve yabancı dillerden birçok kitabın tercümesini yapmışlardır. Horasânîluların yardımıyla kurulan bu devlet Arap ve Fars unsurunun kaynaşmaları sonucu halifeler de Farsça ve Yunanca öğrenmeye yönelmişlerdir.⁵²⁵

Ebü Ca'fer el-Mansûr, bu sahadaki kitapların tercümesiyle ilgilenmiş ve farklı dillerden eserleri Arapçaya tercüme ettirmiştir. Ebû Muhammed Abdullah b. el-Mukaffa (Dadeveyh) İran asıllı edip ve mütercim, muhtemelen 106/724 veya 102/720'de İran'ın Cûr kasabasında dünyaya gelmiş, ilk eğitimi Cûr'da Fars kültürü ve Mecûsî geleneğine göre almıştır. İbnü'l-Mukaffa, babasının Divânü'l-Harac'daki görevi sebebiyle küçük yaşta Basra'ya gitmiş ve fasih Arapça öğrenerek dinî, ilmî ve felsefî fikirlerin merkezi olan Basra'da Ma'n b. Zaide, İbn Ebû Leylâ ve Halîl b. Ahmed gibi şahsiyetlerin meclislerine devam etmiştir. Başta Arap dili ve edebiyatı olmak üzere Fars, Hint, Yunan kültürleri hakkında geniş bilgi sahibi olmuştur. Halife Mansûr'un isteği üzerine, daha önce Farsçaya çevrilmiş bazı Yunan klasiklerini Farsçadan Arapçaya tercüme etmiştir. Kelîle ve Dimne İbnü'l-Mukaffa'nın en önemli eseridir. Farsçadan Arapçaya tercüme hususunda İbnü'l-Mukaffa'dan başka Me'mûn'un İran asıllı veziri Hasan b. Sehl, Ömer b. Ferrehân gibi birçok kimse şöhret bulmuştur.⁵²⁶

Halife Hârûn'un Yunanca eserlerin tercüme edilmesini emredip, Bermekî mütercimleri teşvik ederek onlara bol maaş vermeleri sayesinde tercüme hareketi gelişmiştir. Halife Me'mûn, Yunanca ve Farsça gibi yabancı dillerden Arapçaya tercüme faaliyetine hız vererek, Bizans topraklarından eski ilimlerle ilgili eserleri getirmek üzere Haccac b. Matar, Yuhanna b. Batrik, Beytû'l-Hikme⁵²⁷ reisi ve diğer birçok kişiyi Rum'a göndermiştir. Bu heyetlerin getirdiği kitaplar Arapçaya tercüme

⁵²⁵ Hasan, Hasan İbrahim, *a.g.e.*, III, 172-173.

⁵²⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 342 Durmuş, İsmail, "İbnü'l-Mukaffa", *DİA*, İst., 2000, XXI, 130-132; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III, 459-460.

⁵²⁷ Ortaçağ İslâm ilim ve kültür tarihinde tercüme ve yüksek seviyedeki ilmî araştırmaların yapıldığı merkezlere verilen ad. bkz. Kaya, Mahmut, "Beytü'l-hikme", *DİA*, İst., 1992, VI, 89-90.

edilmeye başlanmıştır. Görüldüğü gibi bu ilim hazineleri Bağdat'a⁵²⁸ ulaşır ulaşmaz, Me'mûn tarafından tercüme emri verilirdi. Eski Farsçadan tercüme işine başkan olarak Kusta b. Luka tayin edilmiştir. Bu dönemde tercüme işleriyle sadece halifeler değil, aynı zamanda dönemin zengin insanları da birçok eseri Arapça tercüme işi ile yakından ilgilenmiştir. O zaman Huneyn b. İshak, Sabit b. Kurre el-Harrânî gibi meşhur mütercimler vardı. Abbâsî mütercimleri Yunan, İran ve diğer milletlerin felsefe, tıp, astronomi, matematik, mantık, musiki, astroloji, coğrafya, tarih ve edebiyat gibi ilimlerde telif ettikleri kitapları, kendi dillerine tercüme etmişlerdir.⁵²⁹

Abbâsîler döneminde, tarih alanında da çalışmalar yapılmıştır. İslâmiyet'in geldiği dönemde, Sahabe ve tabiin, Hz. Peygamber'in hayatı ve savaşları ile ilgili hadisler rivâyet ediliyordu. Bunlar meğâzî ve siyer adı altında, diğer rivâyetlerle birlikte hadis kitaplarında yer almaktaydı. İlk meğâzî ve siyer yazarı Urve b. Zübeyr'dir. Daha sonra İbn İshak gelmektedir. İbn İshak'ın eseri kaybolmuş, ele geçmemiştir ama İbn Hişam bu eserin önemli bir bölümünün kendi es-Sîretün-Nebeviyye adlı eserine almış ve böylece ilk İslâm büyüklerinin hayatlarıyla o çağın olayları hakkında bilgi edinmek mümkün olabilmıştır. Onu bu yola yönelten el-Mansûr olmuştur.⁵³⁰

Abbâsîlerin ilk asrında tedvin çalışmaları ilerleyince siyer ilmi, hadisten ayrı olarak müstakil bir şekilde tedvin çalışmaları edilmeye başladı. Siyer kitapları, sadece Hz. Peygamber'in hayatının değil, onun hükümdarlara yazdığı siyasî mektuplarla gazvelerini de içermekteydi. Hulefâ-i Râşidîn döneminde fetihlere devam edilince, hadisler halifelerin hayatıyla aktarılmaya başlamış ve bu tür çalışmalara artık tarih adı verilmiştir. Bu sahada ilk eser yazan tarihçi, Me'mûn'un kadısı Muhammed b. Ömer el-Vâkidî (v. 207/823)'dir. Daha önce ismi zikredilen İbnü'l-Mukaffa'nın, Huday Name (Khuday Mameh) veya diğer adıyla Kitabu'l-Mülûk adındaki eserin Pehlevîce'den Arapçaya çevirdiği nakledilir. O, bu eserin tercümesine "Siyeru Mulûki'l-Acem (Fars krallarının hayatı)" adını vermiştir. Bu

⁵²⁸ Geniş bilgi için bkz. Samadî, S. B., "Abbasi Hâkimiyeti Döneminde Bağdat'ın Sosyal ve Ekonomik Hayatından Görünümler", çev: Ahmet Turan Yüksel, İstem, Yıl: 6, Sayı: 12, Konya, 2008, s. 241-249.

⁵²⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 342-345; Hasan, Hasan İbrahim, *a.g.e.*, III, 173-174.

⁵³⁰ Üçok, Bahriye, *a.g.e.*, s. 174-175.

kitap, Araplar nezdinde tarih yazımı için örnek eser sayılır.⁵³¹ Daha sonra tarih ilmi gelişerek kaynakları genişlemiş ve bu sahada onlarca Arap-mevâlî tarih sahasında ün kazanmıştır.

Yukarıda bahsettiğimiz üzere, müslümanların diğer milletlerle, özellikle Fars ve Rumlarla karışmasının, tıp, riyaziyat ve astronomi gibi akli ilimlerin gelişmesinde büyük tesiri olmuştur. Bu dönemde tıp, oldukça ilerleyen ilimlerden sadece birisidir. Emevîler döneminde daha ziyade gayr-i müslim bilginlerden yararlanılarak yürütülen tıp ilmi ile ilgili çalışmalar, Abbâsîler döneminde da sürdürülmüştür. Ünlü tabip Cibril b. Bahtîşu'nun öğrencisi olan Yahya b. Mâseveyh, Hıristiyan bir doktor olup, anatomi dalında uzmandır. Kendisi, halife Mu'tasım'a Sudan'dan gönderilen bir maymundan özellikle gözün anatomik yapısını anlamak için yararlanmıştır. İbn Mâseveyh'in öğrenci Huneyn b. İshak da Hıristiyan'dı ve göz hastaları ile ilgili "Makalat fi'l-Ayn" adlı bir eser yazmıştır. Görüldüğü gibi bu ilk tabipler müslüman ve Arap olmadıkları halde, eserlerini o gün dünya üzerinde hâkim olan İslâm kültür dili Arapça yazılmıştır.⁵³² Herkes, soy, sop ve inanışı ne olursa olsun bu üstün kültürün etkisi altında kalmıştır. Üstelik halifeler, gayr-i müslim bilginleri himaye etmiş, hatta onlara saray kapılarını ardına kadar açmışlardır. Mesela, halife Mansûr, Me'mûn ve Hârûn er-Reşîd döneminde saray başhekimleri hep mevâlîden idiler.⁵³³ Halife Mansûr, Hindistan'ın meşhur tabiplerinden birini özel doktoru olarak görevlendirdiği bilinmektedir.⁵³⁴

Tedavi amacıyla, ilaçların yerli yerince kullanımı konusunda dünya tarihinde ilk defa çok ciddi ve kalıcı ürünler veren ve bütün insanlık için büyük yararlar sağlayan çalışmalar, Abbâsîler döneminde müslümanlarca (Arap-mevâlî) gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde ilaç satımı yapan dükkânlar, Bağdat'ta ilaç yapma yollarını öğreten bir eczacılık fakültesi açılmış ve bu alanda ilk eserleri yazanlar da İslâm bilginleri olmuştur. Bağdat'ta kurulan hastahane, adı "Bimaristan" olup, Farsça'da hasta yeri anlamına gelmektedir. Halife Hârûn tarafından yaptırılmıştır.⁵³⁵

⁵³¹ Celşiyârî, *a.g.e.*, s. 211-214; Hasan, Hasan İbrahim, *a.g.e.*, III, 177-178.

⁵³² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 341-343.

⁵³³ Algül, Hüseyin, *İslam Tarihi*, III, 396-397.

⁵³⁴ Hasan, Hasan İbrahim, *a.g.e.*, III, 181-183.

⁵³⁵ Hitti, Phillip, K., *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, II, 556-558.

Hârûn er-Reşîd döneminde ruh ve sinir hastalıklarının teşhis ve tedavisinde temayüz eden İbn Bahtîşû'yu baştabip olarak tayin etmiştir. Mu'tasım döneminde Yahya b. Maseveyh şöhret bulmuştur. Halife Vâsık döneminde de İbn Bahtîşû, İbn Maseveyh, Mikail ve Huneyn b. İshak gibi tabipler meşhur olup, tıpta çok ilerlemişlerdir. Huneyn b. İshak zehirli maddeler bilgisi alanında uzman olmuştur. Doktorlar, ağzı, dişleri, diş çeşitlerini, sayılarını ve her birinin vazifesini açıklamışlardır. Hatta halife Vâsık, Huneyn b. İshak'ın tarifini çok beğenmiş ve ondan tıbbî mevzuları ihtiva edecek bir kitap yazmasını istemişti. Bunun üzerine Huneyn, halife için bir kitap telif etmiştir. Abbâsiler, Yunanlılardan intikal eden tıp kültüründen yararlandıkları gibi, Hindistan ve Irak tabiplerine de güvenirdi.⁵³⁶

Bu devirde matematik üzerinde de çalışmalar yapmış, Hint rakamlarını sistematik bir düzen içerisinde ve tablolar halinde geliştirerek yayılmasını kolaylaştıran, Türk asıllı mevâlî Muhammed b. Musa el-Harezmi'dir (v. 236/850). Yazdığı "Hisabu'l Cibr ve'l-Mukabele" adlı eseriyle bugünkü Cebir ilmini ilk kez ortaya çıkarmıştır.⁵³⁷

Bu dönemde Astronomi ilmine de büyük önem verilmiş, bu alandaki çalışmalar da tercümeyle başlamış ve bu dalda ilk ilmi tercümeyle "Sindhind" adlı eseriyle İbrahim el-Fezari yapmıştır. Halife Me'mûn Beytü'l-Hikme'ye bağlı bir rasathane (gözlem evi) kurmuş, reis olarak Sind b. Ali'yi getirmiştir. Me'mûn, Şam, Kahire, Semerkand, Buhara gibi merkezlerde de rasathaneler kurdu muştur.⁵³⁸

Abbâsilerin birinci döneminde ilm-i nücûm, kimya, fizik sahalarında da gelişmeler devam etmiştir. Nitekim kimya ilminde şöhret sahibi olan Câbir b. Hayyan bunlardandır. O, halife Mehdi zamanında (158-169/774-785) vefat etmiştir. Câbir, kimya, madenler ve kayalar hakkında birçok kitap telif etmiştir. Bu dönemde kimya, deney ve gözlem metotları ile geliştirilmiştir. Sülfirik asit, nitrik asit, alkol ve altın suyu gibi günümüzde tıp ve teknolojiye yaygın olarak kullanılan pek çok bileşik, bu dönemin bilginleri tarafından ortaya konulmuştur.⁵³⁹ Diğer yandan fizik dalında da çalışmalar devam etmiş, müslüman fizikçilerin çalışmaları neticesinde

⁵³⁶ Mes'ûdi, *a.g.e.*, II, 364-366.

⁵³⁷ Mustafa er-Rufi, *Hadaraü'l-Arab fil-Usuri'l-İslâmiyye ez-Zahire*, Beyrut, 1986, s. 235-236.

⁵³⁸ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 383; Mustafa er-Rufi, *a.g.e.*, s. 234.

⁵³⁹ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 499.

İslâm dünyasında mekanik bilgisi öyle ileri dereceye ulaşmıştır ki halife er-Reşid'in Fransa hükümdarı Şarلمان'a gönderdiği çeşitli hediyeler arasında yer alan bir çalar saat, o devirde bütün Batılıların dikkat ve hayranlığını kazanmıştır.⁵⁴⁰

Abbâsî halifeleri sarayında toplanan, âlimler, şairler, fakihler, kâtipler, kurrâ, kadılar, nedimler, mütercim, tabipler, müzisyenler ve ses sanatçılara çok değer vermiştir. Onlara ihsanlarda bulunmuş ve her alanda çalışmaları için zemin hazırlamıştır.⁵⁴¹ Bu dönemde, ilim ve kültürel sahada faaliyet gösteren gayr-i Arap unsurları sadece bunlardan ibaret değil, adını zikretmediğimiz daha onlarca mevâlînin ismini saymak mümkündür. Mevâlî Abbâsîler'in ilk asrından başlayıp, ikinci ve daha sonraki asrında yoğunlaşarak her alanda etkin rol oynamışlar ve günümüze kadar ulaşma meşhur eserler bırakmışlardır.

3. MEVÂLÎNİN EKONOMİK DURUMU

Emevîler döneminde Arapların, siyaset ve idarecilik dışındaki mesleklerle uğraşmadığı nakledilmektedir. Yerli ahali tarımla uğraşmaya, çiftçilik, doktorluk, öğretmenlik gibi meslekleri icra etmeye, fetih hareketleri için gemiler inşa etmek ve gemicilik hizmeti vermek gibi resmî görevlerde de devam etmişlerdir. Araplar'ın, bu alanda çalışmayı hakir görmeleri, dokumacılık gibi bazı mesleklere tepeden bakmalarının sebebi gerekli eğitimden yoksun olmalarından kaynaklandığı belirtilmiştir.⁵⁴² Rivâyete göre, Ziyad b. Ebîh, kölelerle mevâlîyi öldürme hususunu Ahnef b. Kays ile istişare ettiği zaman Ahnef, Arapları çarşılarında kasap, çırpı ve hacamâtçı mı yapmak istiyorsun? Şeklinde sözler sarfettiği zikredilmektedir.⁵⁴³

Arapların yerleşik hayatın gerektirdiği bazı meslekleri hakir görmeleri cahiliye döneminde de kendini göstermiştir. Bedeviler tarım ve el sanatlarıyla uğraşmaktan nefret edip, bunlarla uğraşanları küçük gördükleri gibi, bu kimselere kız da vermediği bilinmektedir. Ancak hadarîler arasında bazı meslekleri eksiklik olarak

⁵⁴⁰ Mustafa er-Rufî, *a.g.e.*, s. 235.

⁵⁴¹ Hasan, Hasan İbrahim, *a.g.e.*, III, 140-241.

⁵⁴² Zeydan, Corci, *Tarihu'l-Temeddüni'l-İslâmî*, IV, 70.

⁵⁴³ Cemâl Cevde, *a.g.e.*, s. 109.

görmeyenler de vardır. Mesela Täifliler, bazı Mekkeliler ve Yemenliler hem tarımla, hem de el sanatlarıyla uğraşmışlardır.⁵⁴⁴

Emevîler döneminde mevâlinin ticaretle meşgul olduğu açık olarak zikredilmiştir. Mevâlinin o gün mevcut olan bütün malların ticaretiyle uğraştığı, ülkenin çeşitli yerlerinden, başka yerlere mallar götürerek bunun ticaretini yaptığı ve bunlardan bazı kimseler ticaret amacıyla başka ülkelere de gittiği bilinmektedir. Ticaretle uğraşmalarından dolayı mevâliden bazıları büyük zenginlik elde etmişlerdir. Mesela, Abdurrahman b. Ebî Bekre'nin mevlâsı Basra'dan Ebû Nâfi, Enes b. Mâlik'in mevlâsı Basra'dan Muhammed b. Sîrîn ve daha birçok kişinin zenginler listesine saymak mümkündür. Araplar genellikle ticarî ilişkilerini mevlâlarıyla yürütürdü. Çünkü bu durum iki taraf için de önemli faydalar sağlıyordu. Mevâlinin Araplarla bu velâ ilişkisini kurmakla ticarî ve ekonomik durumlarını düzelttikleri rivâyet edilmektedir.⁵⁴⁵

Kişinin müslüman olmasıyla kendisinden alınan cizye vergisi düşerdi. Ancak Emevîler döneminde Haccâc'ın valiliği sırasında müslüman'dan cizye alındığı ve bu vergi tatbikatının birçok isyana neden olduğu rivâyetler edilmektedir.⁵⁴⁶ Özellikle gayr-i Arap unsurların, Araplarla eşit haklara sahip olabilmek için Emevîlere karşı olan gruplara destek verdiği açık olarak bilinmektedir. Emevîler döneminde vergi tatbikatında yapılan en önemli düzenleme Ömer b. Abdülaziz döneminde dir.

Genel olarak Ömer b. Abdülaziz dönemine kadar Emevî idarecilerinin mevâlîye karşı olan siyasî, ekonomik ve sosyal uygulamaları adaletsiz bir şekilde olmuştur. Bazı istisnalar dışında Ömer b. Abdülaziz dönemine kadar Emevî devletinin doğusu ve batısındaki görevli valilerin büyük bir çoğunluğu mevâlîye karşı tasvip edilemeyecek bir takım davranışlarda bulunmuşlardır.⁵⁴⁷

Hız. Ömer, mevâlîyi divanlarda kaydetmiş ve onlara atıyye veriyordu. Bu uygulama Emevîler döneminde de devam etmiştir. Emevîler'in mevâlîye atıyye verdiklerine dair örnekler mevcut ise de bu dönemde atıyyelerin devlete bağlı

⁵⁴⁴ Özeydin, Abdülkerim, "Arap", DİA, İst., 1991, III, 322.

⁵⁴⁵ Cemâl Cevde, a.g.e., s. 113-117.

⁵⁴⁶ Demircan, Adnan, a.g.e., s. 122-127.

⁵⁴⁷ Atçeken, İsmail Hakkı, "Ömer b. Abdülaziz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikası" s. 71.

olanlara verilmeye başlandığı, devlete muhalif kimselerin Arap olsa dahi atıryeden yeterince yararlanamadığı zikredilmektedir.⁵⁴⁸ Daha önce de bahsettiğimiz üzere mevâlinin ticaret, sanat ve çiftçilikle uğraştıkları için ata almadıkları görüşü de ileri sürülmektedir.⁵⁴⁹

Savaşlara katılan mevâlîye ilk defa maaş veren kişi Muâviye olmuştur. O, devlet ordusunda harp eden her mevâlî'ye ayda 15 dirhem tahsis etmiştir. Daha sonra Abdülmelik bu maaşı 20 dirhem, Süleyman 25 dirhem ve Hişâm 30 dirheme çıkartmıştır.⁵⁵⁰ Öte yandan bu maaşın pek nadir olarak kendilerine verildiği zikredilir. Çünkü valiler çoğunlukla onları maaşsız ve erzaksız istihdam ediyorlardı.⁵⁵¹ Muhtemelen bu tatbikat, bölgeden bölgeye ve validen valiye değişiklik arzemiştir. Kısaca Emeviler döneminde mevâlinin ekonomik duruma değindikten sonra, Abbâsilerin birinci asrında mevâlinin iktisadî durumu hakkında genel olarak bilgi verilecektir.

Fetihlerin ardından İslâm coğrafyası genişleyip müslüman Arapların diğer milletlerle iletişim kurmaları sonucu ekonomik alanlarda da hızlı gelişmeler olmuştur. Daha önce bahsettiğimiz üzere Arapların siyaset ve devlet işleriyle ilgilenip, diğer işlerle ilgilenmemeleri, mevâlîyi diğer sahalarda olduğu gibi ekonomik hayatta da ilerlemesine vesile olmuştur. Mevâlî, devlet kadrolarında yer aldığı gibi ticaret, sanat, tarım ve hayvancılık vb. işlerle de ilgilenerek geçimlerini sağlamış ve dönemin zenginleri arasında yer almışlardır.⁵⁵²

Abbâsiler döneminde mevâlî tüm alanda Emeviler döneminden daha rahat bir şekilde hareket ederek kendilerini geliştirmişlerdir.⁵⁵³ Bu asır, toplumun siyasi ve sosyal istikrara kavuştuğu, ekonomik refahın yaygın olduğu, en önemlisi de halifelerin halka ve özellikle mevâlîye karşı lütfkâr oldukları bir dönemdir. Bu dönemde ticarete önem verilmiş ve iktisadî sahada önemli ölçüde ilerleme olmuştur. Kısa zamanda Bağdat, Basra, Kahire ve İskenderiye hem deniz, hem de

⁵⁴⁸ Cemâl Cevde, *a.g.e.*, s. 132; Demircan, Adnan, *a.g.e.*, s. 136.

⁵⁴⁹ Akyüz, Vecdi, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*, s. 32.

⁵⁵⁰ Cemâl Cevde, *a.g.e.*, s. 133.

⁵⁵¹ Zeydan, Corci, *İslam Medeniyet Tarihi*, IV, 172.

⁵⁵² Akyüz, Vecdi, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*, s. 32.

⁵⁵³ Hüseyin Ali Mümtelin, *a.g.e.*, 181-182.

kara ticaretinin merkezleri haline gelmişlerdir.⁵⁵⁴ Bu dönemde tacirler, ticaret gayesiyle Çin, Semerkant, Hindistan'a kadar gitmişlerdir. Bağdat, Çin ve İran tüccarlarının iştirak ettiği ticari pazarların kurulduğu bir merkez idi. Mesela, sadece Çin mallarının satıldığı bir çarşı; seramik, deri ürünler, mücevherat, değerli taşlar vb.nin ticaretinin yapıldığı çarşılardan biridir.⁵⁵⁵ Abbâsî halifelerinin ticarete önem verip, tacirlerin güvenliğinin sağlanması ve diğer ihtiyaçlarının giderilmesi sonucu her ırktan olduğu gibi özellikle mevâlînin de olması önemli ölçüde yer alması düşünülmektedir.

Her milletin tarihinde olduğu gibi Abbâsîler döneminde de ülkenin zengin kesiminin tüccarların oluşturduğunu söylemek mümkündür. Bir milyon dinardan, elli milyon dinara ve daha fazla rakamlara ulaşan servet sahibi Arap ve mevâlî tüccarlar pek çoktur. Bu tacirler, ticarî işlerinin yanında, gittikleri yerlere İslâm'ın sesini ve mesajını da götürdükleri tarihî bir gerçektir. Böylece Abbâsîler dönemi, İslâm tacirlerinin çalışmaları, ülkeler arası bilgi, kültür ve tecrübe alışverişine de kemaliyle sahne olmuştur.⁵⁵⁶ Daha önceki bölümlerde bahsedildiği gibi, Horasân'a giden Arap-mevâlî davetçiler tüccar kılıfına bürünerek köy ve kasabaları dolaşır esnaf, demirci, marangoz vd. önde gelen kimseleri kendilerine bağlıyordu. Abbâsîleri destekleyen Horasânlılar siyasî ve idarî alanda olduğu gibi geçimlerinin sağlamak için ticaretle uğraşarak dönemin zenginleri arasında yer almışlardır.

Ziraat, devletin gelirleri arasında önemli bir yere sahipti. Bu yüzden ziraata ehemmiyet verilmiştir. Ülkenin ziraat bakımından en zengin alanlarından biri, Dicle ile Fırat arası idi. Tabiatıyla sulama kanallarına önem verildiği için toprağın verimliliği de artmaktaydı. Ülkenin ziraat açısından önem taşıyan bir yeri de, Mısır'da Nil vadisi idi. Horasân bölgesi, ziraat alanında Mısır ve Irakla adeta yarışmaktaydı. Bir süre siyasî bakımdan idarî bölge olarak Maveraünnehr ve Sicistan'ı da içine alan bu bölge, devlete en çok toprak ürünleri vergisini ödeyen bir alanı oluşturmaktaydı. Bağdat ve civar şehirlerde köle pazarları vardı. Bu köleler çok

⁵⁵⁴ Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler", DİA, I, 48-48.

⁵⁵⁵ Samadi, S. B., *a.g.m.*, s. 245.

⁵⁵⁶ Hitti, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 556-58;

yetenekli ve başarılı idiler ki saraylarda çalıştırıldığı gibi ziraat vb. sahalarda da satın alınarak çalıştırılırdı.⁵⁵⁷

Abbâsiler döneminde sanayinin çeşitli dallarında çalışmalar yapılmıştır. Bağdat, Samerra ve diğer büyük şehirlerde büyük sanayi atölyeleri kurulmuştur. İran ve batı Asya şehirlerinde kurulan mensucat fabrikalarında halı, kilim, ipeki, pamuklu kumaşlar ve yünlü dokuma işleri yapılmaktaydı. Kûfe'de ipek dokumacılık oldukça gelişmiştir. Horasân bölgesindeki şehirlerde yer ve duvar halısı ve kilim dokunmaktaydı. Bu dönemde İnci, yakut, zümrüt saray mensuplarının ve halkın iltifat ettiği taşlardandır. Hârûn er-Reşid, adını yazdırdığı yakutu kırk bin dinara satın aldığı rivâyet edilmektedir. Mevâliden Yahya b. Hâlid'in, kıymetli taşlardan yapılmış bir mücevher kutusuna yedi milyon dirhem verdiği halde sahibi olan tacirden alamadığı nakledilmiştir.⁵⁵⁸ Horasân ve civar bölge halkının çoğu Türkler ve Farslardan müteşekkildi. Bunlar, Abbâsiler'in iktidara gelmesiyle devletin etkili adamları arasında bulunduğu gibi ziraat, sanat, tarım vb. gibi sahalarda etkin rol almışlardır.

Emevîler döneminde mevâlîye atıyye verilip verilmediği hususunda farklı rivâyetlerin mevcuttur. Fakat Muâviye'nin (41-60/661-680) yenin doğan çocuklara, süttten kesildikten sonra atıyye bağladığı, bu durumun Ömer b. Abdülaziz (99-101/717-720) tarafından yeniden Hz. Ömer zamanındaki haline dönüştürüldüğü rivayet edilmektedir.⁵⁵⁹

Abbâsiler döneminde Seffah, askerlerin ve halkın atıyyelerini 200 dirhem artırarak, Emevî halifelerin âdetini devam ettirmiştir.⁵⁶⁰ Tabii olarak bu askerler arasında yüzlerce Horasânlı mevâlî mevcuttu. Halife Mansûr da halkın ve askerlerin atıyyelerini vermeye devam etmiş ve oğlu Mehdî'ye vasiyette bulunurken: "Müslümanlara onların mallarından paylarını ver, feylerini artır ve atıyyelerini aksatma seneden seneye öde, erzaklarını aydan aya, geciktirmeden hemen ver"⁵⁶¹ demiştir. Halife Mehdî, âlimlere, şairlere, edipler vd. ilim adamlarına bolca

⁵⁵⁷ Algül, Hüseyin, *İslam Tarihi*, III, 437; S. B. Samadi, *a.g.m.*, s. 246.

⁵⁵⁸ Algül, Hüseyin, *İslam Tarihi*, III, 438-439.

⁵⁵⁹ Taberi, *a.g.e.*, IV, 316.

⁵⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fit-Târih*, V, 413.

⁵⁶¹ Ya'kûbî, *a.g.e.*, III, 126.

ihsanda bulunmuştur. Ayrıca İslâm da'vetine önem vererek ordular hazırlamış, iç ve dış tehlikelere karşı koyulmuştur.⁵⁶² Ayrıca o, bütün valilere, vergi veren kimselere haksızlık etmemeleri için talimat vermiştir.⁵⁶³

Hârûn er-Reşîd döneminde devletin malî gücü oldukça yükselince atıyyeler artırılmıştır. Halife Hârûn, beraberinde mevâliden Yahya b. Hâlid el-Bermekî ve onun iki oğlu Fazl ve Ca'fer olduğu halde hacca gitti ve Medine'ye geldiklerinde halka atıyye dağıttılar. Halk bu seneyi üç atıyye yılı diye isimlendirdiler.⁵⁶⁴ Kaynaklarda geçen rivâyetlerden anlaşılacağı üzere, Abbâsilerin ilk döneminden itibaren Horasânlı adıyla biline mevâlî, bu dönemde Arap-mevâlî ayırım yapılmadığı için devletin halk'a ve orduya dağıttığı tüm ihsanlardan yararlanmışlardır.

Halife Hârûn'dan sonra iki oğlu Emîn ve Me'mûn arasında cereyan eden hilafet kavgası başkent Bağdat'ı yaşanılmaz hale getirmiştir. 179/817 yılında resmi dairelerin ve orada bulunan sicillerin yanması birçok sıkıntılar doğurmuştur.⁵⁶⁵ Me'mûn döneminde vezirlik yapan İran asıllı mevâlî Fazl b. Sehl'in⁵⁶⁶ etrafında yüzlerce Horasânlı asker bulunmaktaydı. Fakat iç karışıklıklardan dolayı bunlara verilen maaş ve atıyye hakkında bir bilgiye ulaşmak çok zordur. Me'mûn, kardeşi Emîn'i bertaraf ettikten sonra başta Bağdat olmak üzere harpta yıkılan yerleri onardı ve malî esasları tanzim etmeye başladı. İlmî faaliyetlere hız verip âlimler, edipler, şairler, mütercimler ve tanınmış komutanlara bol bol ihsanda bulunmuştur.⁵⁶⁷ Daha önce zikrettiğimiz üzere mevâlî Abbâsî ihtilal hareketinin başlangıcından beri etkin bir unsur olarak devletin her kademesinde var olagelmıştır. Dolayısıyla halifeler ve vezirlerin ihsanlarından yeterince istifade etmişlerdir. Mesela, Hârûn er-Reşîd döneminde Bermekîler, Me'mûn döneminde İranlılar, Mu'tasım ve sonraki halifeler döneminde ise Türkler her alanda etki sahibi olmuşlardır.

Sosyal, kültürel ve ilmî hayatta mevâlînin etkinliği, fetih faaliyetlerinin ardından İslâm coğrafyasının genişlemesiyle, özellikle Emevîler dönemi itibariyle, müslüman Arap toplum içerisinde sayıları artan gayr-i Arap unsurların İslâm

⁵⁶² Mes'ûdî, *a.g.e.*, III, 322.

⁵⁶³ Cehşiyârî, *a.g.e.*, s. 142-143.

⁵⁶⁴ Hasan, Hasan İbrahim, *a.g.e.*, III, 354-355

⁵⁶⁵ Suyûtî, *Tarih*, 299.

⁵⁶⁶ Bozkurt, Nahide, "Me'mûn", *DİA*, Ankara, 2004, XXIX, 101.

⁵⁶⁷ Taberî, *a.g.e.*, X, 396.

toplumu içerisine girmesiyle birlikte, her bölgede değişik farklılıkların yaşanmasını sağlamıştır. Arapların, gayr-i Arap unsurlarla bir muhitte yaşamaları sonucu mevâlinin, Arap âdeti ve geleneklerinden etkilendiği gibi, Araplar da, bunların geleneklerinden etkilenmiştir.

Mevâlî, Abbâsiler döneminde her alanda Emeviler döneminden daha rahat bir şekilde hareket ederek kendilerini geliştirmişlerdir. Siyasî, askerî, sosyal, ilmi, kültürel ve iktisadî alanda halifelerin en güvendiği adamlarından olup, vezirlik, komutanlık, kâtiplik gibi önemli vazifelerde bulunmuşlardır. Abbâsiler döneminde mevâlînin özellikle sosyal, ilmi, kültürel ve ekonomik faaliyetlerini detaylı bir şekilde sunmak için ayrı bir çalışma gerekmektedir. Burada çalışmanın kapsamına göre Abbâsiler'in ilk yüzyılında fazla detaya girmeden genel olarak bilgi vermeye gayret gösterildi.

SONUÇ

Emevîler'den sonra yaklaşık beş asır boyunca varlığını devam ettiren Abbâsî devleti, Arap, Fars, Bizans kültür ve medeniyetlerini bir arada tanıma imkânına sahip, zaman ve mekân açısından İslâm tarihinin önemli bir safhasını teşkil etmektedir. Biz bu çalışmamızda Abbâsî dâ'veti süreci ve Abbâsî devleti'nin ilk asrında mevâlînin durumunu ortaya koymaya çalıştık.

Araştırmamızda görüldüğü üzere mevâlî kavramı, cahiliye döneminde itibaren kullanılan bir terimdir ve bu kavram, Araplar toplumsal yapılarını büyük ölçüde korudukları için İslâm döneminde de önemli işlev görmüştür. İslâm'la birlikte dönemin hâkim gücünün müslüman Araplar olması ve hali hazırda İslâm'ı kabul eden ve edecek olanların gayr-i Arap unsurlardan oluşması sebebiyle, fetihlerin akabinde Hulefâ-i Râşidîn devrinin sonlarına doğru özellikle Emevîlerle birlikte mevâlî kelimesi artık Arap olmayan müslümanlar anlamında kullanılmıştır.

Hiz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn döneminde Araplarla mevâlî arasında her hangi bir ayırım yapılmamıştır. İlk müslümanların büyük bir kısmının Araplar'dan oluşması doğal olarak devlette Arap unsurlarının daha etkin olması sonucunu getirmiştir. Gerek Hiz. Peygamber döneminde gerek Hulefâ-i Râşidîn döneminde, gayr-i Arap müslümanların sayılarının azlığı, başlangıçta çoğunun köle olmaları, meşguliyetlerinin fazlalığı ve bütün bunlara bağlı olarak ta Arapça'yı iyi öğrenememeleri gibi özellikleri nedeniyle, ilmi ve kültürel hayattaki etkinlikleri sınırlı olmuştur.

Emevîler döneminde, gayr-i Arap unsurlara (mevâlîye) karşı takınılan tavırta ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bir taraftan Emevîler'i tamamen ırkçı bir politika izleyen ve bunun tabii sonucu olarak mevâlîye İslâm'a aykırı çeşitli hareketleri uygun gören bir devlet şeklinde gösteren bir görüş, öte yandan Emevîler'in selefleri gibi İslâm'a sarıldıkları, dolayısıyla İslâm'ın hoş görmediği ırkçılıkla suçlanamayacakları şeklindeki görüştür. Aslında Emevîler döneminde mevâlî aleyhinde planlı bir politikanın uygulandığını iddia etmek doğru olmasa gerek. Bazı Emevî idarecilerinin ve halk olarak Araplar'ın mevâlîye karşı davranışları, cahiliye döneminde olduğu gibi Emevîler dönemi Arapları arasında da

kabilecilik asabiyeti şeklinde bir kez daha ortaya çıkmıştır. Cahiliye ve Emevîler döneminde ırkçılık ve kabileciliğin yapıldığı gibi günümüzde de birçok ülkede bu ayrımı görmek mümkündür.

Arapların bazı bölgelerde daha yoğun bir şekilde ırkçılık yaptıkları ve gayr-i Arap müslümanları tahkir ettikleri bilinmektedir. Fakat bu ferdî ve bölgesel olaylardan genel hüküm çıkartarak bir asrı tümden mahkûm etmek veya yapılan baskı, zülüm ve haksızlıkları göz ardı etmek de kanaatimizce doğru değildir.

Kabul etmek gerekir ki mevâlînin Emevîler dönemindeki etkisi her alanda görülebilir. Bu etki Abbâsîler döneminde artarak devam edecek, hatta Abbâsîler'in iktidara gelişinin Fars unsurunun Araplar'a karşı başarısı olarak da değerlendirilecektir. Öte yandan Türk unsurunun etkisi de çok önemlidir.

Emevîler'den sonra idareye Abbâsîler geçmiş, bu dönemle birlikte zamanla İslâm toplumunda siyasi, sosyal, iktisadi ve kültürel sahalarda bir kısım değişiklik ve gelişmeler sağlanmıştır. Abbâsîler'in hilâfeti ele geçirmeleri ise başka sebepler yanında Emevî sultanından memnun olmayan grupların lider kadrolarının öncülüğünü yaptığı yoğun bir propaganda ve teşkilatlanma sayesinde mümkün olmuştur. Ayrıca söz konusu grupların çoğunlukla Arap olmayan müslümanlar yani mevâlî tarafından desteklenmiştir.

Emevîleri sona erdiren Abbâsî ihtilâl hareketi her ne kadar Fârisî unsurun yoğun olduğu Horasân'da başlamış ve ilk başarısını orada kazanmışsa da hareketin elebaşları Araplar olmuştur. Zira bu işi üstlenen on iki nakipten sekizi Arap dördü mevâlîydi. Ayrıca Horasân'ın çeşitli şehirlerine çok sayıda Arap yerleşmiş ve bunların büyük bir kısmı Abbâsî ordusu içinde yer almıştı. Diğer taraftan Abbâsî ihtilali, Emevî hanedanına karşı cephe almış çeşitli unsurların beraberce hareket etmeleri sonunda başarıya ulaşmıştır. Dolayısıyla ihtilali harekete geçiren ve başarıya ulaştıran güç ırkî bir temelden ziyade muhtelif gruplarının ittifakına dayanıyordu. Bununla birlikte bu dönem itibariyle Araplar'ın diğer müslüman unsurlara karşı hâkimiyeti gittikçe zayıflamış, zamanla Arap ve mevâlî arasındaki eşitsizlik ortadan kalkmış hatta mevâlî, Araplar'a karşı siyasi, sosyal vb. açıdan üstünlüğe bile sahip olmuştur. Nitekim ihtilalin ağır yükünü omuzlarında taşıyan mevâlî ve özellikle

Horasânlılar, devletin yüksek makamlarını aralarında paylaşmışlar, vaktiyle hareketin lideri konumundaki mevâliden Ebû Müslim el-Horasânî büyük bir nüfuz ve iktidar sahibi olmuştur. Öyle ki ilk Abbâsî halifesi Ebu'l-Abbâs âdetâ onun gölgesinde idaresini sürdürmekteydi. Muhtemelen bu etkinliğe tahammül edemediği için ikinci halife el-Mansûr, Ebû Müslim'i öldürmek zorunda kalmıştır. Fakat bununla mevâlînin devlet içindeki nüfuzu kırılmış olmuyordu. Zira Abbâsîler döneminde başta Fars asıllılar olmak üzere mevâlînin istihdamını bizzat el-Mansûr çoğaltmaya başlamıştır. el-Mansûr'dan sonra gelen halifelerin bunu âdet edindikleri, dolayısıyla Araplar'ın toplumdaki gayr-i Arap müslüman unsurlar karşısında zaafa düştüğü dikkat çekmektedir.

el-Mansûr'dan sonra oğlu Mehdî döneminde de mevâlînin devlet işlerindeki nüfuzu kendini göstermiştir. Halife Hâdî'nin kısa süren hilafetinin ardından halife olan Hârûn er-Reşîd döneminde de Bermekîler vasıtasıyla özellikle İranlı mevâlînin öncelikle siyasî ve idarî olmak üzere çeşitli sahalarda nüfuzu oldukça artmıştır. Nitekim Bermekîler Hârûn er-Reşîd'in hilafetinden sonra on yedi yıl kadar uzun bir süre vezirlik ve valilik görevleri yanında devletin çeşitli merkez teşkilatlarında istihdam edilmişlerdir. Bermekîler ilim ve kültürel alanda da önemli etkinliğe sahiplerdi. Bunlar saraylarda bilhassa İran kökenli âlim ve sanatkârlara özel imkânlar tanımışlar, özellikle Farsça'dan Arapça'ya tercüme yaptırmışlardır.

Hârûn er-Reşîd uzun sürenden beri nüfuzları devam eden Bermekîleri aniden devlet kademelerinden bertaraf etti. Hârûn vefatından sonra oğulları Emîn ve Me'mûn arasında hilafet konusunda ihtilaf ortaya çıkınca Araplar hem ana hem baba tarafından Arap olan Emîn tarafına geçtiler. Buna mukabil mevâlî, annesi Fars kökenli bir cariye olan Me'mûn tarafına geçtiler. Emîn ve Me'mûn arasındaki hilafet mücadelesi aynı zamanda Arap ve İranlı unsurun iktidar mücadelesi idi. Emîn'in katledilip Me'mûn'un iktidara gelmesiyle İranlılar devlet idarelerinde tekrar etkin duruma gelmişlerdir.

Me'mûn'un ölümünden sonra hilâfet makamına Mu'tasım geçmiştir. Ancak Mu'tasım kardeşi Emîn'in katli sebebiyle mevâlînin cesur tavırlarından korkmaya ve hayatından emin olamamaya başlamıştır. Diğer taraftan o, azim ve sebatı kırılmış Araplar'a da güvenememiştir. Dolayısıyla Mu'tasım annesinin de Türk olması

hasebiyle o dönemde şecaat ve savaşıçlıklarıyla bilinen Türklere yönelmiş bu dönemde kısa zamanda ordunun büyük bir kısmını Türkler oluşturmuş, artık Abbâsî sarayında Fârisiler'den sonra ağırlıklı olarak Türkler hâkim olmaya başlamıştır.

Abbâsîler döneminde mevâlî, tüm sahalarda Emevîler döneminden daha rahat bir şekilde hareket ederek kendilerini geliştirmişlerdir. Siyasî ve idarî alanda halifelerin en güvendiği adamlarından olup, vezirlik, komutanlık, kâtiplik vb. gibi önemli vazifelerde bulunmuşlardır. Amacımız bu gayr-i Arap unsurların Emevîler döneminde ezildiğini izah ederek yaklaşık bir asrı hâkimiyetlerini sürdüren Emevîlerin yerin dibine batırmak ve Abbâsîler döneminde rahat bir nefes alıp, her alanda etkili olan mevâlîyin ve Abbâsîlerin gökyüzüne çıkartmak değildir. Cahiliye döneminden başlamak üzere Abbâsîlerin ilk asrı sonuna kadar mevâlînin siyasî, askerî, sosyal, ekonomik ve kültürel durumlarını mümkün olduğu kadar incelemeye gayret gösterdik.

Bu çalışmada genel olarak elde etmek istediğim sonuca ulaşıldığını söyleyebilirim. Fakat zaman ve ekonomik sıkıntılarımızdan dolayı çalışmanın son bölümünde bir takım eksiklikler mevcuttur. Bunun da ancak ayrı bir çalışmayla tamamlanabileceği kanaatindeyim. Mevâlînin sosyal, ilmî, kültürel ve ekonomik durumunu genel olarak ele aldık. Fakat bu konuların ayrı ayrı veya Abbâsîlerin ilk asrından başlamak üzere (132-656/750-1258) devletin yıkılışına kadarki zaman dilimi içerisinde çalışılmasının ve incelenmesinin daha uygun olacağını düşünüyorum.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdu'l-Hüseyn Zerîn Kûb**, *Tarih-i İran Bad Az İslâm*, Tahran, 1383.
- Açıkgözoğlu**, Mehmet, *İslâm Devletleri Tarihi*, İst., 1976.
- Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsîyye**, Yazarı meçhul, thk., Abdülazîz ed-Dûrî ve Abd'ül-Cabbar el-Muttallibî, Beyrut, 1971.
- Ahmed İbrahim Şerîf**, *Mekke ve'l-Medine fi'l-Câhiliyye ve Ahdi'r-Resûl*, Kahire, ty.
- Ahmed Şelebî**, *Mevsû'atü't-Târîhi'l-İslâmî*, Kahire, 1974.
- Ahmet Emîn**, *Duha'l-İslâm*, Beyrut, 1351/1933.
- Aksu**, Ali, "Abbâsî İhtilal Hareketinde Etnik Grupların Rolü", İstem, Yıl: 6, Sayı: 12, Konya, 2008, s. 53-70.
- _____, "Emevîler Döneminde Sosyal Tabakalar", İstem, Yıl: 4, Sayı:8, Konya, 2006, s. 63-81.
- Akyüz**, Vecdi, *Hilafetin Saltanata Dönüşmesi*, İst., 1991.
- Algül**, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, İst., 1987.
- Apak**, Adem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi II (Hulefâ-i Râşidîn dönemi)*, İst., 2007.
- Atçeken**, İsmail Hakkı, "Abbâsî Propagandası Sürecinde Hişam b. Abdülmelik Dönemi", SÜİFD, Sayı, 17, Konya, 2004, s. 21-38.
- _____, "Ömer b. Abdülazîz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikası", SÜİFD, Sayı, 13, Konya, 2002, s. 69-88.
- _____, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, Ankara, 2001.
- Atvân**, Hüseyin, *ed-Davetü'l-Abbâsîyye: Tarih ve Tatavvur*, Beyrut, 1984.
- Avcı**, Casim, "Mu'tasım-Billâh", DİA, İst., 2006, XXXI, 380-382.
- Aykaç**, Mehmet, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, Ankara, 1997.
- el-Bağdadî**, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el- Hatîb (v.463/1071), *Târîhu Bağdâd*, Kahire, 1931.
- Baktır**, Mustafa, *İslâm'da İlk Eğitim Müessesesi Ashab-ı Suffe*, İst., 1984.
- Belamî**, *Târîh Name-i Taberî*, thk., Muhammed Rûşan, Tahran, 1366.
- el-Belâzurî**, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahya (v.279/892), *Fütûhu'l-Büldân*, thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ, Ömer Enîs et-Tabbâ, Beyrut, 1987.
- _____, *Ensâbü'l-Eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr-Riyad Ziriklî, Beyrut, 1996.

- _____, *Fütûhu'l-Büldân*, çev: Mustafa Fayda, Ankara, 1987.
- el-Beylî**, Muhammed Berekât, *ed-Da'vetü'l-Abbâsiyye; Sevratu Beni'l-Abbâs ani'l-Hilâfeti'l-Ümeviyye*, Kahire, 1986.
- Bilmen**, Ömer Nasuhî, *Büyük Tefsir Tarihi*, İst., ty.
- Barthold**, Vasilij Vigadimiroviç, "Ebû Müslim", İA, İst., 1964, IV, 39-41.
- _____, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev: Hakkı Dursun Yıldız, İst., 1981.
- Bozkurt**, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbâsi İhtilali*, Ankara, 2000.
- _____, "Hâdi-İlelhak", DİA, İst., 1997, XV, 16-17.
- _____, "Hârûnürreşîd", DİA, İst., 1997, XVI, 258-261.
- _____, "Mansûr", DİA, Ankara, 2003, XXVIII, 5-6.
- _____, "Me'mûn", DİA, Ankara, 2004, XXIX, 101-104.
- _____, "Mehdî-Billâh", DİA, Ankara, 2003, XXVIII, 377-379.
- Bulut**, Faik, *Ebu Müslim Horasânî; Bir İhtilalcının Hikâyesi*, İst., 1999.
- Büyükkara**, Mehmet Ali, *İmamet Mücadelesi ve Haşimoğulları*, İst., 1999.
- el-Câbirî**, Muhammed Abid, *Arap İslâm Aklının Oluşumu*, çev: İbrahim Akbaba, İst., 2000.
- el-Câhiz**, Ebû Osman Amr b. Bahr, (v.255/868), *Hilafet Ordusunun Menkibeleri ve Türklerin faziletleri*, çev. Şeşen, Ramazan, Ankara, 1967.
- Ceşşiyârî**, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdus (v.331/942-943), *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Kuttâb*, Kahire, 1983.
- Cemâl**, Cevde, *el-Evdau'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye li'l-Mevâlî fî Sadri'l-İslâm*, Amman, 1989, 17-21.
- Çetin**, Osman, "Horasân", DİA, İst., 1998, XVIII, 235-239.
- Dalkılıç**, Mehmet, "Bermekîlerin Düşüşü", FÜİFD, Sayı, 15/1, Elazığ, 2010, 183-197.
- Demircan**, Adnan, *İslâm Tarihinin ilk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi*, İst., 1996.
- ed-Dineverî**, Ebû Hanîfe Ahmet b. Davud, (v.282/895), *Ahbaru't-Tival*, Mısır, 1330.
- ed-Dürî**, **Abdülaziz**, "Divân", DİA, İst., 1994, IX, s. 376-380.
- _____, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, çev: Hayrettin Yücesoy, İst., 1991.
- Durmuş**, İsmail, "İbnü'l-Mukaffa", DİA, İst., 2000, XXI, 130-134.

- Efendioğlu**, Mehmet, *Arap Olmayan Sahâbiler*, İst., 2011.
- Faruk Ömer**, “*Abbâsî Halifesi Mehdî Dönemi (169-185/775-785) Üzerine Bazı Mülâhazalar*”, çev: Mehmet Ümit, Hitit ÜİFD, sayı: 6, III, Çorum, 2004, s. 203-214.
- Fayda**, Mustafa, “*Hulefâ-i Râşidîn*”, DİA, İst., 1998, XVIII, 324-337.
_____, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, , Ankara, 1982.
- Gerdizî**, Ebû Said Abdulhay b. Zehhak b. Mahmûd, *Târih-i Gardizî*, Tsh., Abdulhaey Habibi, Tahran, 1363.
- Gibb**, Hamilton A. R., *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, çev: Kadir Durak vd., İst., 1991, s. 78-79.
- Günaltay**, M. Şemseddin, “*Abbâsoğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türkler'in Rolü*”, Belleten, Sayı: 23-24, Ankara, 1942, VI, 177-205.
- Güngör**, Erol, *Tarihte Türkler*, İst, 2009.
- Hamidullah**, Muhammed, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih*, çev. Kemal Kuşçu, İst., 1967.
- Hasan**, Hasan İbrahim, *Siyasî, Dinî, Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, çev: İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, İst., 1987.
- Hitti**, Philip, K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev: Salih Tuğ, Boğaziçi, İst., 1980.
- el-Hûfi**, Ahmet Muhammed, *Edebu's-Siyâse fi'Asri'l-Ümeyye*, Beyrut, ty.
- Hüseyn** Ali Mümtehin, *Nohzat-e Şuubiyye: Cenbuş-i Milli-yi İraniyan Der Beraber-i Hilafet-i Ümevi ve Abbâsî*, 2. bsk., Tahran, 1370.
- İbn Hallikan**, Ebu'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekr (v.681/1282), *Vefâyâtü'l-Ayân ve EnbâuEbnâi'z-Zaman*, thk., Muhammed Muhyiddin, Kahire, 1984.
- İbn Hişâm**, Ebû Muhammed Abdulmelik b. Hişâm (v.213/828), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk., Mustafa es-Sekkâ vd., Beyrut, 1412/1992.
- İbn Kesîr**, Ebû'l-Fidâr el-Hafız (v.774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk., Ahmed Ebû Müslim, Ali-Necib Adva, Beyrut, ty.
- İbn Sa'd**, Ebû Abdullah Muhammed (v.230/844), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut, 1405/1985.

- İbnü'l-Esîr**, Ebu'l-Hasan İzzeddin eş-Şeybânî (v.630/1232), *el-Kâmil fi'l-Tarih*, Beyrut, 1965.
- _____, *el-Kâmil fit-Tarih Tercümesi, İslâm Tarihi*, çev. Yunus Apaydın, İstanbul, 1986.
- İbnü'n-Nedîm**, Ebu'l-Ferac Muhammed b. İshak (v.385/995), *el-Fihrist*, Kahire, 1984.
- İbn Tağriberdî**, Cemâluddîn Ebu'l-Mehâsin Yusuf (v.847/1469), *en-Nucûmu 'z-Zâhire fi Mulûki'l fi Mülûki'l-Mısır ve'l-Kâbira*, Kahire, 1930.
- İbn Tiktaka**, Muhammed b. Ali b. Tabâtâbâ (709/1309), *el-Fahri fi Adâbi's-Sultânîyye ve'd-Düvelil'l-İslâmîyye*, Beyrut, 1966.
- el-İmâme ve's-Siyâse* (İbn Kuteybe, Ebû Muhammed b. Abdullah b. Müslim (v.276/889)'e nisbet edilmektedir), thk., Taha Muhammed ez-Zübna, Beyrut, 1967.
- el-İşş**, Yusuf, *Târihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye*, thk. Muhammed Ebû'l-Ferec el-İşş, Dimaşk, 1982.
- Karakuş**, Nadir, *Ebû Müslim el-Horasânî, Kişiliği ve Faaliyetleri*, (Basılmamış Doktora Tezi) Konya, 1996.
- Kaya**, Mahmut, “*Beytülhikme*”, DİA, İst., 1992, VI, 89-90.
- Kılıçlı**, Mustafa, *Arap Edebiyatında Şuûbiyye*, İst., 1992.
- Kurban**, Nur Ahmet, “*Mevâlî Müfessirlerin Kur'an Tefsirinin Oluşumuna Katkıları ve Onlara Yöneltilen Eleştiriler*” Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, İst. 2011, 4/16, 260-273.
- Kutay Cemâl**, *Tarihte Türkler, Araplar ve Hilafet Meselesi*, İst., 1970.
- Lambton**, K. S., Bernard Lewis, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyet*, 2. bsk, İst., 1997.
- Lammens**, H., “*Mekke*”, İA, İst., 1957, VII, 630-636.
- Lewis**, Bernard, *Ortadoğu*, çev. Selen Y. Kölay, Ankara, 2009.
- _____, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İst., 1979.
- el-Lümeylim**, Abdülaziz Muhammed, *Vad'ü'l-mevâlî fi'd-Devleti'l-Ümeviyye*, Beyrut, 1993.
- Mahmud Mikdâd**, *el-Mevâlî ve Nizâmu'l-velâ Mine'l-Cahiliyye ila Evâhiri'l-Asri'l-Umevî*, Dimaşk, 1988.

- el-Mesûdî** (v.346/957), *Murûcu'z-Zeheb*, thk., Muhammed Muhyiddîn, Kahire, 1965.
- el-Misrî**, Cemil Abdullah Muhammed, *El-Mevâli Mevkifu'd- Devleti'l-Ümeviyye Minhum*, Amman, 1988.
- Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ** (v.709/1309), *Târîh-i Fahrî*, çev: Muhammed Vehîd Gulpaygânî, 3. bsk, Tahran, 1988/1367.
- Muhtar**, Cemal, "Beşşar b. Burd", DİA, İst., 1992, VI, 8-9.
- Onat**, Hasan, "Ebû Hâşim", DİA, İstanbul, 1994, X, 145-146.
- Özaydın**, Abdülkerim, "Arap", DİA, İst., 1991, III, 302-324.
- Öztuna**, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar*, Ankara, 1989.
- Pamukçu**, Ekrem, *Bağdat'ta İlk Türkler*, Ankara, 1994.
- Roux**, Jean Paul, *Türkler'in Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan, İst., 2007.
- er-Rufî**, Mustafa, *Hadaratü'l-Arab fil-Uşuri'l İslâmiyye ez-Zahire*, Beyrut, 1986.
- Samadi**, S.B., "Abbâsî Hâkimiyeti Döneminde Bağdat'ın Sosyal ve Ekonomik Hayatından Görünümler", çev. Ahmet Turan Yüksel, İstem, Yıl: 6, Sayı: 12, Konya, 2008, 241-249.
- Sander**, Oral, *Siyasî Tarih: İlkçağlardan 1980'e*, Ankara, 1989.
- Sarıçam**, İbrahim, *Emevî-Hâşimî İlişkileri (İslâm Öncesinden Abbâsilere Kadar)*, Ankara, 1997.
- Savaş**, Hamdi, *İslâm Tarihi II*, Kayseri, 1993.
- Seyyid** Emir Ali, *Muhtasarı Târîhu'l-Arab*, Arapçaya tercüme: Afif el-Balebekki, Beyrut, 1967.
- Suyûtî**, Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (v.911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, thk. M. Muhyiddîn Abdulhamid, Mısır, 1952.
- Şen**, Mehmet Emin, "Abbâsîler Döneminde İdarî ve Malî Kadrolarda Türkler", İstem, Yıl: 7, Sayı: 13, Konya, 2009, s. 233-260.
- Şeşen**, Ramazan, *İslâm Coğrafyasına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 2001.
- Taberî**, Ebû Cafer Muhammed İbn Cerîr (v.310/922), *Târîhu'l-Ümeme ve'l-Mülûk*, thk., Muhammed Ebûl-Fadl, Kahire, 1993.
- Togan**, A. Zeki Veldi, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İst., 1981.
- Tuccar**, Zülfikar, "Ferra", DİA, İst. 1995, XII, 406-408.

- Turan**, Şerafettin, *Türk Kültür Tarihi*, İst., 1994.
- Uslu**, Receb, *Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasân Tarihi*, (Basılmamış Doktora Tezi) İst., 1997.
- Vloten**, Gerlof Van, *Emevî Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şîa ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, çev., Mehmed S. Hatiboğlu, Ankara, 1986.
- Welhuasen**, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işltan, Ankara, 1963.
- Wensick**, A. J., "Mevlâ", İA, İst., 1979, VIII, 163-164.
- Ya'kûbî**, Ahmed b. Ebî Yakub b. Cafer b. Vehb b. Vâdih (v.292/904), *Târihu'l-Yakûbî*, Beyrut, ty.
- Yâkût el-Hamevî**, Abdullah b. Abdullah er-Rûmî el-Bağdâdî (v.626/1229) *Mu'cemü'l-Büldan*, Beyrut, 1990.
- Yazıcı**, Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, 5. bsk, Ankara, 2006.
- Yazıcı**, Tahsin, "Belh", DİA, İst., 1992, V, 409-411.
- Yetik**, Erhan, "Ebû Nüvâs", DİA, İst., 1994, X, 105-108.
- Yiğit**, İsmail, "Emevîler", DİA, İst., 1995, XI, 87-104.
- Yıldız**, Hakki Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İst., 1986.
- _____, "Abbâsiler", DİA, İst., 1988, I, 31-48.
- _____, "Bermekiler", DİA, İst., 1992, 517-520.
- _____, "Ebû Müslim-i Horasânî", DİA, İst., 1994, X, 197-199.
- _____, "Ebû Seleme el-Hallâf", DİA, İst., 2000, X, 228-229.
- _____, "Emîn", DİA, İst., 1995, XI, 112-114.
- _____, "Vâsık-Billah", İA, İst., 1996, XIII, 217-219.
- _____, "Yahya b. Hâlid", İA, İst., 1986, XIII, 348-350.
- _____, *İslâmiyet ve Türkler*, İst., 1980.
- _____, "Abbâsiler Devrinde Türk Kumandanları el-Afşin Haydar b. Kâvûs", İÜ, Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı 4-5, İst., 1974.
- _____, "Mevâlî", DİA, Ankara, 2004, XXIX, 424-426.
- Yurdaydın**, Hüseyin Gazi, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara, 1988.
- Zettersteen K. V.**, "Ebû Seleme", İA, İst., 1964, IV, 49.
- Zeydan, Corci**, *İslâm Medeniyet Tarihi*, çev. Zeki Meğamiz, İst., 1978.
- _____, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, çev. Nejdet Gök, İletişim Yayınları, İst., 2004.

_____, *Tarihu't-Temeddüni'l-İslâmi*, Beyrut, 1967.

Zeylabî, Nigâr, “*Bukeyr b. Mâhân ve Dâvet-i Abbâsîyân*”, Dânişgâh-i Bâkiru'l-

Ulum, *Mecellât-i Târih-i İslâm*, Sayı: 3, Kum, 1379, s. 56-68.

Zorlu, Cem, *Abbâsilere Yönelik Dinî ve Siyasi İsyânlar*, Ankara, 2001.

